

Львівська обласна рада

Комунальний заклад «Адміністрація історико-культурного заповідника
«Стільське городище»

Інститут наукових досліджень Стільського городища та його довкілля

Стільський Град

Випуск 3

Львів
Растр-7
2021

УДК 904:711.437(477.83)»07/10»(082)
С 80

Стільський Град. Вип. 3. – Львів: Растр-7, 2021. – 224 с.
ISBN 978-617-8134-22-8

У третьому номері збірника наукових праць розглядається ряд проблем пов'язаних з функціонуванням Стільського городища та його довкілля, зокрема: питання природничого характеру, перспективи геофізичних досліджень спрямованих на виявлення підземель природного та антропогенного походження; результати археологічних студій, проведених на території Заповідника у період 2017 – 2021 рр.; результати багатолітніх пошукових робіт на курганних некрополях різних історичних епох, що збереглися в околицях Стільського городища, архітектурно-обмірних робіт на унікальних печерних комплексах розташованих в ур. Лиса Гора між північним краєм м. Миколаєва та західними межами с. Тростянець Стрийського р-ну Львівської області, розвідкових обстежень земляної греблі на р. Колодниця. Проведено аналіз ранньосередньовічних вітчизняних та зарубіжних писемних джерел та співставлення наведеної в них інформації з даними археологічних досліджень. Опубліковано спогади з історії досліджень пам'яток Заповідника, аматорські та краєзнавчі студії, окремі статті і повідомлення про Стільське городище, опубліковані у зарубіжних виданнях.

РЕДАКЦІЙНА РАДА:

Доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України О. П. Моця,
доктор історичних наук, професор В. Є. Голубко, доктор історичних наук, професор Л. П. Михайлина,
доктор історичних наук, професор М. Р. Литвин, доктор мистецтвознавства О. М. Голубець,
доктор геолого-мінералогічних наук, академік НАН України М. І. Павлюк,
доктор географічних наук, професор І. П. Ковальчук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Кандидат історичних наук О. М. Корчинський (головний редактор),
кандидат історичних наук Р. Р. Коропецький,
кандидат історичних наук Ю. О. Романишин.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

доктор історичних наук, професор С. П. Качараба,
кандидат історичних наук А. М. Гавінський

Переклад на англійську:
Р. Р. Коропецький і автори

Проект обкладинки: М. С. Козурак

На звороті обкладинки: мініатюрне ковадельце виявлене на поверхні кам'яного бруку на Стільському городищі в ур. «Біла Дорога»

Тексти публікуються в авторській редакції

ISBN 978-617-8134-22-8

- © Комунальний заклад Львівської обласної ради «Адміністрація історико-культурного заповідника «Стільське городище» і автори статей, 2021
- © Видавництво «Растр-7», 2021

Lviv regional council
Communal institution «Administration of historical-cultural reserve
«Stilske gorodysche»
Institute of scientific researches of Stilske hill-fort and its environment

Stilskyi Grad

Volume 3

Lviv
Rastr-7
2021

УДК 904:711.437(477.83)»07/10»(082)
ББК Т492.33(4Укр-4Лво)4я43
3 415

Stilskiy Grad. Vol. 3. – Lviv: Rasttr-7, 2021. – 224 p.

ISBN 978-617-8134-22-8

The third issue of the collection of scientific publications deals with problems of functioning of the Stilsko hill-fort and its environment, for example – issues of natural sciences, prospects of geophysical research aimed at identifying dungeons of natural and anthropogenic origin. The results of archeological studies conducted on the territory of the Reserve in the period 2017 – 2021 are presented. The results of many years of exploratory work on the barrow necropolises of different historical epochs preserved in the vicinity of Stilsko hill-fort are summarized, as well as architectural and measuring works on unique cave complexes located in Lysa Hora Place between the northern edge of Mykolayiv and the western borders of the village of Trostyanets of Stryi district, Lviv region, surveys of the earthen dam on the Kolodnytsia River. The analysis of early medieval local and foreign written sources and comparison of the information given in them with the data of archeological research is carried out. Memoirs on the history of research of the sites of the Reserve, amateur and local lore studies, separate articles, and reports on the Stilsko hill-fort have been published in foreign journals are presented.

EDITORIAL COUNCIL:

Corresponding member of the National Academy of Sciences of Ukraine Olexandr Motsia,
Dr. Victor Golubko, Dr. Lyubomyr Mykhailyna, Dr., professor Mykola Lytvyn, Dr. Orest Golubets,
academician of the National Academy of Sciences of Ukraine Myroslav Pavlyuk,
Dr., professor Ivan Kovalchuk

EDITORIAL STAFF:

Dr. Orest Korchynskiy (chief editor)
Dr. Ruslan Koropetskiy, Dr. Yuriy Romanyshyn

REVIEWERS

professor Stepan Kacharaba, Dr. Andriy Havinskyi

Translation into English:
Ruslan Koropetskiy and authors

Project of the cover page: Mykola Kozurak

On the back cover: a miniature anvil found on the surface of the stone pavement in Stilsko hill-fort in «Bila Doroga» («White Road») Place

Texts of publications are given at authors' editing

ISBN 978-617-8134-22-8

© Lviv regional council,
Communal institution «Administration of historical-cultural reserve
«Stilске gorodysche» and the authors, 2021
© Rasttr-7, publisher, 2021

ЗМІСТ

ПРИРОДНИЧІ ТА МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

<i>Іван Ковальчук, Петро Волошин, Роман Гнатюк, Марія Симоновська, Юрій Зінько, Євген Іванов, Юрій Андрейчук, Юрій Чорнобай, Андрій Бокотей, Оксана Вовк, Наталія Дзюбенко, Олег Орлов</i>	9
<i>Засади збереження природно-історичного середовища пам'ятки природи «Стільська»</i>	9
<i>Валентин Максимчук, Степан Дециця, Олег Підвірний, Ігор Куровець, Олександр Приходько, Ігор Грищик</i>	24
<i>Результати геофізичних досліджень морфодинамічних процесів у межах Стільського городища</i>	24
<i>Оксана Омельчук, Олег Орлов, Марина Рагуліна</i>	52
<i>Оселищне різноманіття РЛП «Стільське горобогір'я»</i>	52
<i>Степан Савчук, Любов Янків-Вітковська</i>	60
<i>Про можливість існування давньої астрономічної обсерваторії в районі Стільського історико-культурного заповідника (попередні результати)</i>	60

АРХЕОЛОГІЯ, ДАВНЯ ІСТОРІЯ

<i>Руслан Коропецький, Орест Корчинський, Василь Хамуляк, Василь Мельник</i>	63
<i>Археологічні дослідження 2017 – 2021 р. на території Стільського городища та у його довкіллі</i>	63
<i>Орест Корчинський, Василь Мельник, Василь Хамуляк</i>	78
<i>Нові дані про печерні комплекси між м. Миколаєвом та с. Тростянець Стрийського р-ну Львівської області</i>	78
<i>Орест Корчинський</i>	113
<i>Курганні некрополі в межиріччі річок Зубри, Колодниці та р. Луг</i>	113
<i>Орест Корчинський</i>	146
<i>Інженерна споруда – гребля поч. IX ст. на р. Колодниці у с. Дуброва</i>	146
<i>Юрій Романишин, Орест Корчинський</i>	150
<i>Держава слов'ян у Передгір'ї Українських Карпат за даними археологічних досліджень та писемними джерелами</i>	150
<i>Орест Корчинський, Юрій Романишин</i>	158
<i>Про похід Володимира Святославовича (992 р.) на хорватів</i>	158

ХРОНІКА. СПОГАДИ. КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

<i>Орест Корчинський</i>	166
<i>Спогади про початки досліджень Стільського городища</i>	166
<i>Biserka Goleš Glasnović</i>	204
<i>Stiljski grad (8. – 10. st.) u surječju povijesti, kulture i vjere Karpatskih Hrvata (aspekt jedne posvećenosti ukrajinsko-hrvatskoj kulturološkoj povezanosti)</i>	204
<i>Biserka Goleš Glasnović</i>	211
<i>Українські провjesničar i arheolog prof. Dr Sc. Korčinski u Zagrebu</i>	211

Теодозій Король

Стільсько за часів галлів-бастарнів..... 214

CONTENT

NATURAL AND INTERDISCIPLINARY RESEARCH

- Ivan Kovalchuk, Petro Voloshyn, Roman Gnatiuk, Maria Symonovska,
Yuriy Zinko, Evgen Ivanov, Yuriy Andreychuk, Yuriy Chornobay, Andriy Bokotey,
Oksana Vovk, Natalia Dziubenko, Oleg Orlov*
The principles of preservation of the natural
and historical environment of the natural site «Stilsko»9
- Valentyn Maksymchuk, Stepan Deschutsia, Oleg Pidvirnyi,
Igor Kurovets, Oleksandr Prykhodko, Igor Grytsyk*
The results of geophysical studies of morphodynamic processes within the Stilsko hill-fort.....24
- Oksana Omelchuk, Marina Ragulina, Oleg Orlov*
Habitat`s diversity of RLP «Stilske Horbogirya»52
- Sevan Savchuk, Liubov Jankiv-Vitkovska*
About the possibility of the existence of an ancient astronomic observatory on the territory
of Stilsko Historical and Cultural Reserve (preliminary results)60

ARCHAEOLOGY, ANCIENT HISTORY

- Ruslan Koropetskyi, Orest Korchynskyi, Vasyl Khamuliak, Vasyl Melnyk*
Archaeological research conducted in 2017 – 2021
on the territory of the Stilsko hill-fort and its surroundings63
- Orest Korchynskyi, Vasyl Melnyk, Vasyl Khamuliak*
New data about cave complexes between Mykolaiv and Trostianets, Stryi district, Lviv region 78
- Orest Korchynskyi*
Barrow necropolises in the interfluve of Zubra, Kolodnytsia, and Lug rivers 113
- Orest Korchynskyi*
Engineering structure – dam from the beginning of IX century
on the river Kolodnytsia in the village of Dubrova..... 146
- Yuriy Romanyshyn, Orest Korchynskyi*
The Slavic state in the foothills of the Ukrainian Carpathians according to the data of
archaeological research and written sources..... 150
- Orest Korchynskyi, Yuriy Romanyshyn*
About the campaign of Volodymyr Sviatoslavovych (992) against Croats..... 158

CHRONICLES, MEMOIRS, STUDIES OF LOCAL LORE

- Orest Korchynskyi*
Memoirs about the beginning of the research of Stilsko hill-fort 166
- Biserka Goleš Glasnović*
Stiljski grad (8. – 10. st.) u surječju povijesti, kulture i vjere Karpatskih Hrvata
(aspekt jedne posvećenosti ukrajinsko-hrvatskoj kulturološkoj povezanosti).....204
- Biserka Goleš Glasnović*
Ukrajinski provjesničar i arheolog prof. Dr Sc. Korčinski u Zagrebu 211

Teodoziy Korol

Stilsko at the time of Gauls-Bastarnea..... 214

ПРИРОДНИЧІ ТА МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 911:94]:904]-049.34](477.83-22-751.3)

*Іван КОВАЛЬЧУК, Петро ВОЛОШИН,
Роман ГНАТЮК, Марія СИМОНОВСЬКА, Юрій ЗІНЬКО,
Євген ІВАНОВ, Юрій АНДРЕЙЧУК, Юрій ЧОРНОБАЙ,
Андрій БОКОТЕЙ, Оксана ВОВК, Наталія ДЗЮБЕНКО, Олег ОРЛОВ*

ЗАСАДИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПРИРОДНО-ІСТОРИЧНОГО СЕРЕДОВИЩА ПАМ'ЯТКИ ПРИРОДИ «СТІЛЬСЬКА»¹

¹ Передрук розділу колективної монографії «Геологічне моделювання стану пам'яток природи та історії» [за заг. ред. І. П. Ковальчука, Є. А. Іванова]. Львів, 2010 р.

1.1. Система заходів, спрямованих на збереження природно-історичного середовища

1.1.1. Протияркові заходи. Результатом дослідження поширення, активності та інтенсивності розвитку, наслідків впливу екзогенних процесів на природно-історичне середовище дали змогу обґрунтувати диференційовану за видами процесів систему захисних заходів. Характеризуємо головних з них.

Оскільки більшість із досліджуваних ярів розвиваються на лісових угіддях, то для їхнього захисту від яркової ерозії ми рекомендуємо:

1) зберігати наявні лісові насадження на стрімкосхилових землях пам'ятки природи і на прилеглих до неї схилах, оптимізувати їхню структуру, оскільки вони не допускають катастрофічної активізації площинної і лінійної ерозії, адже тут існує таке поєднання чинників рельєфоутворення, яке сприяє інтенсивному розвитку денудаційних процесів;

2) штучно вкоротити довжину ліній стоку, спорудивши водозатримуючі вали біля вершин ярів та долин стоку, завдяки чому помітно знизиться потенціал розвитку яркової ерозії;

3) схили і днища ярів надійно закріпити рослинністю. Для цього варто використати деревні і чагарникові породи, які мають добрі меліоративні властивості (дуб, береза, в'яз дрібнолистий, акація біла, тополя, модрина європейська, со-

сна звичайна, клен гостролистий, груша лісова, яблуня лісова). Серед чагарників добрий протиерозійний ефект забезпечують бузина, смородина золотиста, горобина чорноплідна тощо;

4) на ділянках найактивнішого розвитку ярів (див. вкладку XXII) доцільно побудувати протиерозійні гідротехнічні споруди, які є останньою ланкою у загальній системі протиерозійних заходів.

Протиерозійні гідротехнічні споруди застосовують для ярів, які активно розвиваються в тих випадках, коли ефективність агротехнічних і лісомеліоративних заходів була низькою і не дала бажаних результатів. Водовідвідні споруди або насипні вали-канави створюють для відводу стоку від вершин ярів та інших ділянок, що розмиваються, до безпечного місця стоку. До категорії водовідвідних споруд належать розсіювачі стоку. Їх доцільно створювати для розсосередження небезпечних водних потоків, які концентруються перед валами. Ці споруди порівняно недорогі та мають достатньо високий протиерозійний ефект. Іншою категорією є довготермінові споруди із бетону, каміння та дерева. Їх застосовують тоді, коли треба запобігти природному процесу поверхневого стоку, особливо в ерозійно-небезпечні періоди, і закріпити яр земельними спорудами не

вдається. Процеси лінійної ерозії у таких випадках відбуваються особливо активно, тому виникає необхідність в додаткових донних спорудах, до яких належать лотки-швидко-токи, ступінчаті лотки, консолі і водоскиди. Вони призначені для безпечного відведення потоку на дно ярів, їх споруджують у тих випадках, коли ростучі яри можуть зруйнувати будови, населені пункти або шосейні дороги. Дія гідротехнічних протиерозійних споруд полягає у зарегульовуванні в потрібному напрямку поверхневого стоку, який поступає до вершин ярів. Використовуючи гідротехнічні споруди, можна затримати поверхневий стік, відвести на прилягаючі схили або скинути в безпечне місце на дно яру. Такими діями можна зупинити ріст яру. Для забезпечення високої ефективності протиерозійних гідротехнічних споруд потрібно постійно спостерігати за їхнім станом і вчасно ремонтувати виявлені пошкодження.

З метою загальмування подальшого росту яру б (водозбір струмка Затінок) та ярів 1а і 2 (водозбір струмка Хими́на долина) необхідно передусім надійно закріпити їхні верхівки і схили деревними породами й чагарниками з добре розвинутою, глибоко проникаючою у ґрунт, кореневою системою. У водозборах цих ярів лісництву потрібно якомога збільшити частку вічнозелених хвойних порід, які володіють високою опадозатримуючою здатністю. У разі недостатності цих заходів у верхів'ях ярів 1а і ба доцільно спорудити стоквідвідні споруди.

1.1.2. Карсторегулювальні заходи. Вибір протикарстових заходів проводять залежно від конкретних особливостей умов розвитку карсту, його типу, глибини залягання водорозчинних порід, ступеня їхньої закарстованості та обводнення.

На ділянці дослідження вапняки, що карстуються, залягають у безпосередній близькості від поверхні, по суті не перекриті водотривкими породами. Завдяки цьому дощові й талі води легко проникають у товщу вапняків. У прибортових частинах ярів вони розбиті досить густою мережею субпаралельних трі-

щин бокового відпору, у які легко потрапляють дощові й талі води і забезпечують високу швидкість водообміну і розвитку суфозійно-карстового процесу.

Значна кількість давніх і свіжих суфозійно-карстових лійок, які перебувають у таких геоморфологічних умовах, ускладнює ситуацію. Наявні форми є локальними водозборами, де концентрується атмосферний стік. Таку саму функцію виконують і місця розташування давніх жител, які часто приурочені до прибрівкових ділянок ярів.

З урахуванням конкретних природних умов розвитку суфозійно-карстових процесів оптимальним способом протикарстового захисту є регулювання поверхневого стоку. Його потрібно здійснювати шляхом тампонування глиною тріщин бокового відпору, засипання провалів, лійок та інших від'ємних форм мікрорельєфу. Водночас потрібно спорудити нагірні канали й водостоки, які будуть забезпечувати надійне відведення дощових і талих вод.

Виявлені на території досліджень небезпечні геоморфологічні процеси з огляду на особливості геологічної будови, гідрогеологічних умов та рельєфу парагенетично пов'язані між собою. Тому для боротьби з ними варто виконувати подібний комплекс заходів (див. вкладку XXII).

Важливим чинником, який визначає змугу та інтенсивність розвитку зсувів і лінійної ерозії за конкретних геологічних умов, також є поверхневий стік. Тому його регулювання є найнадійнішим заходом боротьби з розвитком процесів.

1.1.3. Збереження та охорона ґрунтів. З метою стабілізації екологічного стану ґрунтів пам'ятки та запобігання розвитку процесів їхнього руйнування доцільним є проведення комплексу інженернотехнічних, лісомеліоративних та організаційно-господарських заходів.

Серед інженерно-технічних заходів найактуальнішими, на нашу думку, є укріплення бортів та верхів'їв активних ярів, створення водовідвідних лотків тощо. Найбільш ефективними для попередження розвитку та

консервування вже наявних ярів є заходи з лісомеліорації та збалансування лісокористування. Особливу увагу слід приділяти формуванню різновікових природно-антропогенних фітоценозів через запобігання вирубуванню середньовікових деревостанів та забезпечення умов розвитку підросту, чагарникового і трав'яного ярусів. Організаційно-господарські заходи в межах пам'ятки мають бути спрямовані на обмеження та регулювання антропогенного навантаження на екосистеми, що можна досягнути лише за умови реального втілення охоронного зонування з виділенням охоронного ядра – природно-історичний комплекс городища, зони з обмеженим доступом та буферної зони регульованого доступу. Однак втілення охоронного зонування суттєво ускладнюється як статусом пам'ятки природи, для якої не передбачено обмеження доступу, так і безпосереднім сусідством з великим населеним пунктом, мешканці якого і є головними носіями рекреаційного навантаження на ґрунтовий покрив пам'ятки.

Поряд з розв'язанням проблем раціонального використання та відновлення господарського потенціалу ґрунтів, особливої актуальності набула проблема збереження генофонду ґрунтів та ґрунтових комбінацій, які є носіями інформації про структуру та екологічні функції як сучасних, так і доісторичних ландшафтів. Концепція підтримання ґрунтового різноманіття повинна базуватися на необхідності збереження ґрунту як компоненту екосистеми. Тому основним завданням охорони ґрунтів має стати збереження якомога ширшого кола природних біогеоценозів, до складу яких входять еталонні варіанти цінних, рідкісних і типових ґрунтів.

У мережі існуючих заповідних територій досі немає таких, які репрезентували б модальні відміни сірих лісових ґрунтів у типових для Львівщини біогеоценозах. Тому деякі з досліджуваних ґрунтових відмін (розрізи С-1 і С-2), можуть бути використані як модальні для внесення до списку типових еталонних ґрунтів. Їхня охорона в межах пам'ятки природи «Стільська» започаткує збереження еда-

фотопів як природних носіїв інформації про еволюційно вироблену структуру та функції зникаючих таксонів педосфери.

1.1.4. Охорона рослинності. Унаслідок специфіки геоморфологічних та гідрологічних умов низку едафотопів репрезентовано на незначних площах. Ведення лісового господарства на ділянках рідкісних едафотопів має проблематичний характер, особливо коли це стосується відтворення корінних деревостанів, відновлення яких можна проводити за аналогами. Тому створення штучних лісокультур за таких умов та застосування доглядових вирубувань потрібно практикувати з великою обережністю. Варто також враховувати тенденції природного відновлення древних порід за таких умов, особливості росту та розвитку поновлення.

Ведення лісогосподарських заходів треба проводити з урахуванням стану популяцій типових, характерних й рідкісних піднаметових рослин, особливо тих, що занесені до Червоної книги України. Тому формування молодих і середньовікових деревостанів повинно передбачати максимальне їхнє збереження, а також штучне введення у відповідних типах лісу з метою відтворення природних лісових угруповань.

Ведення лісового господарства в межах територій пам'ятки природи «Стільська» потребує перепрофілювання у напрямі забезпечення як природоохоронних завдань – запровадження диференційованого охоронного режиму, який би вирішував як питання відновлення й збереження природних екосистем, так і давав би змогу рекреаційного використання, яке може бути джерелом додаткових коштів для розширення природоохоронних заходів.

Задоволення запитів населення щодо здійснення дидактичних екскурсій та культурно-масових заходів має стати важливою складовою частиною діяльності таких природоохоронних об'єктів, й, відповідно, важливою статтею їхніх доходів.

1.1.5. Збереження фауни. Покращення стану охорони тваринного світу комплексної

природної пам'ятки «Стільська» можливе за умов:

- 1) встановлення аншлаків по периметру пам'ятки природи;
- 2) посилення контролю з боку лісової охорони за браконьєрським виловом тварин;
- 3) обмеження до мінімуму рекреаційного навантаження на лісові масиви пам'ятки природи у період розмноження тварин (березень-червень);
- 4) повної заборони випасання сільськогосподарських тварин у межах пам'ятки природи.

1.1.6. Удосконалення ГІС пам'ятки. У випадку продовження досліджень та реалізації системи спеціалізованого моніторингу пам'ятки природи «Стільська» з історичним городищем потрібно виконати такі операції:

1) деталізувати масштаби вихідної інформації для створення моделей на окремі ключові ділянки в межах Стільського городища. Для цього треба визначити місце розташування і площі таких ділянок, що представляють найбільший інтерес як в історико-культурному, так і природничогеографічному плані;

2) виконати детальніше геодезичне знімання як самого Стільського городища, так й прилеглої до нього території. Масштаб такого геодезичного знімання має бути не меншим, ніж 1 : 2 000 – 1 : 5 000;

3) ширше використовувати радіометричні, електромагнітні, геофізичні методи досліджень під час реалізації системи моніторингу стану пам'ятки природи і процесів, що відбуваються на її території.

Зокрема, необхідність таких досліджень випливає з того, що під час польових досліджень проводили вимірювання потужності гамма-випромінювання. Було виявлено, що гамма-фон у межах городища не перевищує 0,08–0,09 мкР/год, тобто перебуває в межах природного фону цієї території. Водночас виявлені значні підняття й коливання потужності гаммавипромінювання в межах і поряд з валами городища (до 0,18–0,20 мкР/год), що пов'язано з надлишковою кількістю органічної речовини. Використання радіометричного знімання може дати змогу виявляти нові

перспективні райони для проведення археологічних пошуків.

1.2. Структура і послідовність реалізації екостабілізаційних заходів

Грунтуючись на виявлених у процесі досліджень закономірностях поширення, активності та інтенсивності розвитку небезпечних геоморфологічних процесів, ми розробили систему заходів з їхньої стабілізації.

В основу обґрунтування цієї системи покладено такі принципи: а) передбачувані заходи мають бути спрямовані передусім на попередження процесів, а не боротьбу з її наслідками; б) захист об'єктів історичного й природного середовища має бути комплексним; в) заходи повинні бути високоефективними і недорогими; г) реалізація заходів повинна забезпечити збереження природного середовища.

Пропонований для виконання комплекс охоплює такі види:

1) водо- та стокорегулювальні (облаштування водозатримуючих та водовідвідних валів і канал, споруд розсіювання стоку);

2) гідротехнічні споруди (лотки-швидкотоки у днищах ярів, фашинні та кам'яні загати, дренажні споруди);

3) фітомеліоративні (посадки дерев і чагарників, залуження ерозійнонебезпечних схилів травами);

4) спеціальні (засипання поверхневих форм карсту, тампонаж тріщин розвантаження, понорів, зсувних заколів, закріплення ділянок активного розмиву геосітками, розчистка русел річок та струмків).

Пропоновані заходи стабілізації небезпечних процесів винесено на спеціальну карту (див. вкладку XXII). З урахуванням значного за обсягами і вартістю комплексу передбачуваних заходів, їхню реалізацію потрібно здійснювати у певній послідовності.

Передусім потрібно виконати невідкладні заходи, спрямовані на локалізацію і припинення розвитку процесів, які руйнують найбільш цінні в історичному аспекті об'єкти пам'ятки природи у межах дитинця. У віддаленій перспективі здійснюють заходи у місцях найбільш активного розвитку небезпеч-

них процесів, які завдають шкоди біотичним та абіотичним складовим природного середовища й руйнують другу і третю лінії оборонних валів, розташованих у верхів'ях долин струмків Химина Долина і Затінок. В останню чергу виконують роботи в межах активних вогнищ розвитку процесів, які потенційно небезпечні для історичного середовища.

1.3. Оцінка туристичного потенціалу та можливих загроз

1.3.1. Вибір привабливих туристичних об'єктів. Сьогодні пам'ятка природи «Стільська» з городищем IX–XI ст. й прилегла до неї територія не належать до об'єктів, які мають значну популярність серед туристів. Причиною слабкого туристичного освоєння цього природничо-історичного об'єкта є необлаштованість території для туристичного руху, невідповідність до експонування та огляду основних археологічних та природничих об'єктів, а також недостатнє інформаційне забезпечення цього перспективного освітнього туристичного продукту. Нині цю територію відвідують лише спеціалізовані групи у вигляді наукових та освітніх турів (маршрутів).

Основна туристична атракційність комплексної пам'ятки природи «Стільська» пов'язана з наявністю добре збереженого городища IX–XI ст. [Корчинський, 1984]. На Львівщині такого рівня городища збереглися у Плісненську (Бродівщина) та Которині (Жидачівщина). Значно посилює туристичний імідж Стільського городища його популярність у науковій та освітній літературі як столиці племен білих хорватів [Стільське городище..., 2005], які населяли цю територію Передкарпаття у IX–X ст. З іноземних туристів саме групи з Хорватії найчастіше є відвідувачами цього унікального археологічного комплексу.

Наявність цінного історико-археологічного об'єкта Стільського городища у поєднанні зі збереженими типовими опільськими лісовими ландшафтами дали змогу на початку 90-х років XX ст. утворити природоохоронну територію – Стільський регіональний ландшафтний парк. У кінці 90-х років XX ст. з

організаційно-господарських причин Стільський парк реорганізовано (зі зменшенням охоронної площі) у комплексну пам'ятку природи «Стільська». Її науково-освітню та природоохоронну цінність, як уже було зазначено, становлять вологі дубово-грабові бучини, широкий спектр екзогенних форм рельєфу та достатньо добре збережені об'єкти городища IX–XI ст. Для потреб організації наукових, освітніх та краєзнавчих маршрутів (турів) на території комплексної пам'ятки природи «Стільська» найбільшу привабливість та інформативність мають такі об'єкти:

- залишки валів й ровів, курганів та інших поховань, які належать до комплексу городища IX–XI ст.;
- ярусність природних комплексів заліснених розчленованих горбогір'їв: від заболочених долин через мішані ліси крутосхилів до широколистяних лісів платоподібних ділянок та інтродукованих хвойних лісів;
- сучасні і давні форми рельєфу, пов'язані з діяльністю карстових (лійки, блюдця і понори), гравітаційних (зсуви та опливини) й ерозійних (яркові утворення) процесів;
- відслонення різних за віком і літологією неогенових (вапняки, пісковики, піски) та четвертинних відкладів.

Вибір цінних археологічних і природничих об'єктів для потреб організації еко-туристичних маршрутів виконаний на підставі результатів археологічних, геолого-геоморфологічних та ландшафтних досліджень, у тім числі проведених у рамках цього проекту, а також власних інвентаризаційно-оціночних туристичних обстежень на місцевості. Зокрема, комплексом досліджень визначено добру збереженість і придатність для демонстрації відвідувачам низки валів і ровів у західній частині городища. Також унаслідок розкопок давніх поховань отримано багатий спектр артефактів. Водночас не придатними для показу відвідувачам об'єктами потрібно вважати вали, які перебувають під загрозою знищення у зв'язку з розвитком сучасних карстових, зсувних та ерозійних процесів. Для спеціалізованих наукових груп особливу привабли-

вість може мати огляд всієї оборонної структури городища, яка добре вписана в наявний природний горбисторозчленований лісовий комплекс. Такі вдалі поєднання збережених природних й культурних (з краєзнавчих поглядів) утворень отримали у сусідній Польщі природоохоронний статус у вигляді природно-краєзнавчих комплексів [Zaręba, 2000].

Варто зазначити, що Стільське городище належить до об'єктів з ускладненою доступністю. За умовами рельєфу низка елементів цього археологічного комплексу розташована на вершинних поверхнях плато, перевищення яких над днищем долини є досить значними (становлять 70–80 м), а інша частина валів розміщена у стрімко-схилових місцевостях. За умовами рельєфу найбільш сприятливими є траси, які ведуть до об'єктів городища вздовж балкових форм (одна з яких виходить біля церкви у с. Стільсько) або через поєднання долинного ходу (вздовж широтних долин, що облямовують Стільське підняття) з косогірним (стрімкі й привершинні схили підняття). У другому випадку шлях до основних археологічних об'єктів видовжується у кілька разів. Найкоротшим, але важкодоступним й екологічно неприйнятним для огляду валів, є маршрут від центру с. Стільсько по стрімкому схилу, ускладненому зсувним тілом.

Іншим чинником, який визначає доступність для відвідування археологічних об'єктів, є комунікаційна мережа (дороги, в тім числі лісові стежки та просіки). У межах пам'ятки природи «Стільська» та на прилеглій території для організації туристичного руху найбільш сприятливими є:

- ґрунтова дорога, яка розпочинається від церкви с. Стільсько і перетинає в широтному напрямку основні елементи археологічного комплексу;
- дві косогірні ґрунтові дороги, які розпочинаються на околиці с. Стільсько (Ілівський напрямок) й ведуть на плато до центральної частини археологічного комплексу – дитинця та ешелонованої системи валів;
- дві обхідні траси, що поєднують ґрунтові

дороги у долинах, які облямовують Стільське підняття, та косогірні лісові стежки, що ведуть вздовж ярково-балкових форм до ешелонованої системи валів у західній частині городища.

Більшість наявних просік є непридатними для просування туристичних груп. До чинників, які знижують атракційність археологічного комплексу, належить значна розчленованість ярковими формами та майже суцільна залісненість території. Проведення поперечних і повздовжніх трас через яркові форми ускладнене значною їхньою крутістю й перепадами висот, а також їхньою активною морфодинамікою. Значна залісненість території не дає змоги оглядати археологічний комплекс та його елементи на значних відстанях, а їхній огляд доступний лише з близька. З позицій оглядовості, через значну залісненість, Стільський археологічний комплекс поступається відомому на Львівщині археологічному комплексу Плісненсько. Щодо природничих об'єктів, то їх вибір за науково-освітніми критеріями для потреб екотуристичних маршрутів дав змогу скласти такий перелік:

- місця з природними грабово-буковими деревостанами (вершинна поверхня Стільського підняття);
- ділянки з можливостями демонстрації ярусності природних комплексів – лучні утворення у днищі → мішані ліси на крутосхилах → широколистяні ліси на привододільних схилах. Цю ярусність добре демонструвати на північних схилах Стільського підняття;
- місця прояву різноманітних типів процесів – карстових та карстовосуфозійних з репрезентацією діючих й давніх лійок, колодязів і щілин; гравітаційних – зсувно-опливинних з відображенням стінок відриву, тіл зсувів, уступів опливання, опливний мікрорельєф; ерозійних та ерозійногравітаційних з показом ярково-балкових форм (стабілізовані та активізовані, виїмки, гравітаційно-ерозійні котли). Найбільший спектр карстових форм за результатами картування процесів простежується на привододільних схилах з

близьким заляганням неогенових (нараївських) вапняків. Зсувні та опливинні форми концентруються на контакті піщаних неогенових і глинистих палеогенових порід. Одну з найбільш яскравих форм зсувного типу спостерігаємо на східній окраїні підняття. Оригінальності досліджуваній території надають глибоковрізані ярково-балкові форми з активними опливино-зсувними процесами на їхніх схилах, які концентруються на крутосхилах (схилові різновиди) та у верхів'ях облямовуючих долин (донні різновиди);

- природні й штучні відслонення корінних порід, які дають змогу вивчати геологічну будову пластових височин і представлені на території пам'ятки природи «Стільська» такими утвореннями: відслонення неогенових пісків і пісковиків (миколаївські верстви) на східних схилах підняття;
- відслонення неогенових вапняків (нараївські верстви) в яркових формах та карстових лійках.

Одним з варіантів поліпшення атракційності археологічного комплексу може бути пов'язаний з розробленням і реалізацією проєктів натурного експонування археологічних артефактів (жител, поховань, комунікаційної мережі тощо). Функціонування таких археологічних експозицій повинно супроводжуватися певними архітектурними заходами: створенням служби охорони та обслуговування експозиційних об'єктів, екскурсійного супроводу.

Певний інтерес для організації краєзнавчих маршрутів на досліджуваній території мають культові й сакральні об'єкти, розміщені поблизу межі пам'ятки – церква ХІХ ст., пам'ятний хрест з ХІХ ст. та сільське кладовище.

1.3.2. Туристичне облаштування пам'ятки.

З огляду на природоохоронний статус території пам'ятки та її значну історико-археологічну цінність важливо забезпечити доступ до неї відвідувачів. Туристичне облаштування цієї території повинно охоплювати: вибір та облаштування наукових, освітніх і краєзнавчих стежок, створення інформаційно-освітньої та нічліжно-гастрономічної інфраструк-

тури з обслуговування туристичних потоків.

Проведений комплекс досліджень природного та історико-культурного середовища, а також вимоги щодо туристичного освоєння малоплощинних природоохоронних об'єктів дають змогу запропонувати для комплексної пам'ятки такі типи маршрутів (див. вкладку ХХІІІ).

1. Тематичний науковий (історико-археологічний) з метою ознайомлення з основними елементами Стільського городища та результатами археологічних обстежень. Цей маршрут розрахований на фахівців у галузі історії та археології і передбачає супровід кваліфікованого екскурсовода. Його оптимальний шлях містить відвідування таких об'єктів:

1) долини р. Дубрівки (південні околиці с. Стільсько) з репрезентацією місця розміщення загат, що утворювали водну перешкоду для Стільського городища;

2) ознайомлення з облямовуючими валами на крутосхилах з обох сторін долини – лівобічного притоку р. Дубрівки вздовж ґрунтової дороги на с. Ілів;

3) маршрут вздовж правого борта верхів'я долини по лісовій стежці, що проходить біля валу з огляданням імовірних «засідок»;

4) вихід лісовою стежкою до фронтальної (вхідної) частини городища з ешелюваною системою оборонних валів, яка розміщена у найбільш звуженому місці вершинної поверхні. На цій ділянці тематичного маршруту є змога ознайомитися з результатами археологічних досліджень давніх поховань. Водночас тут можна показати наявні загрози для археологічних об'єктів, пов'язані з активізацією карстових, гравітаційно-ерозійних процесів;

5) перехід ґрунтовою дорогою до центральної частини городища – дитинця – з огляданням «Золотих Воріт», внутрішнього і зовнішнього валу та облямовуючих ровів;

6) завершення тематичного маршруту огляданням системи малих оборонних валів вздовж балки, що виходить до церкви у с. Стільсько. Загальна довжина цього тематичного маршруту становить близько 3,5–4,0 км,

він характеризується середнім рівнем складності. Цей тематичний маршрут може стати складовою частиною багатоденного археолого-історичного туру Придністер'ям з відвіду-

вували у Придністер'ї для облаштування печер на різних історичних етапах (інформаційний пункт № 3). Наступна зупинка (інформаційний пункт № 4) на дидактичній стежці

Рис. 1. Панорама Стільського городища IX–XI ст. (вид із заходу)

Fig. 1. Panorama of Stilske hill-fort of IX–XI (view from the west)

ванням городищ в Ілеві, Которині і Жидачеві та печер біля Миколаєва і Роздолу.

2. Навчальна (дидактична) природничо-історична стежка передбачає освітній маршрут для ознайомлення з цікавими природними та історико-культурними об'єктами пам'ятки природи «Стільська». Вона розрахована на учнівські й студенські групи, а також любителів культурологічних й екологічних мандрівок. Пропонуємо розпочати її із відвідування широтної долини, що облямовує Стільське підняття з півночі та дає змогу показати ярусність компонентів і природних комплексів Опільської височини (інформаційний пункт стежки № 1). Наступним природничим об'єктом для детальних спостережень пропонуємо визначний зсувний комплекс на західному схилі Стільського підняття (інформаційний пункт № 2). На цьому пункті стежки освітнім групам можна репрезентувати основні елементи зсувного комплексу – стінки відриву й зсувне (опливинне) тіло, а також схарактеризувати головні механізми утворення зсувних тіл. Подальший природничий об'єкт стежки також локалізовано на західному схилі Стільського підняття й пов'язаний зі штучним відслоненням неогенових пісковиків і пісків (миколаївські верстви), що активно використо-

має комплексний характер, локалізована у ярковобалковій формі, що облямована системою бічних валів. Окрім подання відповідної природничої та історичної інформації про зазначені об'єкти, ця точка дає змогу показати, як у давніх поселеннях враховували і використовували особливості будови рельєфу.

Заключна частина навчальної стежки пов'язана з ознайомленням зі структурою і результатами досліджень Стільського городища – ймовірної столиці племенів хорватів. Спочатку стежкою через «Золоті Ворота» групи потрапляють у дитинець городища (інформаційний пункт № 5) з репрезентуванням внутрішніх і зовнішніх валів та по лісовій ґрунтовій дорозі доходять до комплексної зупинки № 6, що представлена як історичними (ешелонована система валів), так і природничими (діючі та давні карстові форми, а також природні грабово-букові ліси – переважаючий тип деревостанів на Опіллі). Водночас буде продемонстровано, які загрози виникають для збереження археологічних об'єктів у зв'язку з активізацією сучасних процесів.

Загальна протяжність пропонованої дидактичної (природничо-історичної) стежки становить близько 3,5 км, вона характеризується середнім рівнем складності. Ця стеж-

ка може виступити складовою краєзнавчого маршруту Опіллям (Давидів – Старе Село – Вовків – Кугась – Підтемне – Раковець – Новосілки – Бродки – Красів – Тростянець – Стільсько). Від села Стільсько маршрут може розділятися на дві гілки – до природничоісторичних об'єктів Іліва (городище, скельний комплекс, культові печери) та долиною р. Дубрівки (скельні феномени біля с. Дубрівка, печери біля Роздолу, давньослов'янські культові місця).

Облаштування зазначених тематичної та дидактичної (природничоісторичної) стежок передбачає їхнє маркування та інформаційне облаштування [Кукурудза, 2003]. Зовнішнє інформаційне забезпечення у вигляді щитів повинно охоплювати картосхеми тематичної й дидактичної стежок, описи природних та історичних об'єктів. Цю інформаційну інфраструктуру на стежках потрібно доповнити інформаційними та освітніми об'єктами у с. Стільсько. Зокрема, для потреб туристичного забезпечення важливо облаштувати у селі тематичний музей, присвячений археології Стільського городища. Для потреб туристів треба розвивати мережу агроосель з наданням послуг нічлігу й харчування, а також об'єкти малої гастрономії (кафе, бари) та регіональної кухні (корчма).

Водночас з урахуванням пейзажного характеру цієї частини місцевості, необхідним є облаштування оглядових місць на Стільському піднятті і прилеглий території.

1.3.3. Оцінка загроз при її туристичному освоєнні пам'ятки. Як уже було зазначено, на сучасному етапі туристичне навантаження на природоохоронний об'єкт є незначним. Як свідчать безпосередні спостереження та опитування, серед відвідувачів переважають малі групи, які проходять маршрут у супроводі екскурсовода або організують самостійний пішо-пізнавальний похід. Відсутність ознакування трас, вказівників та інформаційних щитів зумовлює неорганізований рух відвідувачів пам'ятки, які часто виконують пошук археологічних об'єктів, не знаючи про їхнє місцерозташування. На території з'являються стихійні стежки й місця неорганізованого відпочинку із значним засміченням.

Найнебезпечнішими з екологічного погляду є стихійні стежки, які трасуються через крутосхили підняття, де незначною є опірність ґрунтово-рослинного покриву до рекреаційного навантаження. Особливо небезпеку для збереження археологічних об'єктів (валів, ровів й курганів) становлять стихійні стежки, які трасуються через об'єкти, а також розкопки, пов'язані з діяльністю «чорних» археологів (див. вкладку XXIII).

Невпорядковане рекреаційне навантаження, стихійні розкопки разом з проявами сучасних морфодинамічних процесів (зсуви, карст) становлять найбільшу небезпеку для об'єктів археологічного комплексу. Також варто наголосити на впорядкуванні підходів до природничих об'єктів – пунктів огляду на дидактичній стежці. Це стосується передусім місць огляду зсувного тіла та кар'єру з відслоненням піщано-піщовикових порід. Варто не допускати ведення самовільних розкопів на зсувному тілі та подальшої експлуатації кар'єру будівельної сировини.

Особливу увагу потрібно приділяти стану ґрунтових доріг (поперечної та обхідної) Стільського підняття, які у цій роботі запропоновано використовувати для тематичної й дидактичної стежок. Уздовж цих доріг зафіксовано розмиви дорожнього полотна та опливання бокових відкосів. Такий стан основних туристичних шляхів знижує естетичність траси та вимагає спеціальних заходів з їхнього впорядкування.

Для природоохоронних об'єктів важливим є розрахунок допустимої ємності (осіб/м²) панівних природних комплексів пам'ятки природи «Стільська», а також туристичного навантаження на пропонувані стежки. Ці нормативні оцінки туристичного навантаження повинні стати складовою частиною під час розроблення плану організації охорони території пам'ятки та її туристичного використання [Косолапов, 2005].

Певну загрозу для пам'ятки становлять інші види природокористування – лісокористування та випасання худоби. Під час проведення санітарних вирубувань та транспортування деревини виникають загрози

пошкодження археологічних об'єктів (оборонних і поховальних) унаслідок викорчовування кореневої системи та впливу кінно-механічних засобів. У випадку випасання поголів'я худоби існує небезпека перетворення і деградації незаліснених фрагментів валів у зв'язку з формуванням «тваринницьких» терас. Значного перетворення внаслідок проходження поголів'я худоби зазнають схилі і вододільні ділянки ґрунтових доріг.

Для зменшення негативного впливу туристичного та інших видів природокористування на стан культурної та природної спадщини пам'ятки природи «Стільська» пропонуємо заходи організаційно-природоохоронного, комунікаційного, інженерного та освітнього плану.

1.4. Пропозиції щодо продовження досліджень пам'ятки

Підтримуючи пропозицію Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України, пропонуємо невідкладно розпочати реалізацію комплексу заходів, спрямованих на збереження та раціональне використання унікальної пам'ятки природи та історії. Для цього вважаємо за необхідне:

1) клопотати перед місцевими органами влади про необхідність першочергового проведення невідкладних археологічних робіт рятувального характеру на ділянках пам'ятки природи, яким загрожує неминуче знищення і виділення для цього цільового фінансування з місцевих бюджетів, а також з інших (добровісних) джерел;

2) розпочати підготовку належно обґрунтованої науково-технічної документації щодо створення історико-культурного заповідника (регіонального ландшафтного парку) з центром у с. Стільсько та подати її у встановленому порядку до Кабінету Міністрів України для прийняття відповідного рішення;

3) розробити науково-обґрунтовану комплексну програму заходів, спрямовану на організацію туристичного маршруту та забезпечення його належною інфраструктурою. Програмою треба передбачити:

- розширення території пам'ятки природи на тих ділянках, де вона збігатиметься з

пам'ятками історії та культури у селах Ілів і Дуброва;

- проведення музефікації окремих добре відомих історико-археологічних об'єктів у природі в межах території пам'ятки природи «Стільська», а також створення належної експозиції (сільського музею). Ці об'єкти стануть важливими і невід'ємними складовими туристичного маршруту;
- створення у с. Стільсько бази для проведення студентських практик та залучення талановитої молоді до активної краєзнавчої роботи;
- створення умов для відпочинку туристів і місцевих мешканців;
- оголошення конкурсів на кращі студентські магістерські, дипломні та курсові проекти з розбудови інфраструктури туристично-рекреаційного комплексу.

Пропозиції щодо оптимізації статусу і функцій пам'ятки. Нині природоохоронний статус, який має досліджувана територія, не повністю відповідає наявному природному та історико-архітектурному її потенціалу. Відсутність у вітчизняному природоохоронному законодавстві комплексних категорій природничо-історичного типу на зразок польських природничо-історичних комплексів потребує пошуку адекватних за змістом і формою охоронних рішень. Тут можливі два підходи. Якщо вважати, що найціннішим (унікальним) утворенням пам'ятки «Стільська» виступає збережений археологічний комплекс IX–XI ст., то ця територія має усі підстави належати до охоронних об'єктів історико-культурного плану. За науковою та освітньою цінністю цей археологічний комплекс може претендувати на історико-культурний заповідник місцевого чи регіонального значення. Прикладом таких об'єктів на Львівщині є заповідні об'єкти Тустань та Пліснисько. Виконані у нашому проекті природничо-історичні дослідження дають змогу стверджувати, що оптимальною формою охорони для цього природничо-історичного комплексу може бути категорія регіональних ландшафтних парків, яка забезпечує поєднання охорони цінних природничих та

історичних об'єктів з туристичним використанням та освітньою функцією.

Усі давні городища, знайдені на території Верхнього Придністров'я, перебувають під охороною як археологічні пам'ятки. Безпосередньо охоронний статус мають залишки елементів городищ, зрідка в заповідну територію вводять цілісні форми рельєфу й природні комплекси, до яких приурочені городища. Це призводить до певних втрат: по-перше, городища не сприймають як цілісні антропогенно-природні утворення; по-друге, охоронні зони археологічних об'єктів не узгоджені з природними межами рельєфу й природних комплексів – місць локалізації.

Більш комплексно вирішують питання охорони давніх городищ з урахуванням природної ситуації у таких заповідних категоріях, як заказники та ландшафтні регіональні парки. Зокрема, остання природоохоронна категорія передбачає охорону (як цінних) природних та історико-культурних об'єктів для розвитку різних форм рекреації (природничої, культурологічної). Ландшафтні регіональні парки виступають як великі за площею, багатофункціональні природоохоронні об'єкти, де поєднуються охоронні, рекреаційні, еко- й культуро-освітні функції. На Львівщині археологічні об'єкти, у тім числі давньоруські городища, введено до складу ландшафтного парку «Знесіння» і пам'ятки природи «Стільська» у Верхньому Придністров'ї. Стільський регіональний парк створений у 1993 р. на площі 150 га, а тепер він реорганізований у комплексну пам'ятку природи. Є потреба відновити цю ефективну форму охорони природних та історичних об'єктів. Цей парк повинен охоплювати гігантське Стільське городище-поліс (археологічний об'єкт) та цінний ландшафтний комплекс лісистого Стільського горбогір'я. У цьому парку можливо реалізувати ідею комплексної охорони як археологічного об'єкта, так і його природного середовища.

Геоморфологічний комплекс цього парку репрезентовано крутосхиловим долинно-па-

смовим рельєфом. Його елементами виступає долина р. Колодниці, платоподібні узгір'я й V-подібні ярково-балкові форми. Урізноманітнюють ці форми карстові й суфозійні пониження, скелі та скельні стінки у вапнякових породах. Стільське городище за місцезрештуванням зачисляють до комплексного плато-долинного типу. Основний масив поселення із системою валів займає вододільну (плато) частину узгір'я та його привододільні схили. Круті схили лівобережжя Колодниці, ярково-балкові форми утворювали природний захист цього поселення. У ярково-балкових формах влаштували пункти-засідки. Це свідчить про давній час утворення яркових форм Стільського горбогір'я. Водночас вони виступали місцем локалізації святилищ. У руслі Колодниці віднайдено систему дамб, яка, ймовірно, використовували як важливий елемент для забезпечення гідрооборони.

Цей специфічний геоморфологічний комплекс доповнює різноманітна лісова (буково-грабова) і лучна рослинність. У ґрунтовому покриві переважають сірі опідзолені, дерново-карбонатні (на схилах і вододільних поверхнях) та лучні ґрунти у днищі р. Колодниці. Функціональним зонуванням парку передбачено виділення кількох зон: заповідної, рекреаційної обмеженого користування та рекреаційно-господарської. У заповідну зону безпосередньо ввійдуть: комплекс Стільського городища та охоронні зони його основних елементів. Ці території лісопокриті з розвинутими буково-грабовими дерево-станами.

До рекреаційної зони варто зачислити привододільні схили узгір'я й ярково-балкові форми. Саме за цими формами передбачено трасувати дидактичні (історико-природні) стежки в межах усього парку. Також придолинну частину р. Колодниці з комплексом скельних святилищ потрібно ввести у рекреаційну зону. Тут, крім історико-культурно-пізнавальних маршрутів, повинні розвиватись такі форми відпочинку, як відпочинок біля води й піший туризм.

Проведене різнопланове (конструктивно-географічне, геофізичне, археологічне

тощо) вивчення стану комплексної пам'ятки природи «Стільська» з використанням сучасних геоінформаційних технологій дає змогу дійти таких висновків:

1. Пам'ятка природи «Стільська», до складу якої належить городище IX–XI ст., розташована у південно-західній частині Подільської височини, на території Бібрсько-Миколаївського Опілля, на межиріччі річок Колодниця й Суходолка (лівобережні допливи Дністра). Район характеризується платоподібним, сильнорозчленованим балками та ярами рельєфом, строкатим ґрунтовим покривом, у складі якого переважають сірі і темно-сірі опідзолені ґрунти з грабово-буковими лісами. Він належить до давно освоєних й щільно заселених територій.

Важливою складовою комплексної пам'ятки природи є унікальне добре збережене городище IX–XI ст. До нього належать: укріплені валами і ровами дитинець загальною площею 15 га, прилеглі до нього передмістя площею понад 230 га, захищені валами і ровами довжиною майже 10 км.

Археологічні дослідження засвідчили високу історичну та культурну цінність цієї пам'ятки та необхідність її збереження і поглибленого вивчення як вітчизняними, так й зарубіжними фахівцями, потребу формування відповідної інфраструктури та залучення її потенціалу у систему патріотичного, естетичного й екологічного виховання, розвитку краєзнавства і туризму.

2. На тлі достатньо доброї збереженості природного та історичного середовища пам'ятки природи проведеними дослідженнями виявлено низку проблемних ситуацій, спричинених активізацією сучасних морфодинамічних процесів під впливом природних (активні сучасні рухи земної кори, велика кількість та інтенсивність опадів) та господарських (лісгосподарська та інші види діяльності людини) чинників. У спектрі цих процесів найнебезпечнішими для природного та історичного середовища є яркова ерозія, зсувні та карстово-суфозійні явища. Побудовані за результатами польових досліджень

картографічні моделі умов й чинників розвитку та особливостей поширення екзогенних процесів дали змогу виявити такі закономірності:

а) природно-географічні та геолого-тектонічні особливості пам'ятки природи зумовили тісний зв'язок між будовою рельєфу, поширенням та активністю певних наборів процесів – їхніх парагенетичних комплексів. У складі цих комплексів процесів панівними є процеси лінійної ерозії, які активізують зсувні та обвальні-осипні, а також карстово-суфозійні явища;

б) найбільш ураженими цими процесами є ділянки, розташовані у верхів'ях долин струмків Затінок і Хими́на Долина, а також поверхні схилів, приурочені до передмість давнього городища (між першою і другою лініями оборонних валів) (див. карту сучасних процесів);

в) на момент досліджень найбільш активно розвивається яркова ерозія, зсувні й карстово-суфозійні процеси. Польовим картографуванням виявлено 97 форм поверхневого карсту, з яких 44 перебувають в активній стадії розвитку. Закартовано близько 30 активних зсувних вогнищ, відстежено активний прояв яркової ерозії (майже 60 точок росту ярів) як у верхів'ях струмків, так і на схилових поверхнях (вздовж стежок і доріг). Визначено, що чинником активізації яркової ерозії є як природні чинники (високий ерозійний потенціал рельєфу, значна кількість опадів (до 770 мм/рік) і висока інтенсивність (до 2,7 мм/хв) дощів), так і господарська діяльність людини (у тім числі й давньоісторична). Сьогодні на яркову ерозію активно впливають оборонні споруди городища (земляні рови та вали), які зумовлюють перерозподіл та концентрацію поверхневого стоку і розмив їхніх днів.

3. Виконані геофізичні дослідження підтвердили високі можливості комплексу електророзвідки, термометрії та магнітометрії для виявлення потенціалу карстових процесів і можливих загроз для збереження історико-культурної спадщини пам'ятки природи

«Стільська». Аномальні зони, які свідчать про можливий прояв карстово-суфозійних процесів, були виявлені під час застосування трьох різних методів, що підтверджує високу ймовірність реалізації потенціалу цих процесів. Тому застосування цих методів дає підстави з високою ймовірністю виявляти ділянки з активними карстово-суфозійними процесами. До числа найнебезпечніших в екзодинамічному аспекті досліджених об'єктів на території пам'ятки природи, за геофізичними даними, варто зачислити ділянки А і D в її східній частині. Детальніші висновки про карстову небезпеку для пам'ятки природи можна буде зробити після здійснення ширших геофізичних досліджень на мережі профілів для всієї території Стільського горбогір'я.

4. Активний розвиток охарактеризованих процесів створює загрози та вже призвів до руйнування об'єктів історичного середовища, насамперед, земляних валів, ровів, давніх жител та доріг. Оскільки потенціал росту ярів й становить від 152 до 300 м, то ризик руйнування об'єктів історичного середовища як лінійною ерозією, так і зсувами та карстом, є дуже високим.

5. Під впливом ерозійних та зсувних процесів руйнуються не лише об'єкти історичного середовища, а й абіотичні й біотичні компоненти ландшафту: активізуються вітровальні явища, які призводять до посилення площинної ерозії та карстово-суфозійних процесів та є причиною ураження насаджень шкідниками та хворобами, що знижує естетичну цінність та погіршує екологічний стан пам'ятки.

З урахуванням незадовільного стану та наявні загрози для збереження природної та історичної пам'ятки природи «Стільська» вважаємо за доцільне доручити спеціалізованій проектній організації (наприклад, Інституту землевпорядження, інституту «Львівдіпродгосп», ВАТ «Гірхімпром») розробити «Проект захисту об'єктів пам'ятки від небезпечних геоморфологічних процесів».

6. Отримані у процесі комплексних досліджень стану пам'ятки природи дані про осо-

бливості будови рельєфу, риси й властивості ґрунтів, рослинного покриву, поверхневих і підземних вод, ландшафтів, стан об'єктів історичного городища дали змогу обґрунтувати систему заходів, спрямованих на стабілізацію ситуації, зарегулювання та уповільнення розвитку небезпечних процесів, ліквідацію чи зниження ступеня загроз для об'єктів комплексної пам'ятки природи, історії і культури «Стільська». Ця система охоплює:

а) протиерозійні й стокорегулювальні заходи (фітомеліоративні, організаційні, гідротехнічні), які передусім повинні охопити ділянки, на яких відбувається руйнування валів дитинця та другого поясу валів і ровів, а також найбільші та найактивніші яри у верхів'ях струмків Затінок та Химино Долина. До головних заходів належать: створення фашинних і камененакидних загат у днищах ярів; будівництво стокорегулювальних та водовідвідних споруд (валів, лотків-швидкотоків), заліснення й залуження ерозійно-небезпечних ділянок; використання накидних сіток для зменшення інтенсивності ерозії на схилах ярів і балок тощо;

б) протизсувні заходи (фітомеліоративні, дренажні, інженерно-технічні тощо). Їх потрібно виконуватися у комплексі з протиерозійними й охоплювати відведення надлишку ґрунтових і поверхневих вод від тіла зсуву, закріплення тіла зсуву та опливин шляхом насадження чагарників і дерев з потужною кореневою системою, закріплення основи зсуву і недопущення її підмивання тощо. Комплекс цих заходів рекомендують реалізувати, насамперед, з метою стабілізації найнебезпечніших зсувів;

в) карсторегулювальні заходи. Вони охоплюють кілька видів робіт: тампонування невеликих, але найактивніших форм карстового рельєфу (понорів, тріщин, лійок); відведення поверхневого стоку від активних форм карсту; підвищення рівня закріпленості рослинним покривом карстових форм рельєфу.

7. Реалізацію пропонованих заходів доцільно провести у три етапи. Першочергового виконання потребують заходи зі стабілізації небезпечних процесів, які руйнують найцін-

нішу в історичному сенсі частину городища – його дитинець. Наступним етапом є реалізація заходів на ділянках розташування оборонних валів другої і третьої ліній у верхів'ях долин струмків Хими́на Долина і Затинок. В останню чергу варто проводити роботи у межах активних вогнищ розвитку процесів, потенційно небезпечних для історичного та природного середовищ.

8. Важливим напрямом подальших науково-прикладних досліджень пам'ятки природи є розроблення й впровадження системи моніторингу (спостереження, контролю та управління станом) за небезпечними екзогенними процесами та станом і змінами об'єктів історичного середовища. Виконане великомасштабне картографування екзогенних процесів та створених ними форм рельєфу, поєднане з вивченням особливостей їхнього поширення, чинників та механізмів розвитку, створило необхідні передумови для постановки моніторингових досліджень. Сьогодні актуальним є реалізація напівстаціонарних посезонних спостережень за розвитком ярів, карстово-суфозійних форм, зсувів, оплинів, вітровальних явищ, заболочування, а також деградації ґрунтів під впливом рекреації, зміни морфології і стану валів, ровів, штучних терас, курганів, залишків жител та господарських будівель давньої людини. Такі спостереження необхідні для уточнення даних про інтенсивність розвитку цих процесів, прогнозування стану досліджуваних ерозійних, карстових і зсувних форм рельєфу з різною завчасністю (1, 3, 5, 10 і більше років), обґрунтування комплексу процесорегулювальних та середовищезахисних заходів.

9. Для активнішого використання пам'ятки у наукових, освітніх і краєзнавчих маршрутах запропоновано виконати облаштування пунктів для огляду низки об'єктів археологічної (дитинець, оборонні вали, ворота, давні комунікації, поховання) та природничої (ярусність природних комплексів, грабово-букові ліси, зсуви, яри, корінні породи) спадщини. Ці об'єкти пропонує-

мо ввести до двох типів маршрутів – наукового (вздовж тематичної стежки історико-архітектурного плану) та пізнавального (вздовж дидактичної природничо-історичної стежки). Ці стежки повинні бути промарковані та облаштовані інформаційними щитами. Доступ до основних привабливих об'єктів пам'ятки будуть здійснювати наявними ґрунтовими дорогами. Доповненням до мережі туристичних об'єктів та стежок повинно стати облаштування інформаційно-експозиційного (музеального) об'єкта про Стільське городище та науково-освітнього археологічного центру у с. Стільсько. Пам'ятка природи повинна стати об'єктом культурологічного та екологічного туризму.

10. Сьогодні природоохоронний статус досліджуваної території не повністю відповідає її наявному природному та історико-архітектурному потенціалові. Якщо враховувати, що найціннішим (унікальним) утворенням пам'ятки «Стільська» виступає збережений археологічний комплекс IX–XI ст., то ця територія має всі підстави належати до охоронних об'єктів природничо-історико-культурного плану. За науковою та освітньою цінністю цей археологічний комплекс заслуговує на статус державного історико-культурного заповідника, під охороною якого перебуватимуть природні, історичні та культурні об'єкти загальнонаціонального значення.

Виконані у нашій роботі природничо-історичні дослідження дають змогу стверджувати, що оптимальною формою охорони для цього природничо-історичного комплексу може бути категорія регіональних ландшафтних парків, яка забезпечує поєднання охорони цінних природничих та історичних об'єктів з туристичним використанням та освітньою функцією. Ландшафтні регіональні парки передбачають охорону природних та історико-культурних об'єктів у поєднанні з розвитком різних форм рекреації (природничої, культурологічної). Ландшафтні регіональні парки виступають як великі за площею, багатофункціональні

природоохоронні об'єкти, де поєднуються охоронні, рекреаційні, еко- й культуро-освітні функції. Є потреба відновити цю ефективну форму охорони природних та історичних об'єктів. Цей парк повинен охоплювати Стільське городищеполіс (археологічний об'єкт) та цінний ландшафтний комплекс лісистого Стільського горбогір'я. У ньому буде реалізована ідея комплексної охорони як археологічного об'єкта, так і його природного середовища.

Література

1. Корчинський О. М. (1984). Звіт про археологічні дослідження 1984 р. на давньо-

руському городищі у с. Стільсько Миколаївського району Львівської області. – Львів.

2. Косолапов А. Б. (2005). Теория и практика экологического туризма : [учеб. пособие]. – Москва.

3. Кукурудза М. М. (2003). Менеджмент національних парків: [навч. посібник]. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка.

4. Стільське городище IX – початку XI ст.: осередок общинної і великокнязівської влади східних хорватів: буклет (2005). – Львів.

5. Zaręba В. (2000). Ekoturystyka. – Warszawa: PWN.

УДК 911:551.4]:550.83](477.83-22)

*Валентин МАКСИМЧУК, Степан ДЕЩИЦЯ,
Олег ПІДВІРНИЙ, Ігор КУРОВЕЦЬ,
Олександр ПРИХОДЬКО, Ігор ГРИЦИК*

РЕЗУЛЬТАТИ ГЕОФІЗИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МОРФОДИНАМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ У МЕЖАХ СТІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА¹

¹ Передрук розділу колективної монографії «Геологічне моделювання стану пам'яток природи та історії» [за заг. ред. І. П. Ковальчука, Є. А. Іванова]. Львів, 2010 р.

Для дослідження карсто-суфозійних процесів та зсувів на території пам'ятки природи «Стільська» застосовано комплекс геофізичних методів; електророзвідка методом вертикальних електричних зондувань (ВЕЗ) і становлення електромагнітного поля (ЗСБЗ), термометрії та магнітометрії.

Для дослідження вибрано п'ять ділянок на території Стільського городища, на яких вже простежувалися в минулому карстові явища. Загальну схему розташування ділянок та геофізичних профілів приведено на вкладці XIII.

1.1. Електромагнітні дослідження

Узагальнений геоелектричний розріз ділянки геофізичних досліджень ґрунтується на результатах вертикальних електричних зондувань (ВЕЗ) та зондувань становленням електричного поля (ЗСБ), виконаних під час дослідно-методичних робіт на території Стільського городища. Відповідно до отриманих у полі результатів верхня частина геоелектричного розрізу характеризується тришаровим типом Н ($\rho_1 > \rho_2 < \rho_3$).

Перший горизонт (ρ_1) відповідає сухим піскам з можливим вмістом уламкового матеріалу потужність якого сягає 2–3 м, позірний опір становить від 100 до 500 Ом·м і більше. Наявність обводненого піску або глинистого матеріалу зменшує опір до 20–30 Ом·м

Другий горизонт (ρ_2) ототожнюємо з електропровідними піщано-глинистими породами. У розрізі він відповідає суглинкам, супіскам або піскам. Потужність горизонту на ділянках досліджень сягає від 2 до 8 м, а електричний опір дорівнює 2–15 Ом·м залежно від співвідношення піщаного та глинистого матеріалу, а також від ступеня їхньої обводненості.

Третій горизонт (опорний) відповідає скельним породам (пісковики, вапняки). Залежно від тріщинуватості та обводненості електричний опір його становить від 100 до 1000 й більше Ом·м. У разі високої тріщинуватості та обводненості скельних порід опір може знижуватися до 20–30 Ом·м. За наявності карстових явищ у скельних породах або зони інтенсивної тріщинуватості розріз може характеризуватися як НК ($\rho_1 > \rho_2 \rho_4$).

Повна відсутність високоомного горизонту у розрізі (для незначних глибин) може відповідати двошаровій кривій ($\rho_1 > \rho_2$) і, навпаки, наявність на поверхні високоомного (скельного) горизонту може характеризуватися двошаровою кривою ($\rho_1 < \rho_2$).

Ділянка А. На ділянці «А» виконано два профілі методом ВЕЗ (4, 6) та один методом ЗСБ (рис. 1.1, 1.2). Інформативним, за даними інтерпретації, є метод ВЕЗ. Майже поверхневе залягання скельних порід та значна їхня потужність стала причиною низької ефективності методу ЗСБ.

У роботі наведено два геоелектричні розрізи за паралельними профілями № 4 та № 6, які за геоелектричними параметрами мало відрізняються між собою. Як й на більшості профілів тут простежується високоомний горизонт h, який має потужність 0,5–1,0 м. Нижче залягає провідний (9–20 Ом·м) шар піщано-глинистих відкладів, потужність якого перебуває в межах 3–6 м. Під цим шаром залягають скельні породи високого електричного опору, які впевнено корелюють за двома профілями. Різке зниження електричного опору цього горизонту може бути зумовлене високою його тріщинуватістю (закарстованістю). Саме з такими зонами пов'язані суфозійні

процеси, видимі на поверхні і також можливі провальні явища. Такі зони зафіксовано на профілі 6 у точках зондування 2, 4, 7 (ПК 2, 4, 7), а також на профілі 4 (ПК 2, 6, 8).

Ділянка В. Профіль 1, довжиною 100 м і кроком спостережень 20 м пройдено від «Золотих Воріт» на південь. За даними ВЕЗ (рис. 1.3, 1.4), від денної поверхні до глибини 1 м залягають сухі піски, електричний опір яких коливається від 180 до 500 Ом·м. Нижче, до глибини, приблизно 14 м, за даними зондувань, залягають піщано-глинисті породи, електричний опір яких 5–30 Ом·м. На глибині 5–8 м електричний опір зменшується до 5–7 Ом·м. Цей горизонт, на нашу думку, відповідає глинистим породам. Нижче 8 м, за даними ЗСБ, розміщені високоомні скельні породи. На остатньому пункті зондувань (ПК 6) глибина до опорного горизонту збільшується до 10 м, а електричний опір вищезалягаючих суглинків зменшується до 5–8 Ом·м, що характерно для рихлих порід у зоні зсуву.

Ділянка С. На цій ділянці виконано два профілі (3, 5) на віддалі 50 м один від одного (рис. 1.5, 1.6 і 1.7). Вертикальні геоелектричні розрізи подібні між собою. Перший високоомний шар сухого піску потужністю 0,5–0,7 м має електричний опір від 170 до 800 Ом·м. Опорний високоомний горизонт, за даними мікроВЕЗ, простежується на периферійних частинах профілів й розміщений на глибинах від 4 до 6 м. У центральних частинах профілів максимальними розносами зондувань скельних порід немає.

Наведений геоелектричний розріз за даними ЗСБ покрівлю високоомних порід фіксує на глибинах порядку 10 м. Карстових або зсувних процесів, за даними зондувань, на цій ділянці не простежується.

Ділянка Д. Виконано два профілі (0, 1) довжиною по 140 м кожен, в північному напрямку, вниз по схилу. Профіль 0 простягається по зруйнованому валу городища, профіль 1 пройдено паралельно першому на відстані 25 м (рис. 1.8, 1.9). Результати досліджень у вигляді геоелектричних розрізів подано у роботі. Як і на сусідній ділянці «А», перший високоомний шар пов'язаний із сухими пісками, другий – з глинистими породами. Потужність другого шару зменшується (від

4 до 1,5 м на ПК 1–4) і він повністю відсутній в розрізі (ПК 5–8). Електричний опір цього горизонту становить 100–215 Ом·м і відповідає тріщинуватій покрівлі скельних порід. Нижче, під другим горизонтом, чітко простежується покрівля збережених скельних порід, електричний опір яких досягає 1000 Ом·м. На профілі № 0 скельні породи характеризуються порівняно постійним високим електричним опором 500–1000 Ом·м. Різке зменшення опору (від 300 до 20 Ом·м) відмічено в південній частині профілю № 1. В окремих пунктах зондувань (ПК 1, 3) опір сягає 60–40 Ом·м, що характерно сильно закарстованим тріщинуватим скельним породам. На денній поверхні між ПК 3 та ПК 4 розміщена велика провальна лійка, що підтверджує зменшення щільності (закарстованість) скельних порід.

Ділянка Е. На досліджуваній ділянці виконано чотири профілі через 20 м з кроком 25–40 м методом ВЕЗ та один профіль з кроком 20 м методом ЗСБ. Рельєф ділянки надзвичайно ускладнений наявністю карстових лійок різного діаметру, ознаками зсувних процесів у минулому, багаточисельними терасами і т. п. Зазначимо, що ця ділянка потребує більшої уваги дослідників, й передусім – детальних робіт різними методами.

Більш загальну картину розподілу електричного поля на незначних глибинах, до 5–12 м, дають карти рк розносів $AB/2 = 5$ та $AB/2 = 10$ м, які несуттєво різняться між собою. У східній частині профілів № 2–3, вище за рельєфом місцевості, простежують аномалію високого електричного опору (до 300–400 Ом·м). Трохи слабша за інтенсивністю (рк = 200–300 Ом·м) аналогічна зона розміщена в західній частині ділянки «Е». Між цими двома зонами є порівняно низькоомна зона (рис. 1.10). Ця послаблена зона чітко фіксується на всіх профілях (рис. 1.11–1.13).

За профілем № 1 високоомна зона зафіксована лише на пікеті 1, у найбільш високій ділянці рельєфу профілю. Нижче по рельєфу (по профілю № 1) електричний опір відповідає рихлим, а також уламковим породам. Такий самий характер поля зареєстровано на профілі № 2. Найбільш чітка різниця між високоомними та високоомними зонами проявляється

на профілях № 3 та № 4. Природа такої різкої зміни характеру поля не відома. Різкий уступ скальних порід викликаний карстовими процесами, або іншими природними явищами.

На цій ділянці визначено карстопровальну зону методом ЗСБ по профілю 4 (рис. 1.13), яка чітко корелюється з карстопровальними лійками, що видно на денній поверхні. Зону характеризують значення низького електричного опору.

Результати дослідних робіт підтвердили високу можливість електромагнітних методів під час прогнозування карстових та зсувних процесів в умовах неглибокого залягання корінних скельних порід. Аномальні зони електропровідності визначені методами ВЕЗ та ЗСБ підтверджені не лише наявністю карстових провалів та видимих зсувних процесів на денній поверхні, а й досить добре корелюються з даними інших методів, що значно підвищує однозначність інтерпретації.

Водночас існують проблеми, які ми не змогли вирішити. Це стосується й більш детального вивчення території та методологічного застосування методу ЗСБ під час вивчення розрізу на малих глибинах (1–5 м).

1.2. Геотермічні дослідження

З метою підвищення ефективності робіт у процесі ідентифікації карстових утворень, як виражених у рельєфі, так і не проявлених на денній поверхні, а також для виявлення зон, в яких може з часом розвинутиися карст та пов'язані з ним поверхневі явища, застосовано метод польової геотермічної зйомки [Чекалюк, 1975].

Аналіз обсягів та інтенсивності процесу переносу речовини у разі карстоутворення дають змогу дійти висновків щодо можливості формування помітних температурних ефектів по всій товщі порід, що перекривають закарстовані зони, безпосередньо до денної поверхні.

Різка відмінність теплопровідностей містких порід і карстової порожнини, що заповнена газами підземного походження або атмосферним повітрям, чи їхнього сумішшю, повинна бути визнана головною причиною виникнення характерного пере-

розподілу теплового потоку у межах товщі, що перекриває порожнину. Ця різниця, по суті, перевищує два рівні: теплопровідність повітря становить 0,0244 Вт/мо С, вапняку – 3,5–4,2 Вт/мо С [Аренс, 1973; Нащекин, 1969].

Процес перерозподілу теплового потоку (температурного поля) має такий вигляд. Висхідний тепловий потік – головний чинник, що відповідає за формування теплового поля по всьому розрізу гірських порід. У разі виявлення на своєму шляху теплоізолюючого екрану у вигляді карстової порожнини будь-якої форми «обтікає» його з усіх сторін та створює у проміжку глибин «карстова порожнина – денна поверхня» характерні додатні та від'ємні відхилення від початкового («фонового») розподілу теплового потоку. Ці відхилення у плані відтворюють форму цієї перешкоди, тобто, у даному випадку – карстової порожнини.

Для з'ясування процесу перерозподілу теплового та температурного полів у блоці гірських порід, що вміщують карстову порожнину, проаналізуємо рис. 1.14, на якому зображені графіки розподілу температур та теплового потоку під час горизонтального та нахиленого залягання карстової порожнини.

У випадку суцільного однорідного неперервного середовища (постійне значення коефіцієнта теплопровідності λ) графік температури на поверхні F – це пряма лінія, яку називають «фоновою» температурою [Куксов, 1989; Филлос]. При цьому приймають, що тепловий потік Q по всій поверхні F постійний за величиною, напрямком і часом. Середнє значення $\Delta T_{\text{ср}}$ інтерпретують як «фонове» значення температури, зумовлене непорушним заляганням гірських порід. Поява у розрізі карстової порожнини створює аномальний перерозподіл теплового потоку та температури: ділянка від'ємних значень температури (від'ємні відхилення $-\Delta T$) та редукованого теплового потоку являє собою проекцію карстової порожнини на температурну криву додатні відхилення ($+\Delta T$) та смуги згущеного теплового потоку розташовуються безпосередньо за контуром порожнини. Точки 5 та 6,

що є точками зчленування ділянок від'ємного та додатних відхилень загальної карстової аномалії, водночас фіксують на графіках положення контурів порожнини.

У випадках, коли середовище не можна розглядати як однорідне з однаковим значенням λ , правомірним є введення поняття про середній коефіцієнт теплопровідності для блоку, який визначають контурами неоднорідності, якщо розміри цієї неоднорідності (карстові порожнини) незначні відносно загальних геометричних розмірів об'єкта, який розглядають (рис. 1.14). Нехай у деякому масиві осадових порід наявна порожнина з коефіцієнтом теплопровідності повітря λ_p (блок В). Оскільки $\lambda_p \leq \lambda$, то на глибині F блоку В потрібно очікувати зниження температури внаслідок більш низької теплопровідності λ_p , а на ділянках поверхні F блоків А та С – підвищення температури за рахунок додаткового підтоку тієї кількості тепла, що не пройшла через порожнину. У разі віддалення від контурів блоку В через межі блоків А і С (від блоку В через блок А – вліво, від блоку В через блок С – вправо) вплив блоку В, виражений у додатковій долі теплового потоку та додатним відхиленням температури на поверхні F ($+\Delta T_0$ С), буде знижуватись та на деякій відстані від блоку В тепловий потік у суміжних блоках А і С та температура на поверхні F повернуться до значень початкового («фонового») розподілу.

На підставі зазначеного аналізу можна дійти висновку про формування над незаповненою карстовою порожниною від'ємної температурної аномалії, по контурах якої розташовують додатні «сплески» температури. У випадку, коли карстова порожнина заповнена водою ($\lambda_p > \lambda$) – температурна аномалія буде додатною. Крім високої теплопровідності води, на значення аномалії впливають процеси конвективно-дифузійного тепломасопереносу в інтервалі «карст – поверхня Землі». Отриманий характерний розподіл температури над карстовими порожнинами був використаний як теоретична та методологічна підстава для проведення дослідно-методичних польових

досліджень.

Зазначені міркування щодо перерозподілу теплового потоку та температурного поля за наявності в розрізі карстової порожнини доповнимо ще одним варіантом геологічної ситуації, який має значне поширення. Йдеться про випадок, коли в розрізі наявні прошарки карстового заповнювача. Як відомо, карстовий заповнювач характеризується специфічною текстурою, яка значною мірою відрізняється від текстури непорушених карстовою діяльністю містких осадових порід. Для непорушених осадових порід характерна чітка витриманість площин нашарування осадового матеріалу, тоді як карстовий заповнювач можна розглядати як хаотичне нагромадження будь-яких орієнтованих уламків цих самих порід будь-яких розмірів: від розмірів глинистих частинок до метрових і більше валунів. Відповідно до такої текстури теплопровідність заповнювача буде суттєво відрізнятися від теплопровідності непорушених осадових порід. Звідси логічно випливає, що наявність в розрізі прошарків карстового заповнювача також сприяє появі від'ємних ефектів як теплового, так і температурного полів. Підтвердженням цьому можуть слугувати попередні геотермічні дослідження на різних ділянках у районі населених пунктів Новояворівськ та Шкло, де над зоною, складеною карстовим заповнювачем, ΔT становить $-0,7^\circ\text{C}$.

У випадку, коли у порожнині наявний рухомий потік води, то незалежно від температури води у місткому блоці гірських порід відбувається зниження тиску [Филіус]. Особливість цього зниження тиску полягає в тому, що його максимум буде перебувати над карстовим каналом у проміжку «порожнина – денна поверхня». Зниження тиску викликає зниження температури в цьому ж блоці. Відповідно, у випадку порожнини з рухомих водним потоком над нею буде формуватись зона редуваного теплового потоку, а також ділянки депресії температурного поля, але без суміжних додатних температурних сплесків вздовж контурів порожнини.

Додатковим чинником, який сприяє збільшенню депресійного ефекту теплового потоку та температури над карстовою порожниною, є наявність у межах цієї порожнини пониженого тиску [Куксов, 1989; Ревякин, 1986], що призводить до зменшення величини висхідного теплового потоку і до зміни напрямку його руху на нисхідний.

Польові роботи виконували у листопаді–грудні 2007 р. у районі комплексної пам'ятки природи «Стільська» включно з основним її компонентом – городищем IX–XI ст., де широко розповсюджений природний процес ерозії карстово-дифузійних явищ. Перед виконанням польових досліджень проведено підготовчі роботи геотермічної станції до польових робіт. Дослідження для визначення небезпеки прояву ерозії карстоводифузійних процесів на виділених ділянках А, В й С виконано за геофізичними профілями. Визначені заміри температур на глибині 1,5 м згідно з методикою у 83 пікетах. Загальна довжина геотермічних профілів становить 790 м.

Підготовка даних польової геотермічної зйомки до інтерпретації містить серед інших операцій визначення середнього значення температури по профілю. Середньому значенню температури деякою мірою умовно надають зміст «фонові» температури, величину якої обмежують початковими непорушеними умовами залягання гірських порід й розподілу теплового потоку, а також непорушеним гідрогеологічним режимом. Подібні припущення цілком правомірні у силу незначних розмірів досліджуваної території та порівняно простих умов її геологічної будови. Різниця між реальною (заміряною у польових умовах) температурою та її середнім («фоновим») значенням позначена $\pm \Delta T_0$ С і використовували для побудови геотермічного профілю.

На рис. 1.15 наведено геотермічний профіль А-4. Загальна довжина профілю становить 260 м, відстань між точками спостереження температури – 10 м. Цей профіль на заході перетинає яскраво виражені на поверхні карстові лійки у районі пікету (точки

спостереження) № 4/1, тоді як у центральній частині і на сході у районі т. с. № 4/8 і 4/24 розвиток карсту на поверхні Землі не проявляється. Максимальний перепад температури по профілю досягає 0,8 о С. Ділянки температурної кривої, які відповідають проявам карсту, мають своєрідну форму. У повному обсязі такий характер розподілу температури простежують над карстовим проявом між точками спостереження 4/0-4/6, 4/8-4/13 й 4/21-4/24. З помітних геоморфологічних особливостей на досліджуваній ділянці варто зазначити про наявність кількох лійок карстового походження. Найбільша з них (т. с. № 4/1) чітко виражена на денній поверхні округлою, правильної форми лійкою діаметром до 7 м з заглибленням її центральної частини до 2 м.

Наголосимо, що у районах температурних аномалій (т. с. № 4/8–4/13 та 4/21–4/24), які ми інтерпретуємо як відображення у температурному полі діючих на даній площі карстових утворень, немає інших найменших поверхневих проявів (осідання ґрунту), тобто у цьому районі виявлено ділянки активних локальних карстових утворень, які ще не виражені в топографії рельєфу.

Графік розподілу температур по профілю А-6 наведений на рис 1.15. Загальна довжина профілю становить 270 м. За характером зміни значень температур виділяють три зони карстоутворень (величина температурних аномалій коливається від 0,5 до 0,8 о С). Фрагменти аналогічного розподілу температур, які встановлені на профілі А-4, виявлені у районі точок спостереження 6/1-6/3, 6/8-6/12 та 6/20-6/25, що підтверджує припущення про розвиток карстово-суфозійних процесів у напрямку північ–південь. На земній поверхні у цих зонах спостерігають процес яроутворення.

На рисунках 1.16 і 1.17 наведені графіки розподілу температур за профілями В-1 і С-5. Загальна довжина профілю В-1 становить 100 м, а профілю С-5 – 150 м. На цих профілях не проявляється різких змін значень температури. Отже, можна стверджувати, що на цих ділян-

ках досліджень за геотермічними даними немає природних карстово-суфозійних процесів.

Отже, вивчення температурного поля дає змогу виявляти та оконтурювати карстові утворення як проявлені на денній поверхні характерним опусканням ґрунту, так і «сліпі», тобто такі, що на час проведення польових досліджень не відображені у рельєфі. Крім того, аналіз розподілу температур дає змогу виявити перспективні напрями розвитку карстових утворень. Оптимальною є методика вивчення пам'яток природи та історії на предмет наявності карстових утворень у два етапи: перший з яких є етапом рекогносцировки, а другий – деталізації, коли можливе здійснення повного оконтурювання карстових проявів та визначення перспективних напрямів розвитку карстоутворюючого процесу.

1.3. Магнітометричні дослідження

Головним завданням високоточної магніторозвідки під час використання комплексу геолого-геофізичних досліджень на території пам'ятки природи «Стільська», вивчення тонкої структури аномального магнітного поля та виявлення на цих засадах ділянок, на яких відбуваються екобезпечні процеси (карст, суфозія, зсуви), а також таких ділянок з ймовірним розміщенням об'єктів, які становлять інтерес для археології (підземні споруди, залишки фундаментів житлових будинків та оборонних споруд, майстерень, доріг тощо).

Отже, у процесі пошуків геологічних неоднорідностей на глибині більше ніж 1 м карстового походження потрібно орієнтуватися на від'ємні локальні аномалії інтенсивністю 2–4 нТл з площею поширення понад 10 м. Позитивні додатні аномалії можна спостерігати над наносами ґрунтів або насипами, валами з великим вмістом органіки або об'єктами антропогенного походження з дещо вищими значеннями χ (магматичні породи, обпалена цегла тощо).

Для проведення дослідження вибрано ділянки у різних частинах пам'ятки природи, на яких за результатами візуальних обстежень виявлено прояви морфодинамічних процесів, можливо карсту або зсувів. Проаналізуємо результати геомагнітних робіт на кожній з ділянок.

Ділянка А розташована в східній частині пам'ятки природи. Зазначену ділянку перетинають два вали. На ділянці візуально виявлено декілька суфозійних лійок.

Розподіл різницевого поля ΔT вздовж профілів представлено на рис. 1.18 і 1.19. Отже, майже на усіх профілях на фоні досить рівного поля ΔT виділяють окремі аномалії амплітудою ± 3 –8 нТл. Після зняття тренду було отримано карту аномального магнітного поля ΔT_a (рис. 1.20). Поле ΔT_a характеризується наявністю ділянок постійних локальних аномалій ΔT_a . Більшість аномалій ΔT_a від'ємні, інтенсивністю до 6–8 нТл. Горизонтальні розміри 10–20 м. Виділені аномалії в західній частині площі просторово збігаються з суфозійними лійками діаметром до 10 м й глибиною 2 м. Привертає також увагу від'ємна аномалія в східній частині площі амплітудою 6 нТл. Ця аномалія хоч і простежується лише на одному профілі (А6), однак підтверджується за трьома точками, тому її достовірність не викликає сумнівів.

З урахуванням збігу виявлених аномалій ΔT_a з суфозійними лійками можна дійти висновку, що виявлені локальні від'ємні аномалії відображають просторову локалізацію зон, у межах яких відбуваються процеси карстоутворення (можливо, майбутні карстові лійки).

Ділянка В розташована в південно-західній частині пам'ятки природи на відкритому плато поблизу Золотих воріт. Ділянка являє собою досить рівну поверхню з незначним ухилом. Візуально карстових й суфозійних лійок не виявлено. Магнітні профілі прокладені за падінням через 10 м.

Аномальне магнітне поле вздовж профілів досить спокійне. Локальні аномалії, зазвичай, не перевищують ± 3 –4 нТл (рис. 1.21, 1.22).

Наголосимо лише на аномаліях, які підтверджуються хоча б 2–3 точками спостережень на двох-трьох профілях. Найбільш виразно проявляється у полі ΔT_a аномальна зона в південно-західній частині ділянки, яка підтверджується профілями В0, В1 і В2 в інтервалі 120–200 м (рис. 1.23). Максимальна амплітуда ΔT становить 4 нТл.

Аномалія такої ж інтенсивності простежуються в інтервалі 60–110 м профілях В₁, В₂ і В₃. Ці обидві аномалії ΔT_a утворюють в західній частині цілу смугу і без сумніву становлять інтерес. Впевнено, хоч і лише на одному профілі, трьома точками виділяється аномалія ΔT_a у північносхідній частині (профіль В₇, інтервал 0–50 м) з амплітудою 4 нТл.

Усі інші локальні аномалії, як від'ємні так і додатні, зазвичай, підтверджуються лише однією-двома точками спостережень й мають незначну амплітуду і тому особливого інтересу не представляють.

Ділянка С розташована в південно-східній частині району робіт та прилягає до крутого схилу (провалля), який її обмежує із заходу і півдня. У зв'язку з несприятливими погодними умовами та значною крутизною на цій ділянці відстань між профілями становила 25 м, а між точками спостережень – 5 м. До найдостовірніших аномалій, на яких варто наголосити, належать аномалія ΔT а у південно-західній частині ділянки (профілі С₁ і С₂) (рис. 1.24, 1.25). В епіцентрі вона досягає 3 нТл. Подібна аномалія ΔT виділяється також і в північній частині ділянки, на профілі С₁. Однак ці аномалії за умовами рельєфу не вдалося повністю закартувати. Інші локальні аномалії ΔT як від'ємні, так і додатні, не перевищують ± 2 нТл та особливого інтересу не становлять.

Ділянка D розміщена в східній частині площі та прилягає з півночі до ділянки А. З трьох сторін ділянка обмежується валами. Профілі прокладені через 25 м. Крок зйомки становить 10 м. На карті ΔT_a в південній частині на профілях D₃ і D₂ досить впевнено виділяється локальна аномалія у 5 нТл розміром 130–150 м (рис. 1.26). Неподалік від зазначеної аномалії (у 10 м від профілю D₀) виявлено невеликі карстові й суфозійні лійки. Зазначимо, що незначні від'ємні аномалії (до 3 нТл) на профілях D₀ (20 і 130 м), на профілі D₂ (30 м), на профілі D₁ (90 м) збігаються із суфозійними лійками невеликого діаметру (близько 1 м) (рис. 1.27).

Ділянка E розташована в західній частині площі робіт на крутому схилі. Вивчення ано-

мального магнітного поля виконано на чотирьох профілях з кроком 5 м. Помітних від'ємних аномалій ΔT_a на ділянці не виявлено (рис. 1.28, 1.29). Незначна аномалія ΔT_a (до 3 нТл) і шириною 10 м впевнено виділяється у верхній частині ділянки на всіх чотирьох профілях в інтервалі 0–20 м. Аномальна зона ΔT_a простежується на нижній частині схилу на профілях E₃ і E₄ в інтервалі 120–200 м. Окрім від'ємних зон, на ділянці E виділяються дві незначні за розміром 10 × 30 м аномалії ΔT_a , які можуть бути пов'язані з наносами або техногенним переміщенням ґрунтів.

Крім детальної магнітної зйомки, на ділянках А, В, С, D і E виконано виміри поля T на чотирьох профілях, які перетинають пам'ятку природи в різних напрямках: профіль Північ (Пн.-350), Схід (Сх.-840), Південь (Пд.- 370) і Захід (Зх.-320) (цифри у дужках означають довжину профілю в метрах). Початковий пікет (ПК 0) розташований поблизу центру ділянки, а саме, в середині дитинця.

Більшість локальних аномалій від'ємні. Просторовий збіг локальних від'ємних аномалій з карстовими і суфозійними лійками, який простежувався на декількох ділянках, дає підстави дійти висновку про їхній генетичний зв'язок. Варто зазначити, що структури аномального магнітного поля на різних ділянках помітно відрізняються між собою. Зокрема, найбільш мозаїчне поле ΔT_a з чітко окресленими аномаліями характерне для ділянки А, на якій візуально спостерігаємо велику кількість карстових і суфозійних лійок.

На ділянці В поле ΔT_a помітно відрізняється від поля на ділянці А. Аномалії ΔT_a тут лінійні, витягнуті у напрямку схилу. При цьому на земній поверхні на цій ділянці карстових й суфозійних лійок не виявлено. Це може свідчити про наявність геологічних неоднорідностей у верхній частині розрізу дещо іншого характеру. З огляду на морфологію аномального поля ймовірно, що тут можуть простежуватись витягнуті у напрямку схилу неоднорідності типу тектонічних тріщин або порожнин, можливо, заповнених рихлими відкладами. Для більш достовірних висновків про природу цих аномалій потрібно виконати

додаткові дослідження із застосуванням інших геофізичних методів та буріння.

Поле ΔT а на ділянках С і Е не містить помітних аномалій, й тому варто стверджувати, що на цих ділянках неоднорідності типу карстових порожнин малоймовірні.

Унаслідок порівняння результатів вивчення аномального магнітного поля на ділянках А, В, С, D і Е можна дійти висновку, що поле ΔT а певною мірою відображає стан геологічного середовища та інтенсивність морфодинамічних процесів. У такому випадку найбільшого впливу цих процесів зазнає ділянка А, що розташована на вододілі. Для отримання достовірних даних про стан геологічного середовища пам'ятки природи необхідно покрити геофізичною зйомкою високої детальності всю її площу.

Зіставлення результатів вивчення карсто-во-суфозійних процесів різними геофізичними методами на території Стільського горбогір'я здійснено на рис. 1.30, де порівнюють матеріали магнітометрії, електророзвідки й термометрії, отримані на ділянці А, за профілем АБ. Варто зазначити про досить високий збіг аномальних зон, виділених цими методами, що значно підвищує достовірність висновків.

Виконані роботи підтвердили високі можливості комплексу електророзвідки, термометрії та магнітометрії для виявлення сучасних морфодинамічних процесів. У результаті робіт вивчено особливості геоелектричного розрізу й показано, що за цих умов досить ефективним є метод ВЕЗ. Позитивні результати може дати

також метод ЗСБ. Підтвердили високу ефективність за умов Стільського горбогір'я термометрія і магнітометрія. Виявлені аномальні зони за даними цих трьох методів, по суті, збігаються. Це дає підстави з високою ймовірністю виявляти ділянки з активним проявом карсто-во-суфозійних процесів. Дослідженими ділянками на території пам'ятки природи «Стільська» за геофізичними вважають ділянки А і D в її східній частині. Остаточні висновки про карстову небезпеку в межах пам'ятки природи можна зробити після здійснення геофізичних досліджень на мережі профілів для усієї території Стільського горбогір'я.

Література

1. Чекалюк Э. Б., Федорцов И. М., Осадчий В. Г. (1975). Полевая геотермическая съемка. – К., Наукова думка.
2. Арнс В. Ж. (1973). Подземная выплавка серы. – М., Недра.
3. Нащекин В. В. (1969). Техническая термодинамика и теплопередача. – М., Высшая школа.
4. Куксов Г. А. (1989). Некоторые особенности геотермии месторождений углеводородов. – Львов.
5. Филюс Р. И., Стефаник Ю. В., Лещук В. В. Способ определения контуров карстовой полости. – Патент № 2001418 С1, КРФПо-ПиТЗ. Бюл. № 37–38.
6. Ревякин П. С., Бродовой В. В., Ревякина Э. А. (1986). Высокоточная магниторазведка. – М., Недра.

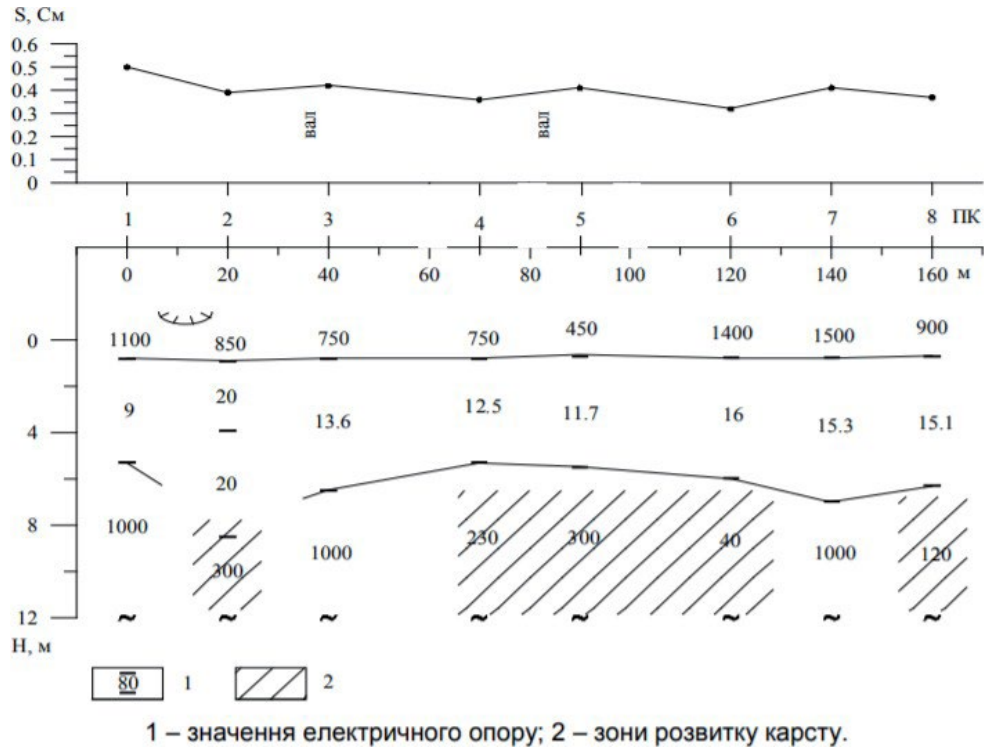

Рис. 1.1. Геоелектричний розріз, за даними ВЕЗ. Площа А, профіль 4
 Fig. 1.1. Geoelectric section according to the VES in section A on the profile 4

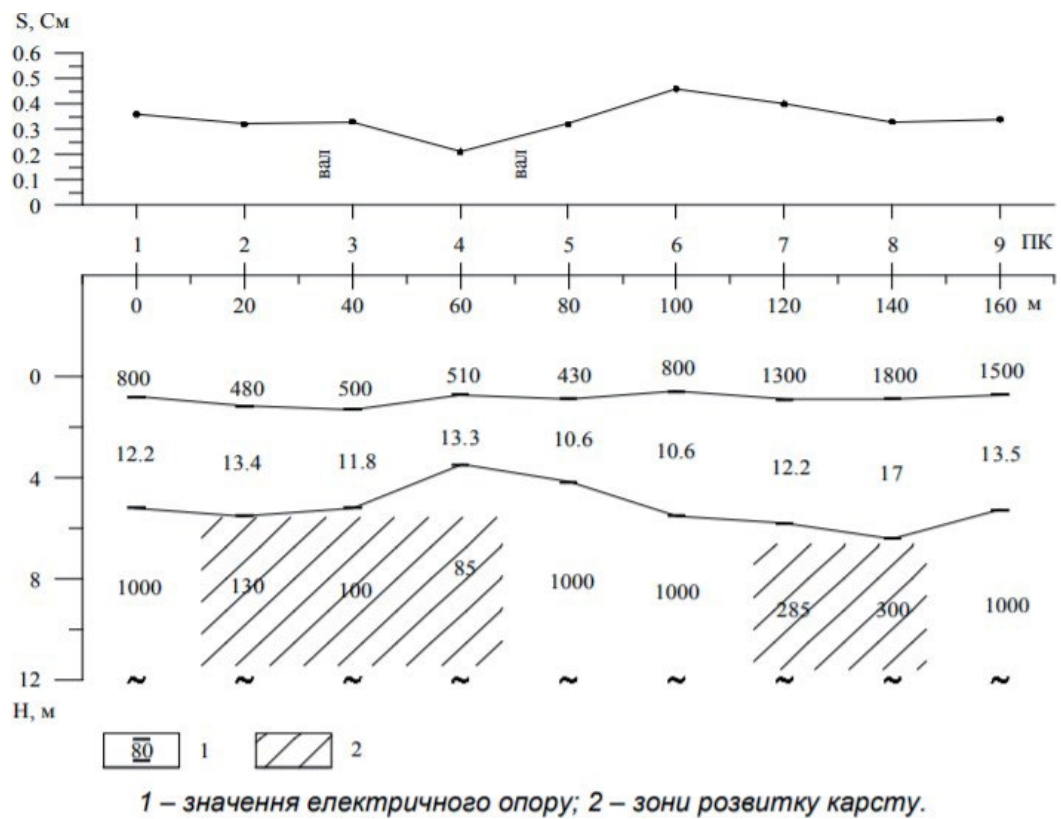
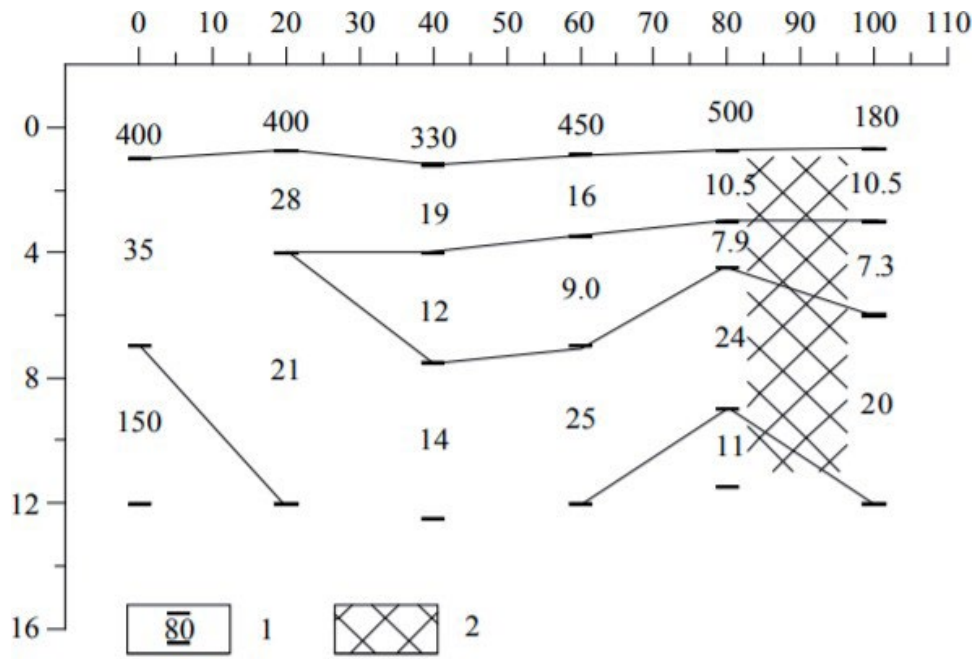
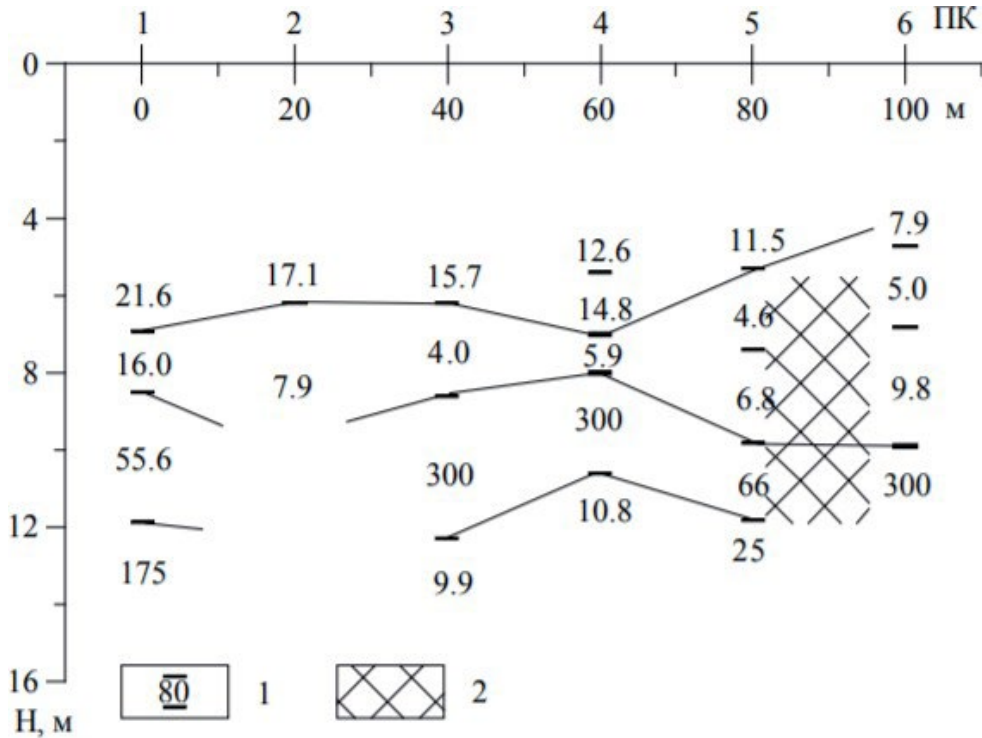

Рис. 1.2. Геоелектричний розріз, за даними ВЕЗ. Площа А, профіль 6
 Fig. 1.2. Geoelectric section according to the VES in section A on the profile 6

1 – значення електричного опору; 2 – зони ймовірного зсуву.

Рис. 1.3. Геоелектричний розріз, за даними ВЕЗ. Площа В, профіль 1
 Fig. 1.3. Geoelectric section according to the VES in section B on the profile 1

1 – значення електричного опору; 2 – зони ймовірного зсуву.

Рис. 1.4. Геоелектричний розріз, за даними ЗСБ. Площа В, профіль 1
 Fig. 1.4. Geoelectric section according to the TEM in section B on the profile 1

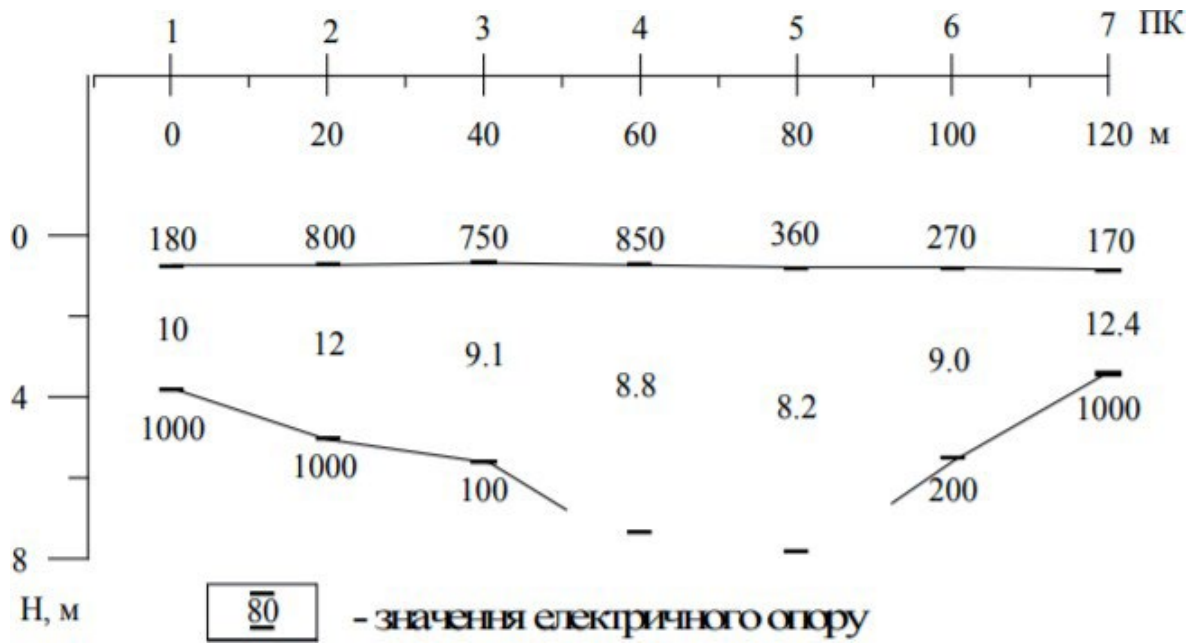

Рис. 1.5. Геоелектричний розріз, за даними ВЕЗ. Площа С, профіль 3
 Fig. 1.5. Geoelectric section according to the VES in section C on the profile 4

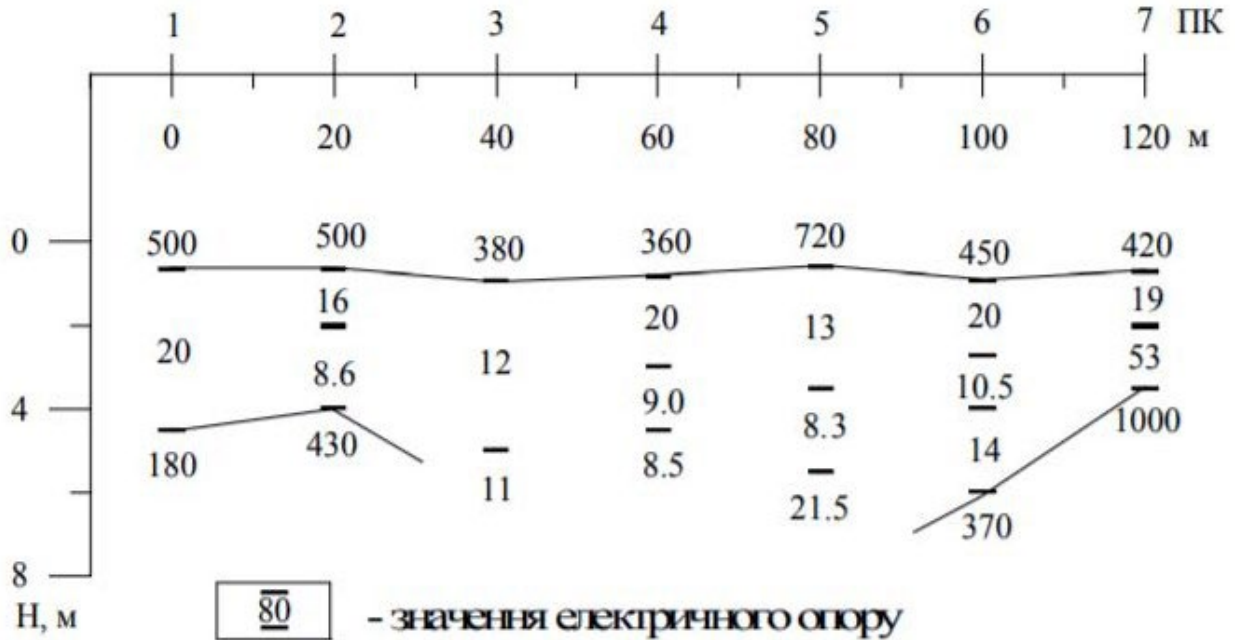

Рис. 1.6. Геоелектричний розріз, за даними ВЕЗ. Площа С, профіль 5
 Fig. 1.6. Geoelectric section according to the VES in section C on the profile 5

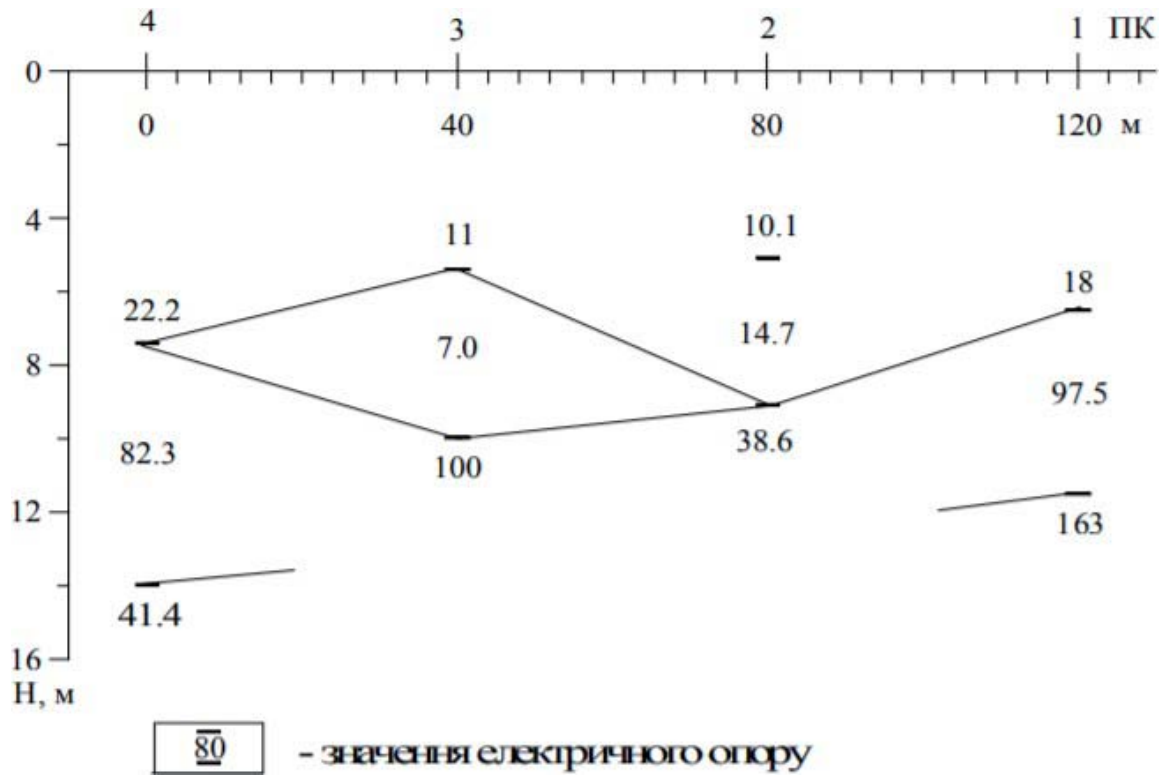

Рис. 1.7. Геоелектричний розріз, за даними ЗСБ. Площа С, профіль 5
 Fig. 1.7. Geoelectric section according to the TEM in section C on the profile 5

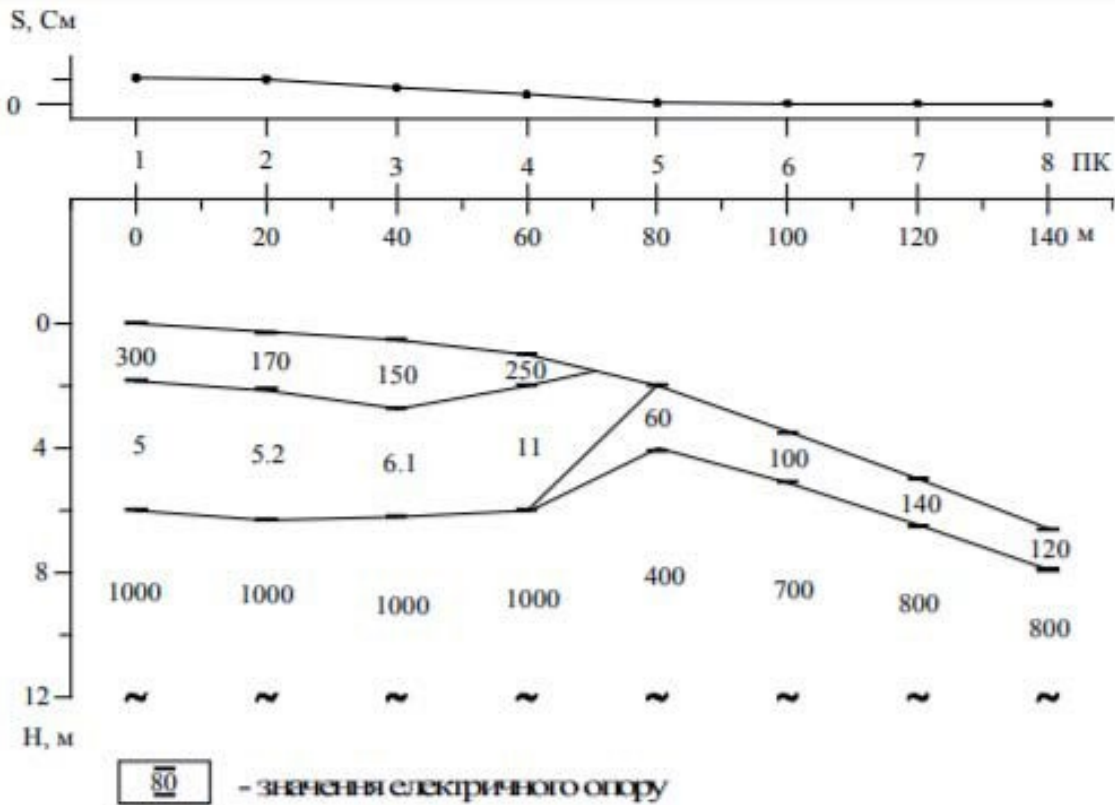
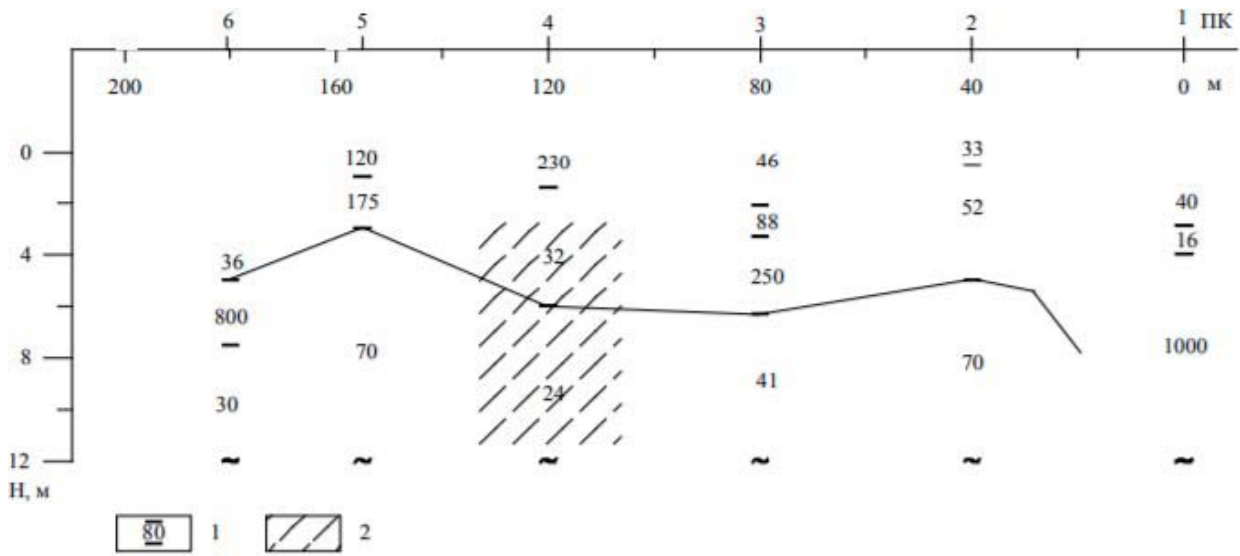

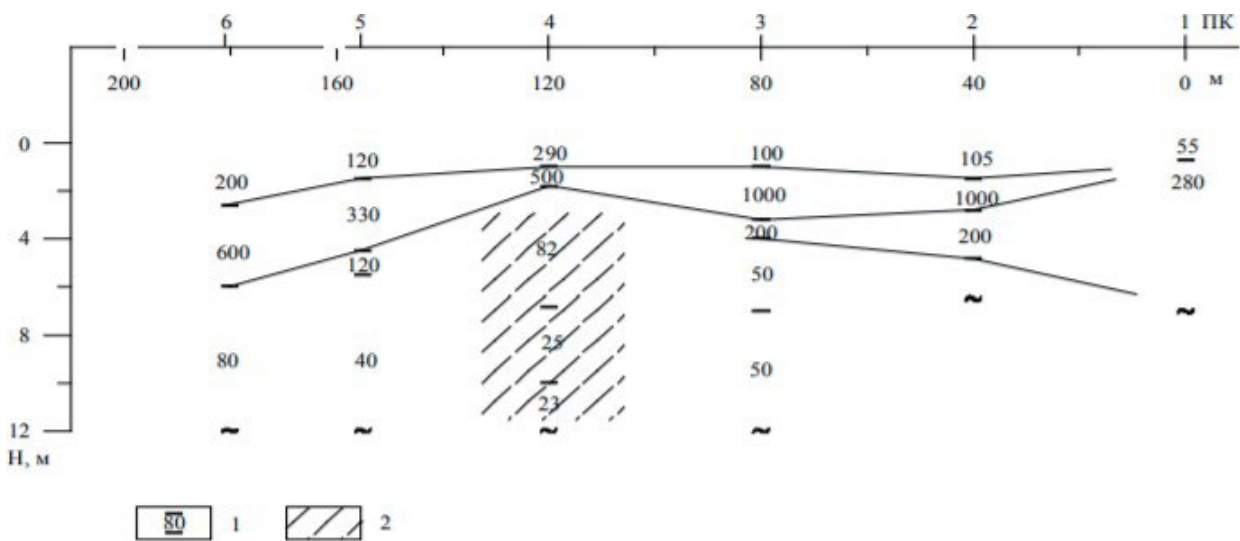
Рис. 1.8. Геоелектричний розріз, за даними ВЕЗ. Площа D, профіль 0
 Fig. 1.8. Geoelectric section according to the VES in section D on the profile 0

1 – значення електричного опору; 2 – зони розвитку ймовірного карсту

Рис. 1.11. Геоелектричний розріз, за даними ВЕЗ. Площа Е, профіль 1

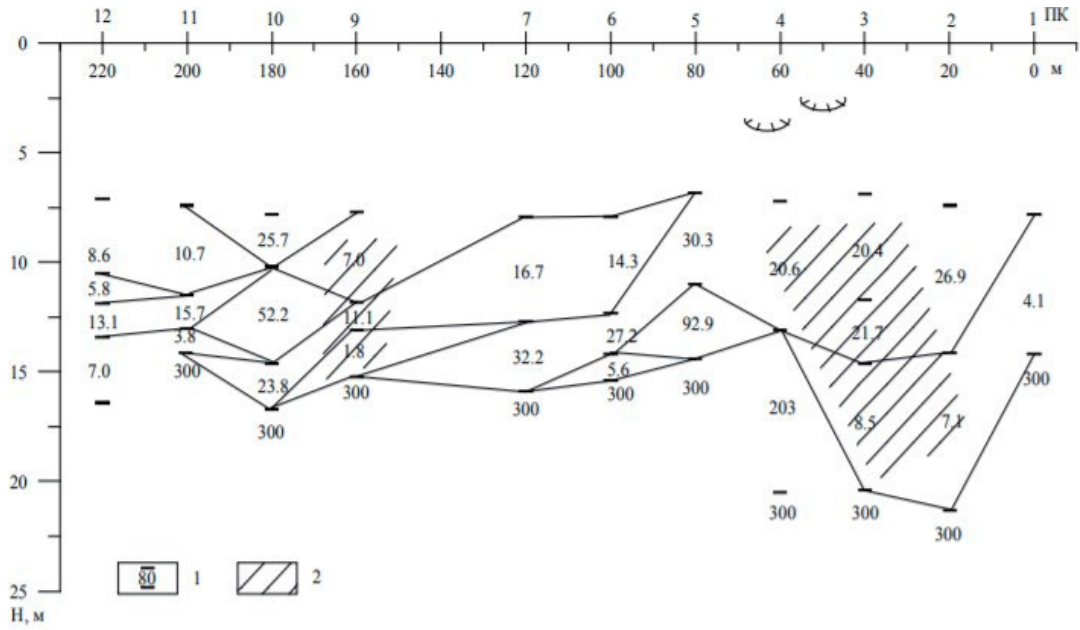
Fig. 1.11. Geoelectric section according to the VES in section E on the profile 1

1 – значення електричного опору; 2 – зони розвитку ймовірного карсту

Рис. 1.12. Геоелектричний розріз, за даними ВЕЗ. Площа Е, профіль 2

Fig. 1.12. Geoelectric section according to the VES in section E on the profile 2

1 – значення електричного опору; 2 – зони розвитку карсту
 Рис. 1.13. Геоелектричний розріз, за даними ЗСБ. Площа Е, профіль 4
 Fig. 1.13. Geoelectric section according to the TEM in section E on the profile 4

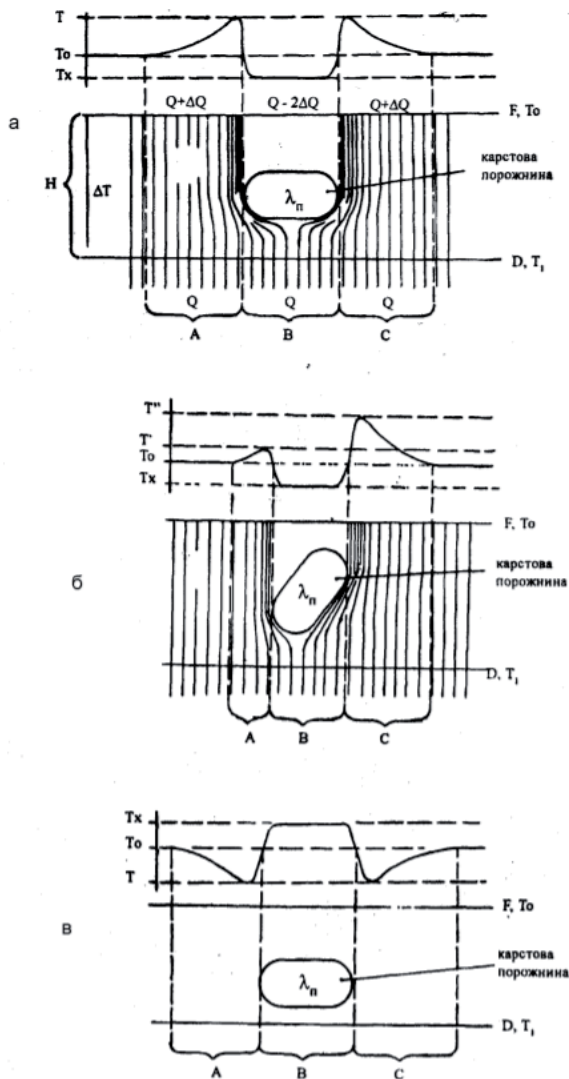

Рис. 1.14. Розподіл теплового потоку та температури в масиві гірських порід за наявності карстової порожнини
 Fig. 1.14. Distribution of heat flow and temperature in the rock mass in the presence of a karst cavity

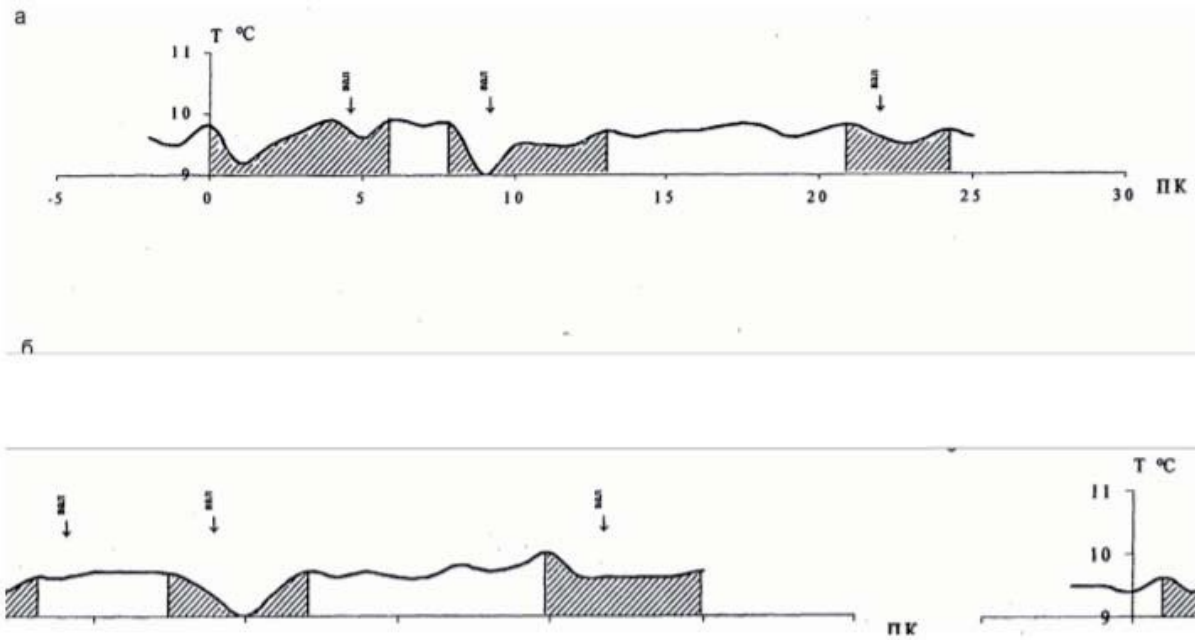

Рис. 4.15. Графіки розподілу температур на глибині 1,5 м за профілями А-4(а), А-6(б)

Рис. 1.15. Графіки розподілу температур на глибині 1,5 м за профілями А-4(а), А-6(б)
Fig. 1.15. Graph of temperature distribution at a depth of 1.5 m, on the profile А-4(а), А-6(б)

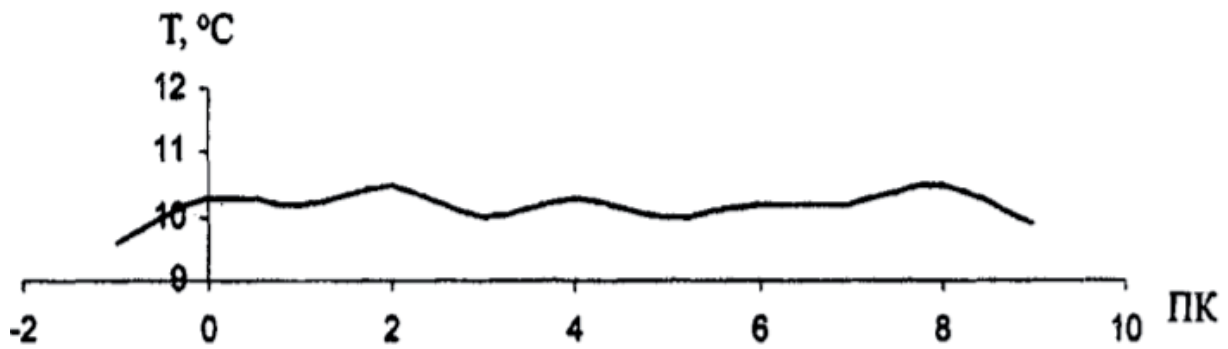

Рис. 1.16. Графік розподілу температур на глибині 1,5 м за профілем В-1
Fig. 1.16. Graph of temperature distribution at a depth of 1.5 m, on the profile В-1

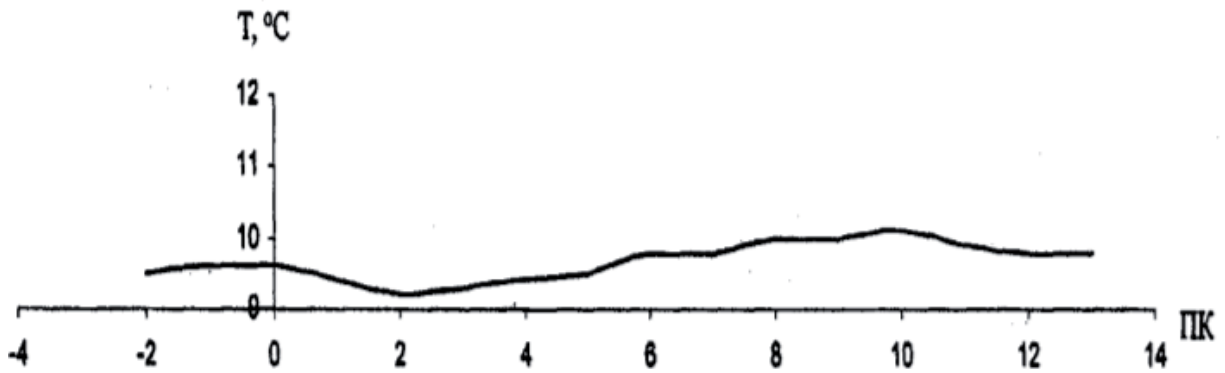

Рис. 1.15. Графіки розподілу температур на глибині 1,5 м за профілями А-4(а), А-6(б)
 Fig. 1.15. Graph of temperature distribution at a depth of 1.5 m, on the profile A-4(a), A-6(b)

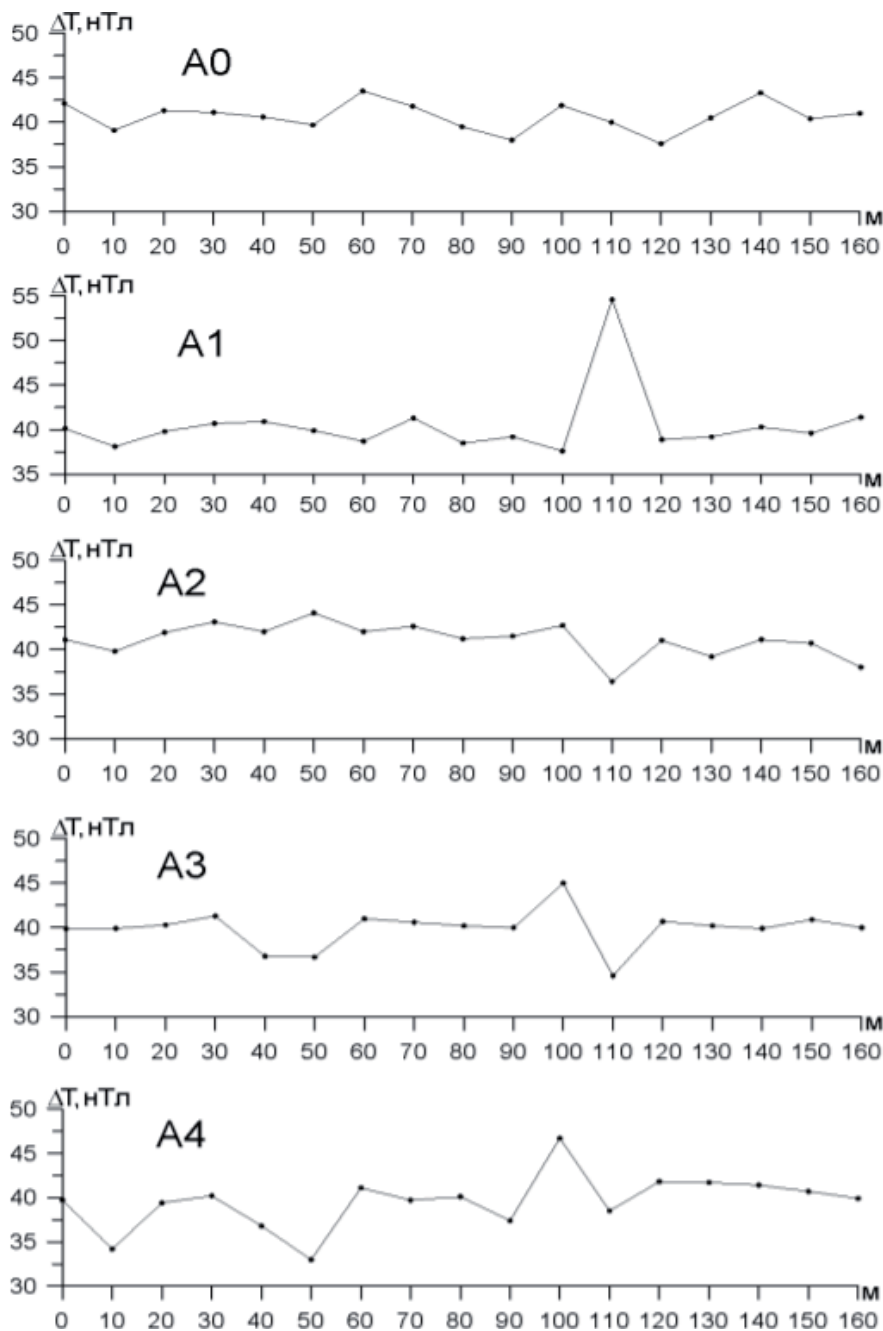

Рис. 1.18. Різницеве магнітне поле ΔT по профілях А0, А1, А2, А3 і А4 на ділянці А
 Fig. 1.18. Difference magnetic field ΔT on profiles A0, A1, A2, A3, A4 on section A

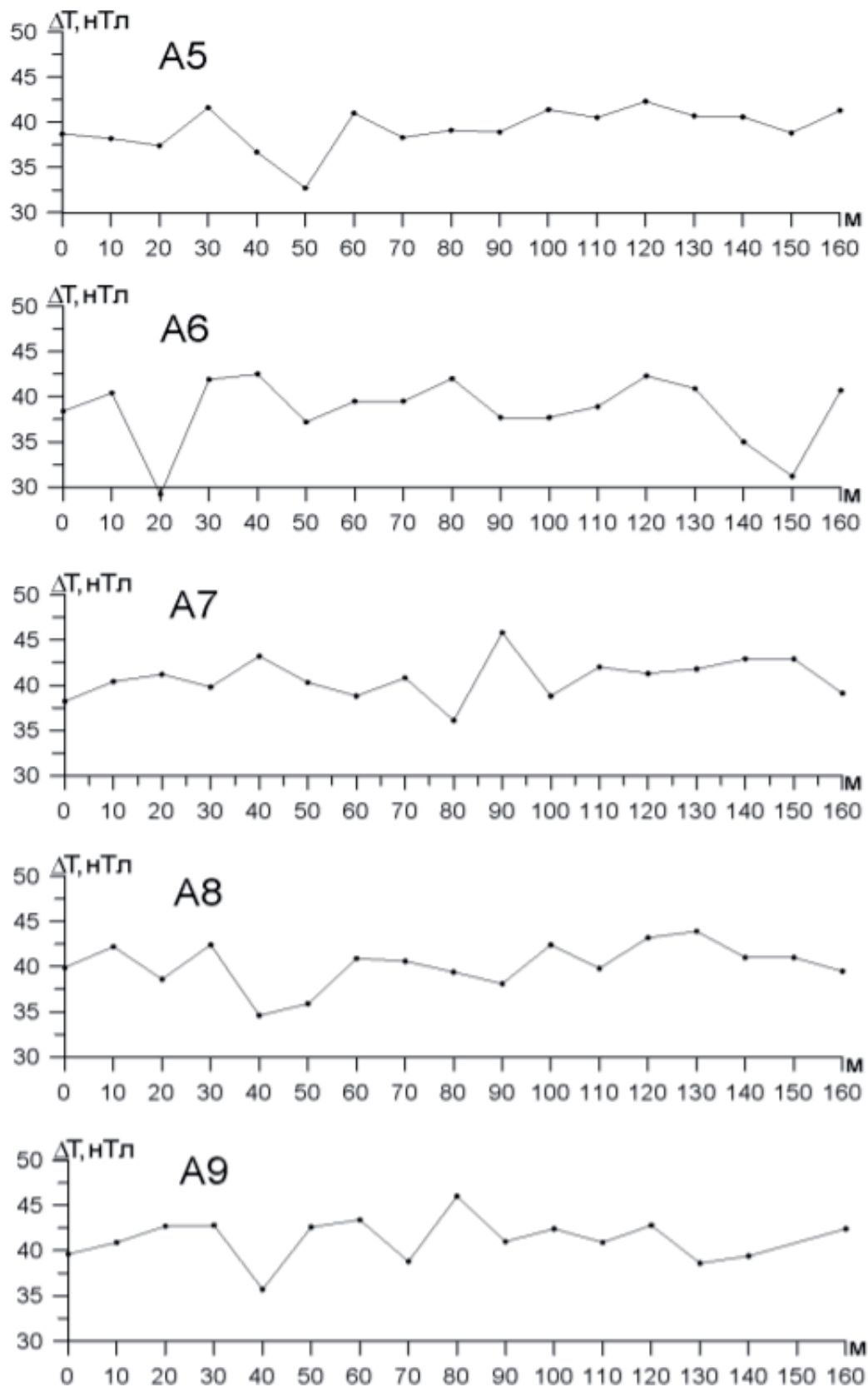
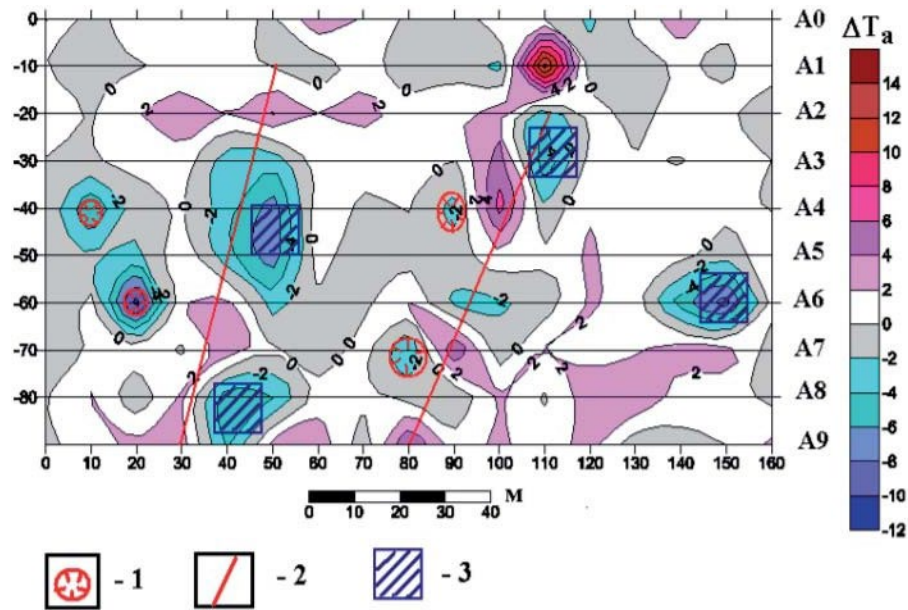

Рис. 1.19. Різницеве магнітне поле ΔT за профілями A5, A6, A7, A8 і A9 на ділянці A
 Fig. 1.19. Difference magnetic field ΔT on profiles A5, A6, A7, A8, A9 on section A

Умовні позначення: 1 – ліжки; 2 – вали; 3 – прогнозовані зони карстоутворення

Рис. 1.20. Аномальне магнітне поле ΔT_a на ділянці А
 Fig. 1.20. Anomalous magnetic field ΔT_a in the section A

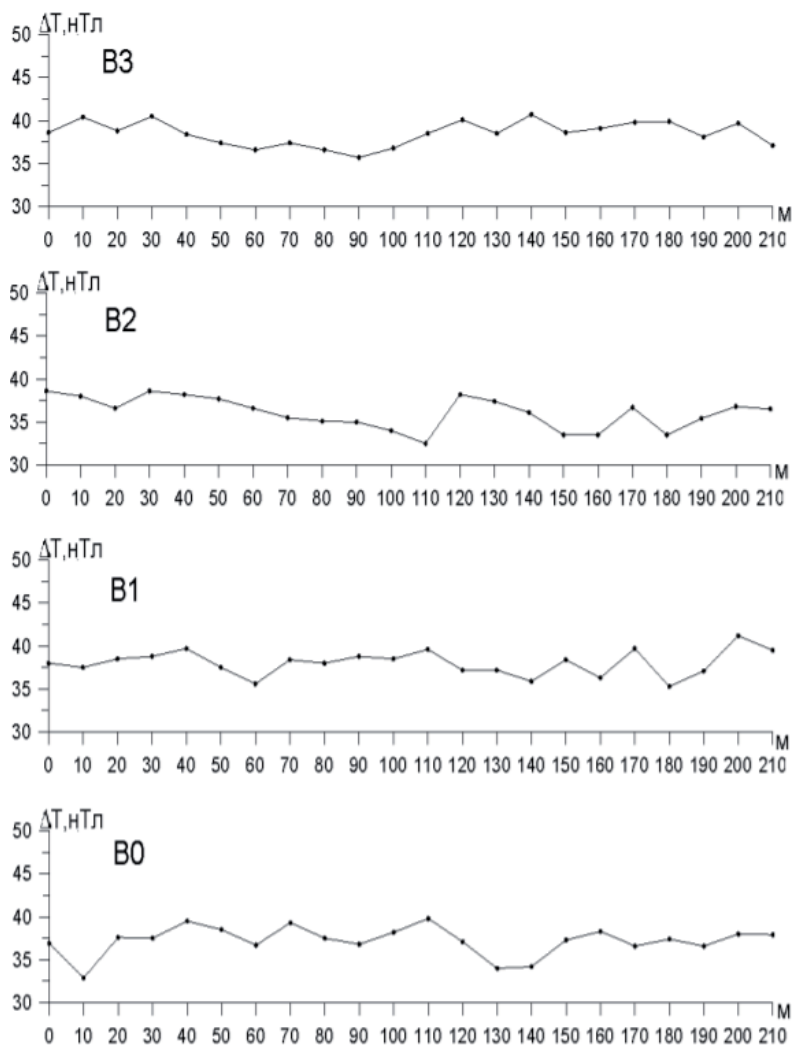

Рис. 1.21. Різницеве магнітне поле ΔT за профілями B0, B1, B2 і B3 на ділянці B
 Fig. 1.21. Difference magnetic field ΔT on profiles B0, B1, B2, B3 on section B

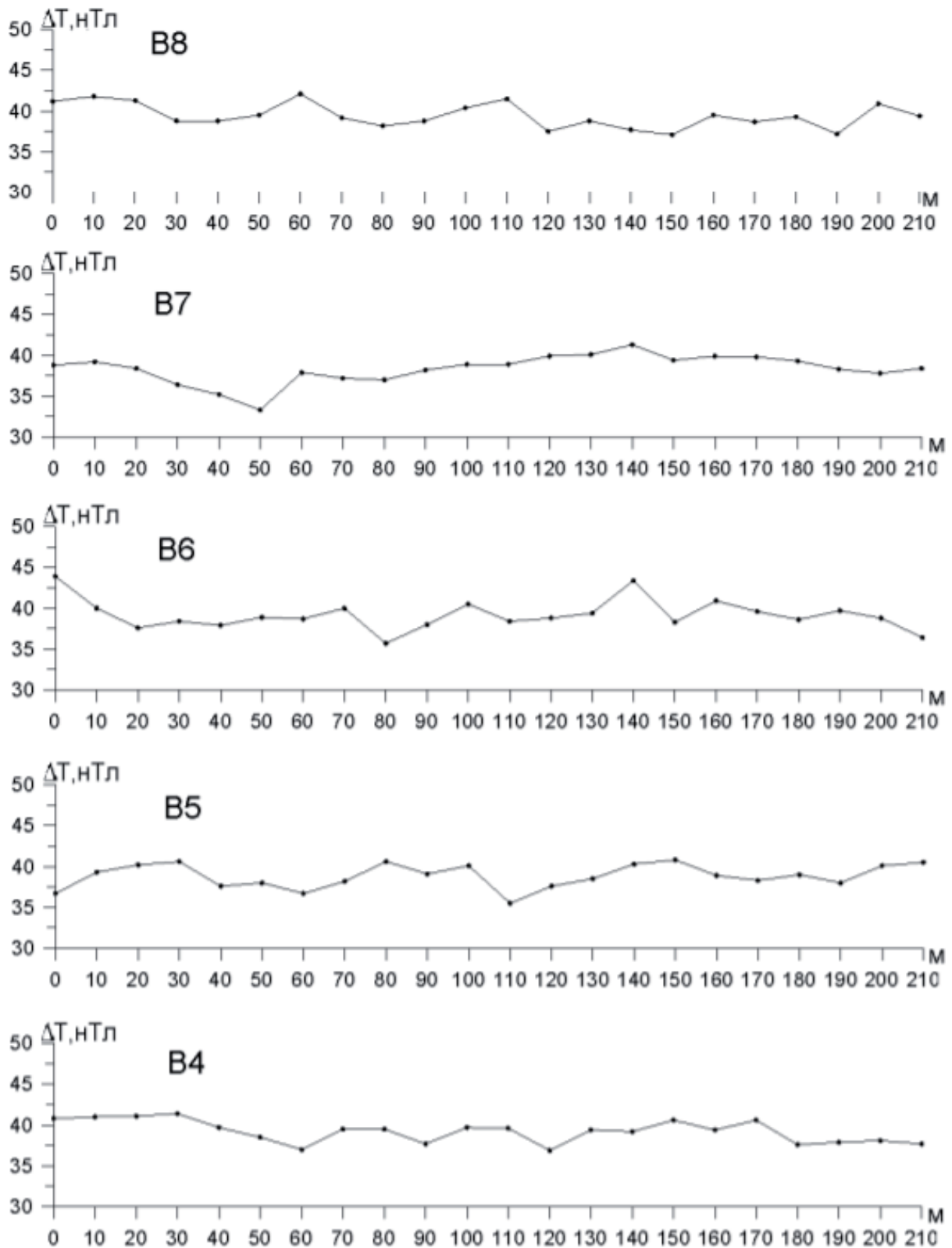
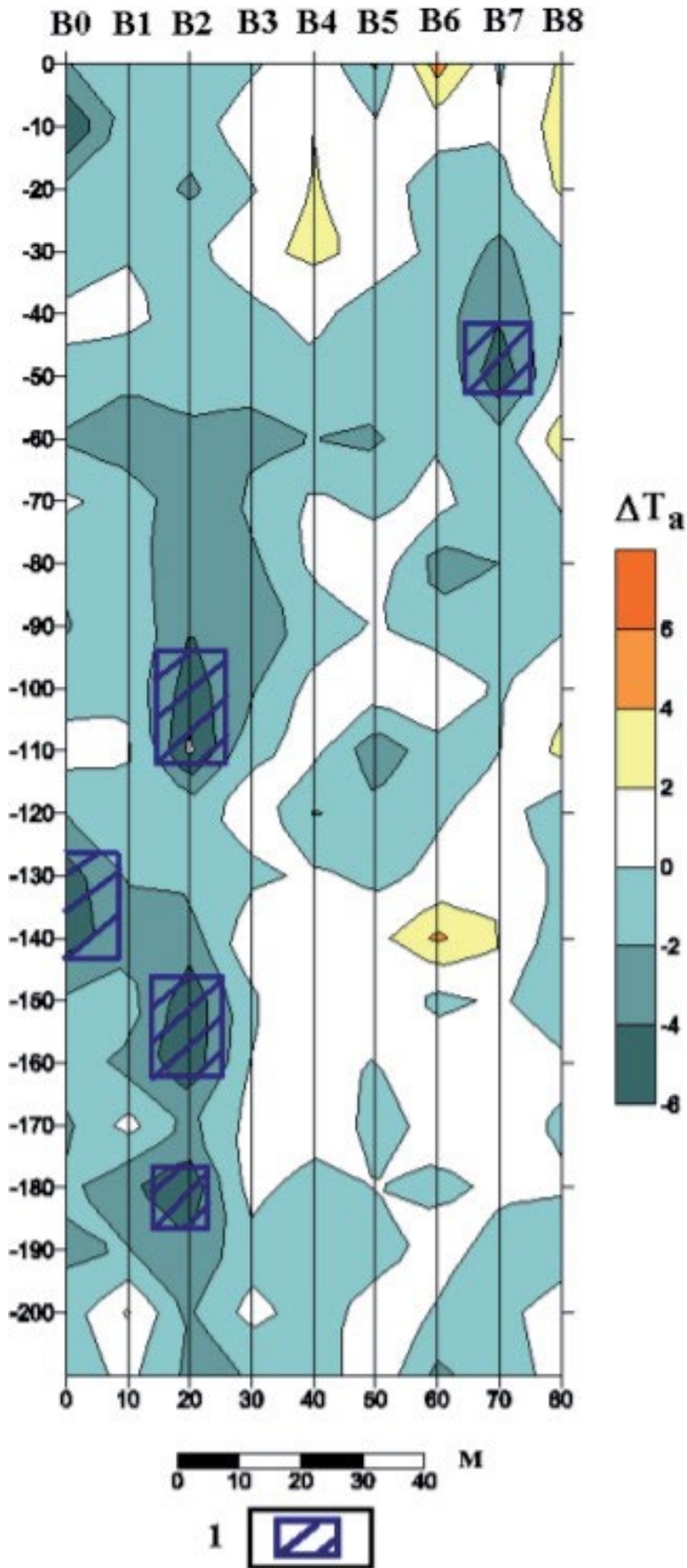

Рис. 1.22. Різницеве магнітне поле ΔT за профілями B4, B5, B6, B7 і B8 на ділянці B

Fig. 1.22. Difference magnetic field ΔT on profiles B4, B5, B6, B7, B8 on section B

1 – прогнозовані зони карстоутворення

Рис. 1.23. Аномальне магнітне поле ΔT_a на ділянці B

Fig. 1.23. Anomalous magnetic field ΔT_a in the section B

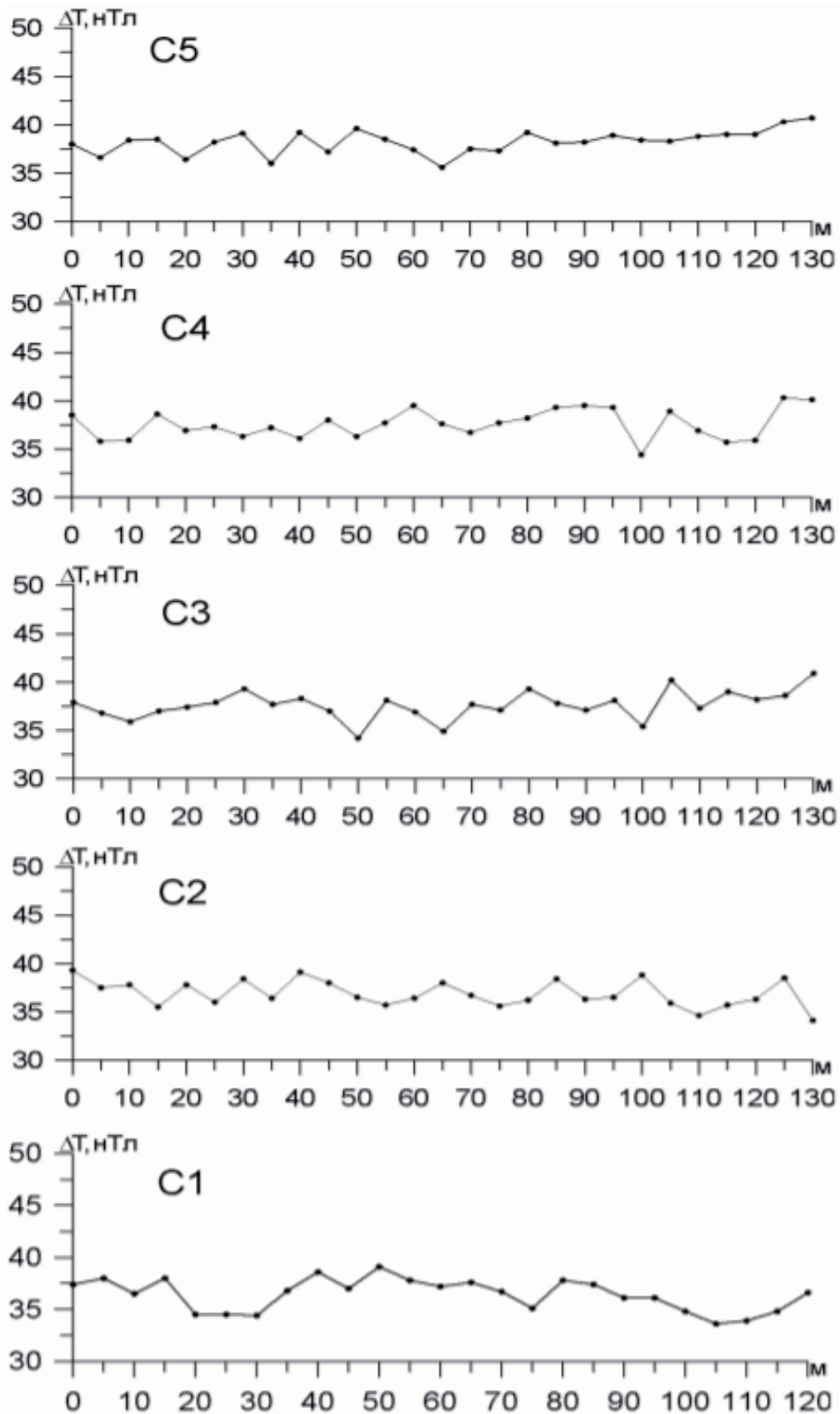

Рис. 1.24. Різницеве магнітне поле ΔT за профілями C1, C2, C3, C4 і C5 на ділянці C
 Fig. 1.24. Difference magnetic field ΔT on profiles C1, C2, C3, C4, C5 on section C

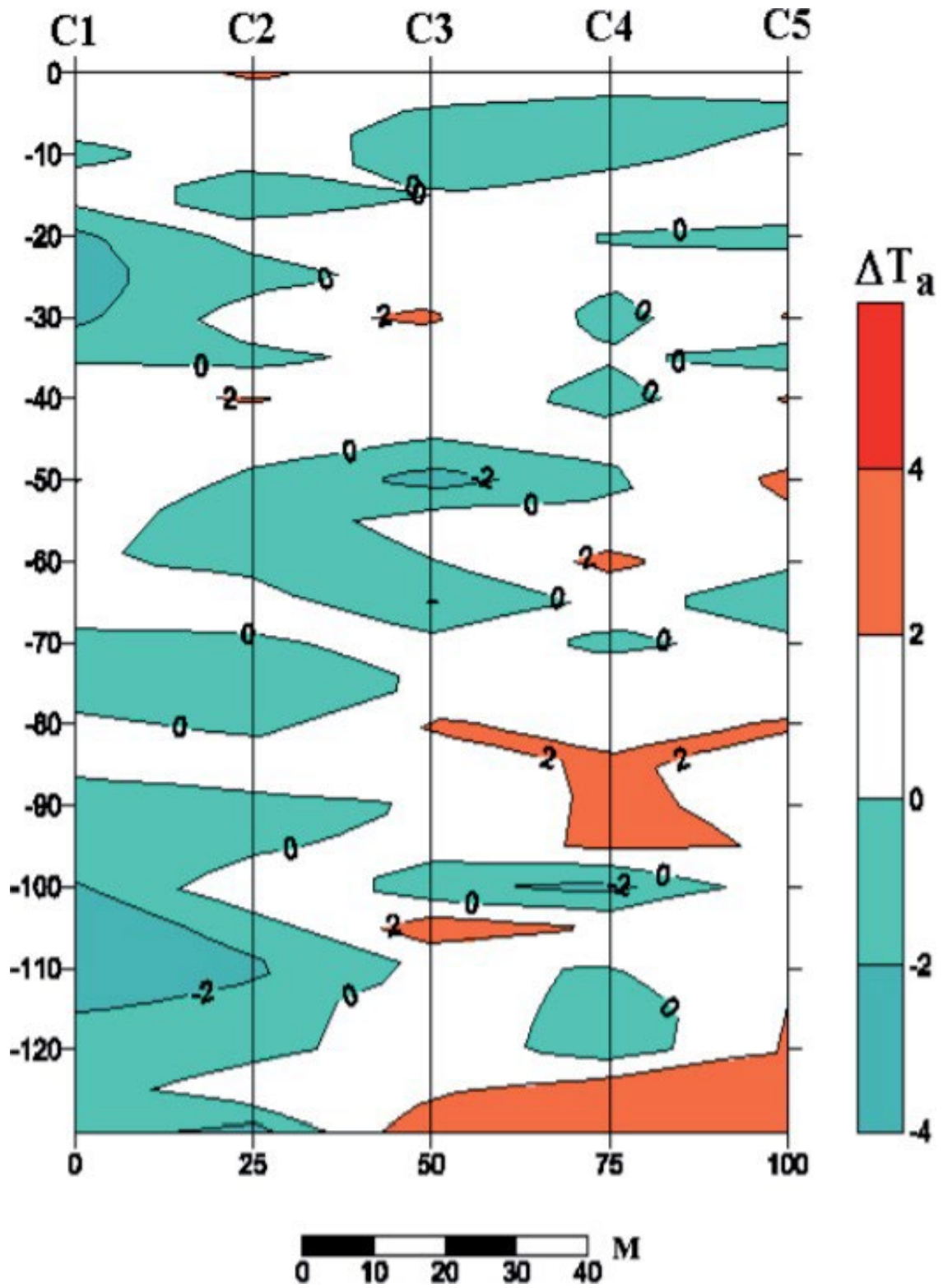

Рис. 1.25. Аномальне магнітне поле ΔT_a на ділянці C
Fig. 1.25. Anomalous magnetic field ΔT_a in the section C

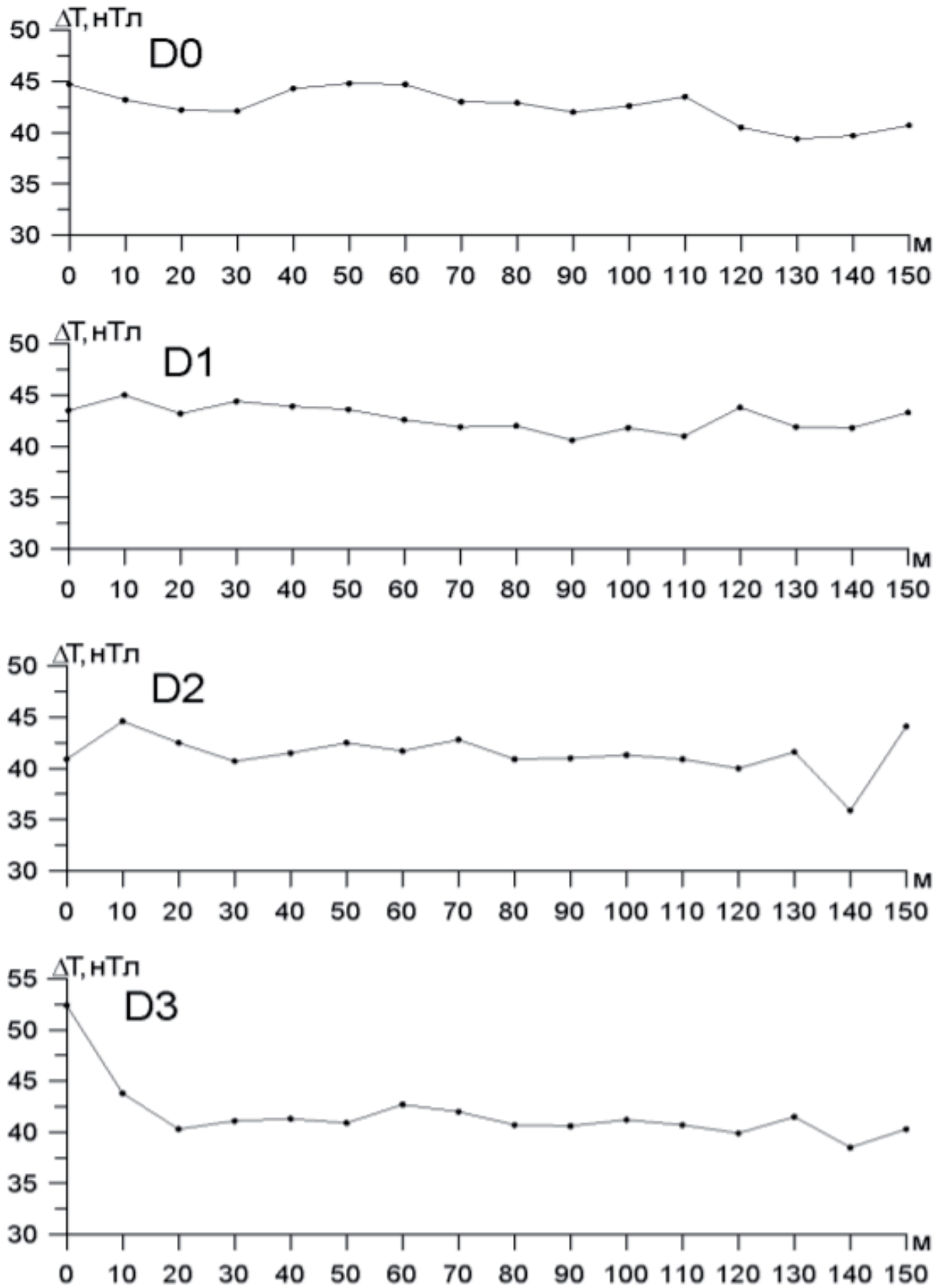

Рис. 1.26. Різницеве магнітне поле ΔT за профілями D0, D1, D2, D3 на ділянці D

Fig. 1.26. Difference magnetic field ΔT on profiles D0, D1, D2, D3 on section D

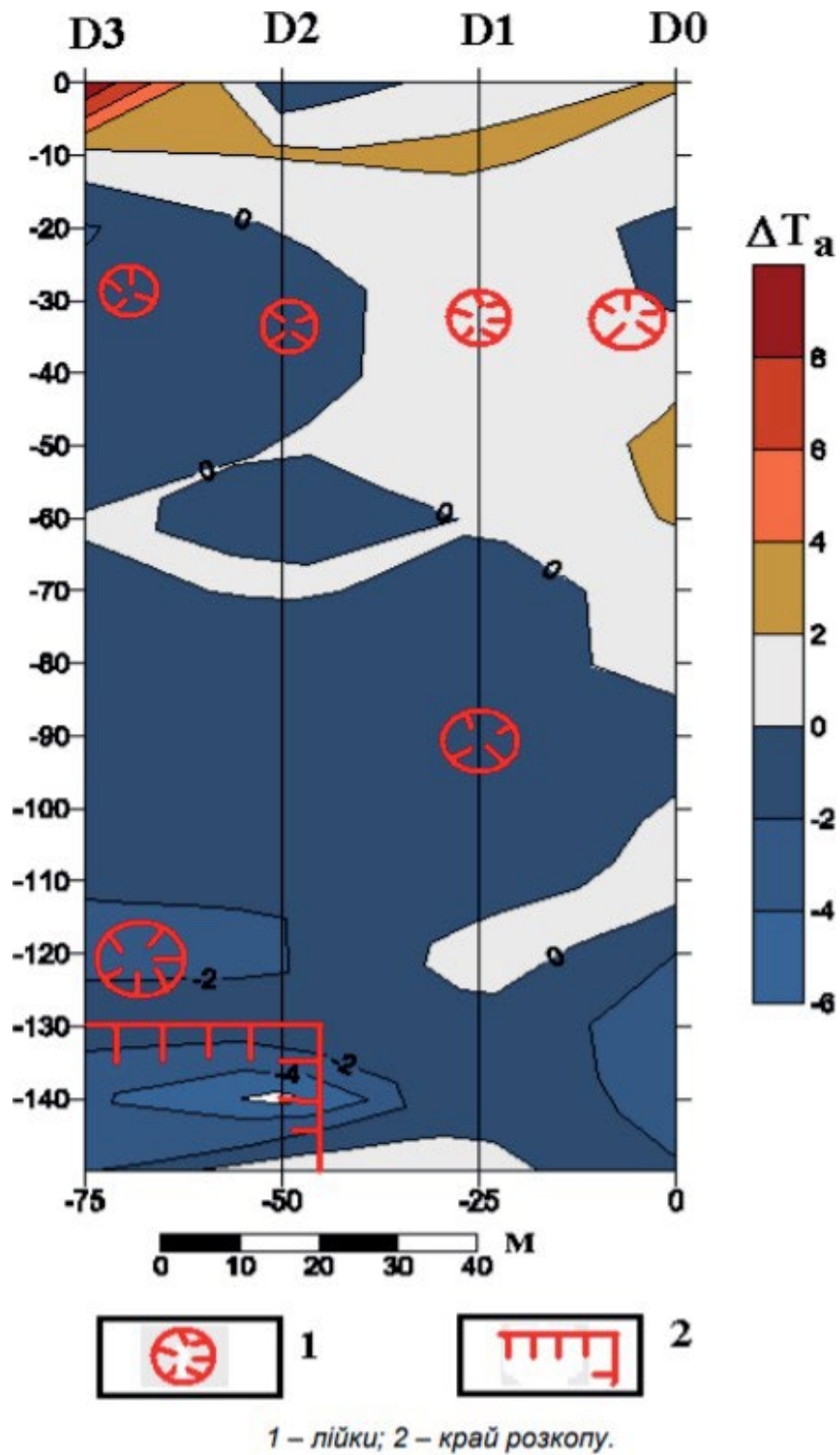

Рис. 4.27. Аномальне магнітне поле ΔT_a на ділянці D

Рис. 1.27. Аномальне магнітне поле ΔT_a на ділянці D

Fig. 1.27. Anomalous magnetic field ΔT_a in the section D

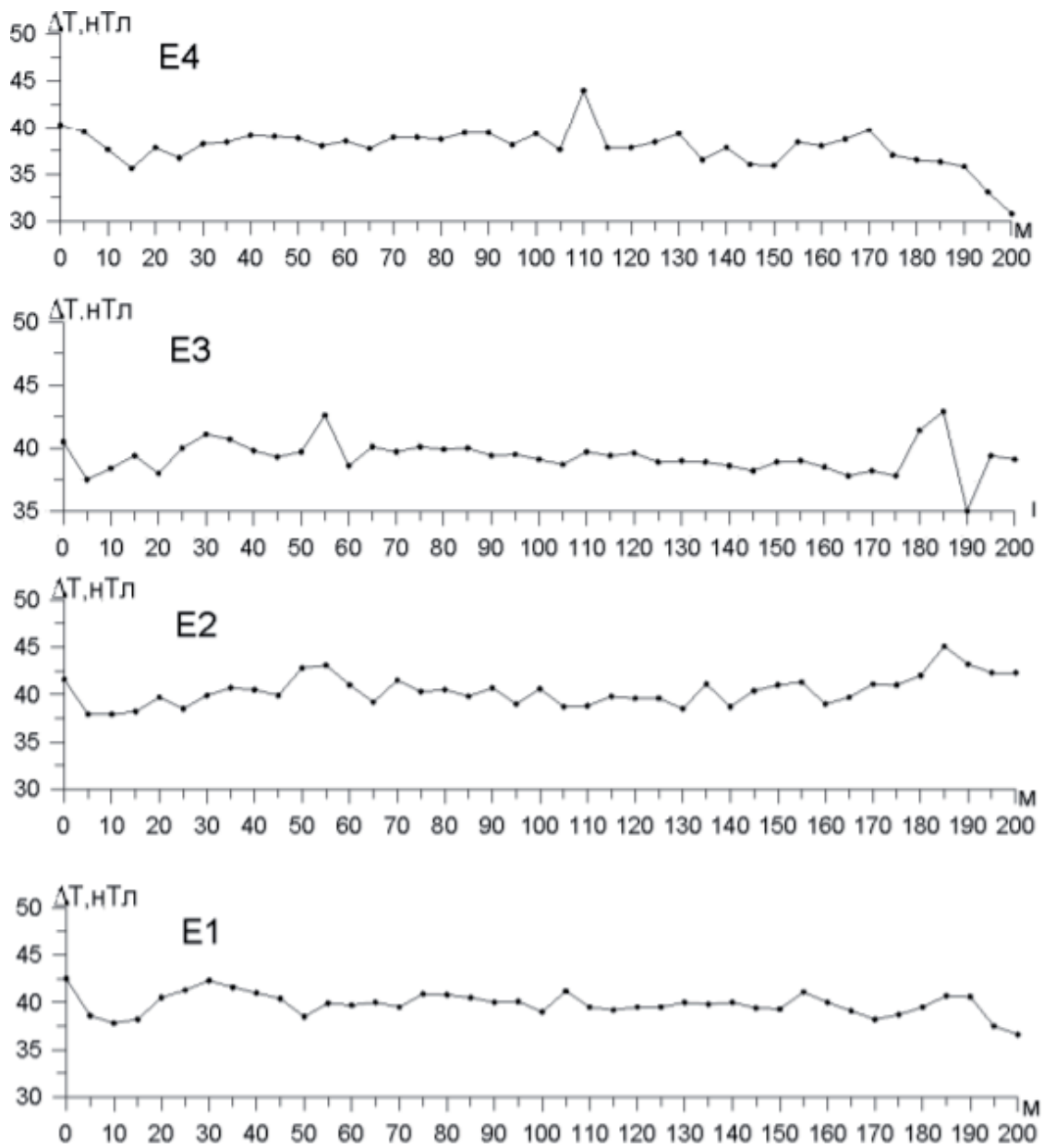

Рис. 1.28. Різницеве магнітне поле ΔT за профілями E1, E2, E3, E4 на ділянці E

Fig. 1.28. Difference magnetic field ΔT on profiles E1, E2, E3, E4 on section E

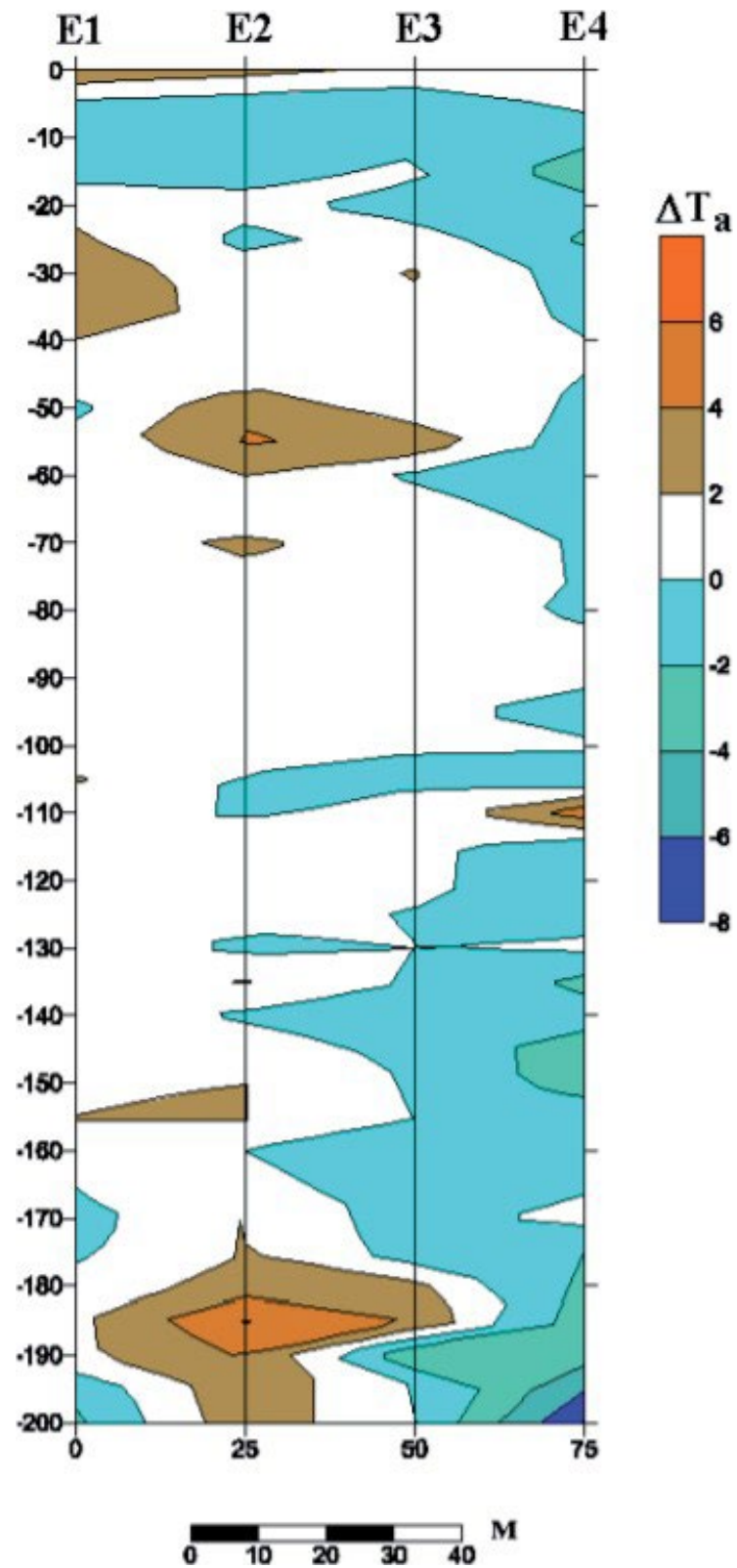
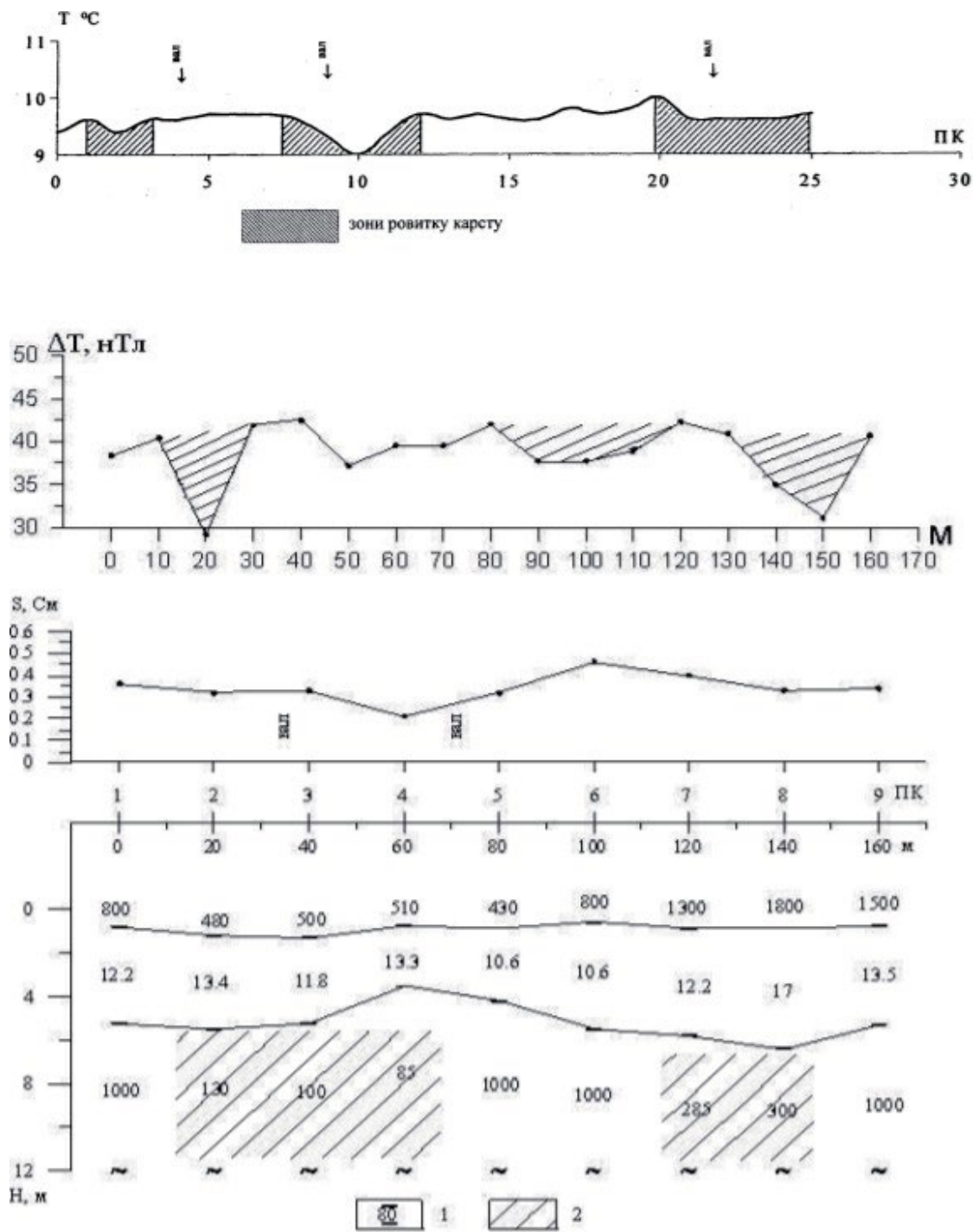

Рис. 1.29. Аномальне магнітне поле ΔT_a на ділянці E
Fig. 1.29. Anomalous magnetic field ΔT_a in the section E

1 – значення електричного опору, 2 – зони розвитку карсту

Рис. 1.30. Графік розподілу температури на глибині 1,5 м, різницеве поле ΔT та геоелектричний розріз за даними ВЕЗ на ділянці А за профілем А6

Fig. 1.30. Graph of temperature distribution at a depth of 1.5 m, the difference field ΔT and geoelectric section according to the VES in section A on the profile A6

УДК 911:[502.5:502.172]:[574.2:574.1](477.83-22-751.3)

Оксана ОМЕЛЬЧУК¹, Олег ОРЛОВ², Марина РАГУЛІНА²

¹*Інститут Екології Карпат НАН України*

²*Державний природознавчий музей НАН України*

ОСЕЛИЩНЕ РІЗНОМАНІТТЯ РЛП «СТІЛЬСЬКЕ ГОРБОГІР'Я»

Досліджено оселища РЛП «Стільське горбогір'я» та суміжних територій, проведено оцінку їхньої екологічної вартості. На досліджуваній території ідентифіковано 34 типи оселищ, які за походженням можна розділити на 2 групи: антропогенні (15) та природні (19). Виявлено 16 видів судинних рослин, занесених до Червоної книги України та 5 регіонально-рідкісних видів, серед мохоподібних – 1 вид європейського значення та 13 регіонально-рідкісних видів.

Ключові слова: оселище, Стільське горбогір'я, рідкісні рослини, рідкісні мохоподібні, Червона книга України

Сучасна охорона природи спрямована, в першу чергу, на захист природних середовищ існування біоти. Виходячи з цього, пріоритетним завданням для охорони довкілля стає пошук природних типів оселищ та розробка заходів їхнього збереження.

Оселище (*habitats*) – це місце (територія), яке характеризується фізико-географічними особливостями (рельєфом, ґрунтовим різноманіттям, мікрокліматом, водним режимом тощо), а також наявністю комплексу певних видів рослин і тварин.

РЛП «Стільське горбогір'я» створений 1 квітня 2014 року з метою охорони і збереження одного з найбільших у Східній Європі історичного городища VIII-XII ст. та навколишнього природного комплексу, що складається з природного буково-грабового лісу на межі східного ареалу його поширення. Територія парку належить до Миколаївсько-Роздільського Опілля, яке є структурною частиною Подільської височини [Атлас...], за геоботанічним районуванням – до Миколаївсько-Бережанського району букових та дубово-букових лісів [Шеляг-Сосонко та ін., 1977].

Метою нашої роботи була інвентаризація оселищ РЛП «Стільське горбогір'я», та прилеглих територій, перспективних для включення в межі Парку.

Матеріали та методика

Збір польового матеріалу на теренах Стільського Горбогір'я проводився детально-маршрутним методом впродовж 2014-2020 рр. Дослідження оселищ здійснювалося згідно методики опису оселищ [Best practice..., 2012], яка передбачає збір даних за п'ятьма основними блоками: загальної інформації; даних про рельєф; даних про структурні особливості фітоценозу; видового складу за ярусами; інформації про ґрунт. Оселища ідентифікували за класифікацією EUNIS (2004) [Davies et al., 2004]. Фітоценотичні описи та визначення рослинних угруповань здійснювали за флористичною класифікацією (методом Браун-Бланке). Назви видів судинних рослин наведені за «Определителем ...» [Определитель высших растений..., 1987], мохоподібних – за «Чеклістом мохоподібних України» [Бойко, 2008]. Екологічну оцінку одиниць фітобіологічного та ландшафтного різноманіття проводили за стандартною схемою, враховуючи їхню приналежність до місцевих, регіональних, національних та міжнародних природоохоронних переліків [Бойко, 2010; Кагало, Сичак, 2003; Про заходи..., 2003; Раритетний фітоценофонд..., 2004; Червона книга України, 2009].

Результати та обговорення

Дослідження показали, що оселища Стільського горбогір'я належать до 18 груп 8 класів. Усього виявлено 34 типи оселищ, які за походженням можна розділити на 2 групи. З них 15 антропогенних (А) та 19 природних (Н).

ПЕРЕЛІК ОСЕЛИЩ СТІЛЬСЬКОГО ГОРБОГІР'Я:

Клас С – Оселища континентальних поверхневих вод

Група С1 – Поверхневі стоячі водойми

Оселище С1.2 – Мезотрофні озера та стави (А)

Група С2 – Поверхневі проточні водойми

Оселище С2.1 – Джерела (N)

Оселище С2.3 – Поверхневі постійні повільно текучі водойми (N)

Оселище С2.5 – Поверхневі тимчасові водотоки (N)

Оселище С3.2. – Літоральні угруповання високих гелофітів (N)

Оселище С3.6 – Слабкозарослі береги з мобільним субстратом (N)

Клас D – Болотні оселища

Група D5 – Високотравні болота

Оселище D5.2 – Зарості осок *Carex sp.* (N)

Клас E – Лучні оселища

Група E1 – Сухі луки

Оселище E1.1 – Карбонатні піски та скелі з розрідженою рослинністю (N)

Група E2 – Мезофільні луки

Оселище E2.1 – Мезотрофні пасовища (А)

Група E3 – Вологі луки

Оселище E3.4 – Вологі мезотрофні луки помірного поясу (N)

Група E 5 – Лісові узлісся, галявини та високотрав'я

Оселище E 5.1 – Антропогенні луки (перелоги) (А)

Оселище E 5.2 – Термофільні узлісся (N)

Оселище E 5.3 – Поля *Pteridium aquilinum* (N)

Клас F – Чагарникові зарості

Група F 3 – Чагарникові зарості помірної та середземноморської зони

Оселище F 3.1 – Чагарникові зарості помірної зони (N)

Оселище F9.1 – Вербові угруповання заплавлених берегів річок (N)

Клас G – Природні та штучні ліси

Група G 1 – Широколистяні ліси

Оселище G1.1 – Заплавні та галерейні ліси з домінуванням вільхи або верби (N)

Оселище G1.2 – Заплавні та галерейні ясенево-дубові ліси (N)

Оселище G1.C – Насадження листяних порід (А)

Оселище G 1.6 – Букові ліси (N)

Оселище G1.D – Фруктові та горіхові сади (А)

Група G – Шпилькові ліси

Оселище G 3.4 – Соснові ліси помірної зони (N)

Оселище G3.F – Насадження шпилькових порід (А)

Клас H – Оселища, позбавлені рослинності або із розрідженим рослинним покривом;

Група H 1 – підземні печери та пасажі

Оселище H 1.1 – Відкриті печери (N)

Оселище H 1.7 – Закинуті тунелі та штольні (А)

Група H 2 – Осипища

Оселище H 2.6 – Карбонатні осипища теплих схилів (N)

Група H 3 – Скельні виходи

Оселище H 3.2 – Відслонення карбонатних порід (N)

Група H5 – Оселища з вкрай розрідженою рослинністю

Оселище H5.6 – Витоптувані площі (А)

Клас I – Сільськогосподарські та садово-паркові оселища;

Група I 2 – Поля та городи

Оселище I1.2 – Городи (А)

Група I 2 – Садово-паркові оселища

Оселище I1.2 – Сади (А)

Клас J – Забудова та індустріальні оселища

Група J 2 – Нещільна забудова

Оселище J 2.1 – Сільська житлова забудова (А)

Оселище J 2.2 – Сільська громадська забудова (А)

Оселище J 2.3 – Сільська індустріальна забудова (А)

Група J 3 – Об'єкти видобувної промисловості

Оселище J3.2 – Діючі кар'єри (А)

Оселище J3.3 – Недіючі кар'єри (А)

Антропогенні оселища

Антропогенні оселища представлені комплексами сільської житлової (J 2.1), гро-

мадської (J 2.1) та індустріальної (J 2.3) забудови, виотптуваними площами (H5.6), об'єктами видобувної промисловості – діючими (J3.2) та недіючими кар'єрами (J3.3), а також сільськогосподарськими угіддями: городами (П1.2) садами (П1.2), перелогами (Е 5.1) та пасовищами (Е 2.1). Оселища забудови (комплекс житлових, адміністративних, освітніх, релігійних та індустріальних установ) сконцентровані у населених пунктах, дотичних до Парку. Так само, до територій сільських громад тяжіють сади, города, пасовища та перелоги, інтенсивно виотптувані площі (стежки та ґрунтові дороги), стави. Місця видобутку будівельної сировини представлені, зокрема, діючими та виведеними з експлуатації кар'єрами Заводу сухих будівельних сумішей «Ceresit» та ПрАТ «Роздільський керамічний завод». Оселище закинутих тунелів та штолень (Н1.7) репрезентовано потернами та ДОТами Миколаївської фортеці. Оселище фруктові та горіхові сади (G1.D) представлено шпалерними плантаціями ТзОВ «Львівський сад». Насадження листяних та шпилькових порід представлені, зокрема, плантаціями *Quercus rubra*, *Pinus silvestris* та *Picea abies* на території історико-культурного заповідника «Стільське городище», *Larix decidua* в околицях м. Миколаїв, *Pseudotsuga menziesii* поблизу с. Липники.

Рослинність антропогенних оселищ представлена угрупованнями класів: *Molinio-Arrhenatheretea* TX. 1937 – на перелогах, *Galio-Urticetea* Passarge ex Kopecký 1969 – у старих садах і на стежках; *Artemisietea vulgaris* Lohmeyer et al. in Tx. ex Von. Rochow 1951 – на території кар'єрів.

Природні оселища

Водні та навколоводні оселища (С)

Оселище С2.3 – Поверхневі постійні повільно текучі водойми

Біотоп формують водні рослинні угруповання, що розвиваються в текучих водах низинних потоків та річок, зазвичай, з піщаним ложем.

Рослинність біотопу належать до союзів *Batrachion fluitantis* Neuhäusl 1959 та

Potamogetonion Libbert 1931 та характеризується невисоким видовим різноманіттям. Уздовж головного русла потоків переважають види, прикріплені до субстрату та занурені у товщу води (*Potamogeton acutifolius*, *Myriophyllum alterniflorum*). У невеликих прибережних обмілинах зазвичай оселяються рослини, які добре переносять періодичне затоплювання (*Mentha aquatica*, *Nasturtium officinale*, *Rorippa amphibia*).

Приклад: ріка Колодниця в околицях с. Стільсько та Діброва, р. Іловець в околицях с. Ілів.

Оселище С2.1 – Джерела

Біотоп приурочений до виходів підземних вод, що виклинюються на схилах гряд. Ложе переважно кам'янисте, складене уламками карбонатних порід. Рослинність представлена острівцевими обростаннями мохової рослинності союзу *Cratoneurion commutati* W. Koch 1928 (*Pellia endiviifolia*, *Conocephalum conicum*, *Palustriella commutata*, *Cratoneuron filicinum* тощо).

Приклад: джерела в заповідному урочищі «Роздільське»

Оселище С2.5 – Поверхневі тимчасові водотоки

Біотоп приурочений до верхів'я малих річок та представлений головно тимчасовими водотоками з кам'янистим ложем, нерідко в глибоких міжрядових каньйонах. Функціонують лише навесні та восени, тоді як на більшу частину року пересихають.

Рослинність представлена здебільшого кальцієфільними гідрофільними мохамикласу *Stenidietea mollusci* von Hübschmann ex Grgić 1980 (за участі *Cirriphyllum crassinervium*, *Plagiomnium undulatum*, *Fissidens taxifolius*, *Brachythecium rutabulum* тощо).

Приклад: каньйон в урочищі Прийма.

Оселище С3.2. – Літоральні угруповання високих гелофітів

Угруповання материкових водойм з домінуванням *Acorus calamus*, *Carex riparia*, *Iris pseudacorus*, *Phalaroides arundinacea*, *Phragmites australis*, *Sagittaria sagittifolia*, *Typha* spp.

Приклад: літоральні ділянки антропогенних водойм в с. Дуброва

Оселище С3.6 – Слабкозарослі береги потоків з мобільним субстратом

Біотоп приурочений до алювіальних наносів на обмілинах по берегах річок. Субстрат складений намулом різного гранулометричного складу (від піщаних до глинистих фракцій). Рослинність, приурочена здебільшого до невеликих затонів та заводей. Рослинний покрив фрагментований, розріджений, представлений позаранговими угрупованнями.

Приклад: береги р. Колодниця поблизу с. Стільсько та Діброва.

Болотні оселища (D)

Оселище D5.2 – Зарості осоки *Carex* sp.

Біотоп приурочений до ізольованих заболочених ділянок, не пов'язаних з відкритими водоймами. Рослинність представлена купинами середньовисоких осоки з домішками лучно-болотного різнотрав'я (*Lysimachia vulgaris*, *Lithrum salicaria*, *Caltha palustris*, *Cirsium oleraceum* тощо) та гігрофільних мохів (*Calliergonella cuspidata*, *Calliergon cordifolium*, *Drepanocladus aduncus*).

Приклад: стариці в заплаві Дністра поблизу с. Устя та Верин.

Лучні оселища (E)

Оселище E1.1 – Карбонатні піски та скелі з розрідженою рослинністю

Біотоп має фрагментарне поширення, формується на відкритих, добре прогрітих кам'янистих виходах карбонатних порід та щербенисто-піщаних осипах у вигляді низькорослих ксеротермних рослинних угруповань. Петрофітну рослинність утворюють термофільні рослини (*Alyssum* sp., *Trifolium arvense*, *Teucrium chamaedrys*), сукуленти (*Sedum acre*, *S. album*, *S. hispanicum*, *Sempervivum* sp.) та псамофільно-кальцієфільні мохи (*Racomitrium canescens*, *Brachythecium albicans*, *B. glareosum*, *Campyllum chrysophyllum*, *Encalypta streptocarpa*, *Abietinella abietina*, *Thuidium* sp.). У складі біоугруповань у цьому оселищі типі трапляються регіонально-рідкісні види *Didymodon topheus* та *Encalypta streptocarpa*.

Приклад: скельні виходи поблизу с. Стільське, Діброва, Тростянець та м. Миколаїв.

Оселище E3.4 – Вологі мезотрофні луки помірного поясу

Біотоп поширений у заплавах великих рік, у пониженнях притерасної заплави з тривалим сезонним затопленням. Рослинні угруповання належать до союзів *Calthion palustris* Tx. 1937 за участі таких видів як *Caltha palustris*, *Iris pseudacorus*, *Juncus effusus*, *Phalaroides arundinacea*, *Symphytum officinale*; та *Deschampsion cespitosae* Horvatić 1930. У його покриві переважають високі злаки та різнотрав'я за участі *Alopecurus pratensis*, *Cnidium dubium*, *Geranium pratense*, *Juncus atratus*, *Lythrum virgatum*, *Poa palustris*. Тут трапляються рідкісні види рослин, занесених до Червоної книги України (*Dactylorhiza funkii*, *D. majalis*, *Platanthera bifolia*, *Gladiolus imbricatus*, *Iris sibirica*, *Fritillaria meleagris*).

Приклад: луки у заплаві Дністра поблизу с. Надітичі.

Оселище E 5.2 – Термофільні узлісся

Багатовидові екотонні теплолюбні трав'янисті угруповання узлісь букових лісів, чагарників, що смугами поширені на прогрітих, переважно, південних схилах. В складі переважають теплолюбні ксеро-мезофільні види. Біотоп межує та утворює мозаїчні комплекси з іншими ксеротермними біотопами. До складу угруповань входять *Teucrium chamaedrys*, *Campanula rapunculoides*, *Helianthemum ovatum*, *Coronilla varia*, *Agrimonia eupatoria* тощо. Характерною особливістю зазначених фітоценозів є відносно багате видове різноманіття за участі орхідей. Зокрема, на теренах Стільського горбогір'я в межах зазначених оселищ було виявлено нечисленні популяції *Orchis morio*, *Platanthera bifolia* та *Dactylorhiza majalis*.

Приклад: схили гряд в околицях с. Тростянець, Дуброва та каньйон м. Миколаєва.

Оселище E 5.3 – Поля *Pteridium aquilinum*

Біотоп має локальне поширення та зазвичай межує зі шпильковими лісами (сосновими) на вершинах гряд. Рослинність представлена заростями *Pteridium aquilinum* із супутніми видами.

Приклад: узлісся соснового лісу між м. Миколаїв та трасою Київ-Чоп.

Оселища чагарникових заростей (F)

Оселище F 3.1 – Чагарникові зарості помірної зони

Біотоп утворюють низькорослі, густі, колючі чагарникові зарості. Зазвичай біотоп представлений невеликими острівними ділянками на теплих природних ділянках сухих схилів південних експозицій. Формуються за участі *Crataegus monogyna*, *Prunus spinosa*, *Rosa* sp. Характерним є високе видове різноманіття трав'яного покриву, в тому числі за рахунок проникнення видів з суміжних біотопів посушливих трав'янистих та деревних угруповань, з якими біотоп зазвичай формує мозаїчні комплекси. Тут трапляється регіонально-рідкісний вид *Orobanchе alba*, що паразитує на корінні шавлії та чебрецю.

Приклад: Схили каньйону над м. Миколаїв.

Оселище F 9.1 – Вербові угруповання заплавної берегів річок

Оселища сформовані домінуванням чагарникових вербових заростей у заплавах берегів річок на алювіальних дернових ґрунтах союзу *Salicion cinereae* T. Müller et Görs ex Passarge 1961, домінуючими видами є *Calystegia sepium*, *Galium palustre*, *Lysimachia vulgaris*, *Salix cinerea*, *Symphytum officinale*.

Приклад: заплава Дністра в околицях с. Устя.

Лісові оселища (G)

Оселище G1.1 – Заплавні та галерейні ліси з домінуванням вільхи або верби

Біотоп поширений смугами у прирусловій частині заплави річок. Формується під впливом сезонних підтоплень на піщаних і супіщаних алювіальних відкладах. Головною особливістю біотопу є часте затоплювання поверхневи́ми чи, рідше, ґрунтовими водами і тривалий застій води. Характеризується домінуванням вузьколистих верб (союз *Salicion albae* Soó 1930). Підлісок на прируслових ділянках відзначається збідненим видовим складом, переважно з молодого деревного підросту, а на ділянках центральної заплави є добре виражений чагарниковий ярус зі значним видовим різноманіттям. У його складі ростуть *Alnus incana*, *Padus avium*, *Salix purpurea*,

Swida sanguinea та інші види. Провідна роль у формуванні рослинного покриву належить гідрофільним видам, що витримують тривале підтоплення (*Solanum dulcamara*, *Symphytum officinale*, *Urtica dioica*)

Приклад: галерейні вербові ліси на берегах Дністра та заплавні вербові ліси на території ландшафтного заказника «Стариці Дністра»

Оселище G1.2 – заплавні та галерейні ясенево-дубові ліси

Біотоп приурочений до центральної заплави та стариць Дністра. Характеризується домінуванням *Fraxinus excelsior* та *Quercus robur* деревному ярусі, до яких домішуються види родів *Tilia*, *Acer*, *Ulmus*, *Alnus*, *Salix* тощо. Трав'яний покрив є доволі бідним за видовим складом та сформований лісовими сциофільними видами, зокрема *Aegorodium podagraria*, *Anthriscus silvestris*, *Carex* sp., *Geum rivale*, *Glechoma* sp., *Lysimachia vulgaris*. Тут трапляються два види вологолюбних орхідей – *Platanthera chlorantha* та *Epipactis helleborine*, занесених до Червоної книги України.

Приклад: заплавної ясенево-дубовий ліс в заплаві Дністра поблизу с. Устя.

Оселище G 1.6 – Букові ліси

На досліджуваній території цей біотоп представлений кількома підтипами.

Мезо-нейтрофільні букові ліси союзу *Fagion sylvaticae* Luquet 1926 приурочені переважно до нижньої частини схилів та підніжжя гряд, а також міжрядових улоговин. У першому ярусі деревостану панує *Fagus sylvatica* з домішкою інших лісових порід (*Carpinus betulus*, *Quercus robur*, *Acer platanoides*, *A. pseudoplatanus*, *Ulmus glabra*, тощо).

Характеризуються переважно нерівномірно вираженим підліском та багатим флористичним складом трав'яного ярусу, який утворюють типові лісові сциофіти (*Aegorodium podagraria*, *Ajuga reptans*, *Hepatica nobilis*, *Melica nutans*, *Vinca minor* тощо). Тут трапляються рідкісні види рослин, занесених до Червоної книги України: *Galanthus nivalis*,

Allium ursinum, Lilium martagon та регіонально-рідкісні рослини: Matteuccia stuthiopteris, Tilia platyphyllos, Symphytum cordatum, Astrantia major.

Приклад: Буковий праліс поблизу с. Ілів.

Базифільні букові ліси союзу Euonumo verrucosae-Fagetum Onyshchenko 2017 на вапняках сформувались на верхніх частинах схилів та платоподібних ділянках гряд, що добре прогріваються з близьким заляганням щільних карбонатних порід з пануванням *F. sylvatica*. Цьому підтипу притаманна значна представленість рідкісних орхідних у складі наземного покриву (*Eriactis helleborine*, *Cephalanthera damasonium*, *C. longifolia*, *Neottia nidus-avis*, *Platanthera chlorantha* тощо). Також тут виявлено популяцію *Scorolia corniolica* (ЧКУ).

Приклад: буковий ліс на вершині гряди в урочищі «Прийма».

Оселище G 3.4 – Соснові ліси помірної зони

Біотоп приурочений до вершин гряд та скельних виходів, перекритих піщаними та супіщаними відкладами з дрібноземом щільних карбонатних порід. Рослинність представлена ксеро-мезофільними угрупованнями союзу Festuco-Pinetum класу Vaccinio-Piceetea. У трав'яному покриві поширені *Anthericum ramosum*, *Convallaria majalis*, *Festuca ovina*, *Fragaria vesca*, *Veronica officinalis* тощо. Серед мохів типовим є *Racomitrium canescens* та *Abietinella abietina*.

Приклад: мозаїчні бірки на скельних виходах неподалік с. Тростянець та Діброва.

Оселища скельних відслонень (Н).

Оселище Н 1.1 – Відкриті печери

Біотоп представлений відкритими частинами печер та гrotів, куди проникає сонячне світло. Рослинність відсутня або представлена розрідженим покривом класу *Asplenieta trichomanis* з переважанням папоротей (*Polypodium vulgare*, *Asplenium ruta-muraria*, *A. trichomanes*) та мохів (*Homalothecium sericeum*, *Leucodon sciuroides*, *Anomodon viticulosus*).

Приклад: печера Рожаниця, гrot в урочищі Прийма.

Оселище Н 2.6 – Карбонатні осипища теплих схилів

Біотопи щербенистих рухливих або частково закріплених осипищ карбонатних порід. Рослинний покрив репрезентований піонерною рослинністю, переважно за участі багаторічних трав та мохів. Серед трав'яних рослин переважають лучно-рудеральні види (*Erucastrum gallicum*, *Diplotaxis muralis*, *Campanula sibirica*, *Arenaria viscida*, *Taraxacum officinale* тощо). Моховий покрив представлений окремим щільними дернинами піонерних видів мохів, стійкими до механічної фрагментації, класу *Barbuletea unguiculatae* (*Barbula unguiculata*, *Didymodon fallax*, *D. vinealis*, *Barbula convoluta*, *Pseudocrossidium hornschurchianum*, *Bryum caespiticium*, *Aioina rigida*, *A. aloides* (регіонально-рідкісний).

Приклад: рухомі осипища під скельними відслоненнями в околицях с. Тростянець, с. Сільсько та у каньйоні м. Миколаїв.

Оселище Н 3.2 – Відслонення карбонатних порід

Оселище приурочене до вивітрених вапнякових скель, де в щілинах і на карнизах акумулюється продукти вивітрювання та органічні рештки.

Характерна особливість оселища – значна роль у його формуванні папоротеподібних (*Cystopteris fragilis*, *Polypodium vulgare*, *Asplenium ruta-muraria*, *A. trichomanes*, *A. scolopendrium* *Polystichum aculaetum*). Рясний моховий покрив, приналежний до класу *Neckeretea complanatae* розвивається за участі *Homalothecium sericeum*, *Rhynchostegium murale*, *Mnium stellare*, *M. marginatum*, *Leucodon sciuroides*, *Plagiomnium cuspidatum*, *Homalia trichomanoides*, *Anomodon viticulosus*, *Brachythecium populeum*. Тут трапляється багато регіонально-рідкісних видів мохоподібних: *Porella platyphylla*, *Cirriphyllum crassinervium*, *C. tenuinerve*, *Diphyscium foliosum*, *Platydictya convolvoides*, *Rhynchostegium confertum* та один вид європейського значення – *Neckera besseri*.

Приклад: скельні виходи в урочищі Прийма та поблизу печери Рожаниця в Ілові.

Висновки

Досліджено оселищне різноманіття РЛП «Стільське горбогір'я» та прилеглих територій, перспективних до включення в межі Парку та оцінено їхнє природоохоронне значення. Виділено 32 типи оселищ, з яких 15 є антропогенними та 17 – природними за походженням. Виявлено 16 видів судинних рослин, занесених до Червоної книги України та 5 регіонально-рідкісних видів, серед мохоподібних – 1 вид європейського значення та 13 регіонально-рідкісних видів. Найбільше природоохоронне значення мають оселища вологих мезотрофних (заплавник) лук, термофільних узлісь та букових лісів, де сконцентрована найбільша кількість рідкісних видів рослин європейського значення, Червоної книги України, та регіональних природоохоронних списків.

Література

1. Атлас Львівської області [Електронний ресурс]: [http:// geoknigi.com/ view_ mar. php?id=28](http://geoknigi.com/view_map.php?id=28)
2. Бойко М. Ф. (2008). Чекліст мохоподібних України. – Херсон: Айлант, – 232 с.
3. Бойко М. Ф. (2010). Раритетні види мохоподібних фізико-географічних рівнинних зон та гірських ландшафтних країн України // Чорноморськ. бот. ж. – Т. 6, № 3. – С. 294-315.
4. Кагало О. О., Сичак Н. М. (2003). Рідкісні, зникаючі та інші види судинних рослин Львівської області (Україна), які потребують охорони // Наукові основи збереження біотичної різноманітності: Тематичний збірник Інституту екології Карпат НАН України. – Випуск 4. – Львів: «Ліга-Прес». – С. 47-58.
5. Определитель высших растений Украины / Д. Н. Доброчаева, М. И. Котов, Ю. Н. Прокудин (отв. ред.) и др. (1987). – Киев: Наук. думка, – 548 с.
6. Про заходи щодо охорони рідкісних та зникаючих видів рослин на території Львівської області: Рішення Львівської обласної ради. XII сесія IV демократичного скликання; № 193; Від 02.01.2003. (2003). – Львів. – 12 с.
7. Раритетний фітогенофонд західних регіонів України (созологічна оцінка й наукові засади охорони) / С. М. Стойко, П. Т. Ященко, О. О. Кагало та ін. (2004). – Львів: Ліга-Прес. – 232 с.
8. Червона книга України. Рослинний світ / за ред. Я. П. Дідуха. (2009). – К.: Глобалконсалтинг. – 900 с.
9. Шеляг-Сосонко Ю. Р. (1977). Європейська широколистянолісова область. Східноєвропейська провінція. Західноукраїнська підпровінція // Геоботанічне районування Української РСР / Андрієнко Т. Л., Білик Г. І., Брадїс Є. М., Голубець М. А. та ін. – К.: Наук. Думка. – С. 54-65.
10. Best practice guidance for habitat survey and mapping / Smith G., O'Donoghue P., O'Hora K. et al (2011). – Dublin: The Heritage Council. – 132 p.
11. Davies C. E., Moss D. & Hill, M. O. (2004). EUNIS Habitat Classification Revised 2004 / Report to the European Topic Centre on Nature Protection and Biodiversity. – Paris: European Environment Agency. – 307 p.

Oksana OMELCHUK¹, Marina RAGULINA², Oleg ORLOV²
Institute of Ecology of the Carpathians of NAS of Ukraine
State natural museum of NAS of Ukraine

HABITAT'S DIVERSITY OF RLP 'STIL'S'KE HORBOGIRYA'

The habitats of RLP «Stilske Gorbohira» and adjacent territories were studied, their zoological value was assessed. 34 types of habitat have been identified in the study area, which by origin can be divided into 2 groups: anthropogenic (15) and natural (19). Were identified 16 species of vascular plants listed in the Red Book of Ukraine and 5 regionally rare species, also among mosses - 1 species of European importance and 13 regionally rare species.

Key words: habitat, Stilske Gorbohira, rare plants, rare bryophytes, Red Book of Ukraine.

УДК 911:[520.1:904](477.83-22-751.3)

Степан САВЧУК, Любов ЯНКІВ-ВІТКОВСЬКА
Національний університет «Львівська політехніка»

ПРО МОЖЛИВІСТЬ ІСНУВАННЯ ДАВНЬОЇ АСТРОНОМІЧНОЇ ОБСЕРВАТОРІЇ В РАЙОНІ СТІЛЬСЬКОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА (ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ)

У статті розглядаються питання щодо історії формування наукових знань про всесвіт у найдавнішого населення нашого краю. Це стосується, насамперед, унікальних пам'яток археології що дивом уціліли та дійшли до нас із глибин віків у автентичному вигляді. Автори звертають увагу на можливість існування астрономічних обсерваторій на окремих абсолютних відмітках, розташованих на гребенях височин в Карпатах та у їх передгір'ї. Зроблено дуже загальний порівняльний аналіз пам'яток цього типу розташованих у Передкарпатті та в Карпатах з аналогічними з території Західної Європи (Стоунхендж), північної Африки та Америки. Дослідниками висловлюється думка про необхідність поглибленого вивчення цих пам'яток та їх значимість для пізнання історії астрономічної науки.

Ключові слова: історія астрономії, археологія, міждисциплінарні дослідження, давня обсерваторія, Стільсько, археоастрономічний туризм.

Під час дослідження історії астрономічних студій у Львові перед нами не раз виникало питання чи на території нашого регіону проводилися прадавні астрономічні спостереження, адже відома історія астрономічної Львівщини сягає поза два століття [Савчук, Янків-Вітковська, 2020], а згадки про перші кроки у дослідженні Космосу на території України мають ще давніші корені [Українське небо..., 2014]. Підготовка до участі у міжнародних «Дунайських зустрічах» [Янків-Вітковська, 2015], навіяла думки про можливість існування на території Галичини прадавніх осередків астрономічної науки на кшталт Стоунхенджу. Адже археоло-

гічні студії нашої землі, які мали місце до Другої Світової війни, зокрема Ярослава Пастернака у Галичі та його дослідження про давні часи нашого краю [Пастернак, 1975], дослідження стародавньої могили з кам'яної доби у с. Вишнів його учня та послідовника Митра Пасічника, дозволяють зробити припущення про існування на теренах Західної і Східної України цивілізації, яка сягає у не менше 5000 років перед Христом. Митро Пасічник у своїй праці [Пасічник, 1954] акцентує, що: «про це говорили багато вчених, наприклад англійський учений Hoddon в роботі «Антропологічні мапи Європи» це саме кажуть у своїх студіях і інші вчені світової слави, як напр. Любор Нідерле, Олександр Спіцин і Макс Еберт». Якщо поставити такі пункти як могила у Вишневі (а вона не є поодинокую) разом з виявленими пунктами трипільських поселень і порівняти її з сучасними, то на думку М. Пасічника виявиться своєрідний і зовсім несподіваний факт, що поселень в III тисячолітті до Христа було більше як в 30-х роках XX століття.

Багаторічні дослідження львівських археологів [Корчинський, 1993; 1998] довели існування на території Львівщини унікальних поселень хорватів, що перекликається з результатами наукових студій вищезгаданих вчених і свідчить про існування цивілізації, яка обов'язково мала би використовувати для свого творення і астрономічні спостереження.

В рамках наукових семінарів, які проводить Львівське астрономічне товариство (створене у 1998 році для популяризації астрономії і наук про Космос), авторами було висловлено гіпотезу про існування астрономічних осередків давньої доби на території

Західної України. Згодом різними дослідниками було представлено матеріали про існування можливо астрономічних обсерваторій в Карпатах [Держипільський, 2015], появилися цікаві дослідження Бориса Явора Іскри [Явір Іскра, 2014], під час наукових конференцій в Одесі автори мали цікаві дискусії із дослідником давніх астрономічних обсерваторій на Кавказі Ніколаєм Бочкарьовим. Тепер же настав час провести наші дослідження на предмет існування давніх астрономічних обсерваторій на теренах Галичини.

Першим кроком стало дослідження давнього Стільська, яке наша група відвідала на запрошення керівника Комунального закладу «Адміністрація історико-культурного заповідника «Стільське городище», вченого-археолога Ореста Корчинського. Його багаторічні наукові дослідження зруйнували міф про відсталу «країну» Київської Русі. На Львівщині виявлено дванадцять городищ, зокрема Стільсько, Плісненськ, Солонськ, які були розвиненими політичними та економічними осередками.

У червні 2021 року разом з групою істориків та археологів ми прийняли участь у науково-практичному семінарі, організованому КЗ ЛОР «Адміністрація історико-культурного заповідника «Стільське городище» та Львівським астрономічним товариством. Орест Корчинський детально розповів учасникам семінару про свої дослідження та гіпотезу існування у Стільську давнього святилища астрономічного спрямування (фото 1). Ми оглянули майже всі об'єкти, які досліджені та збережені у цьому регіоні співробітниками заповідника «Стільське городище». Нами зроблено спроби проаналізувати розташування доісторичних печер та інших кам'яних споруд на предмет можливості створення їх для ведення астрономічних спостережень. Було зроблено заміри та сфотографовано ряд об'єктів для подальшого вивчення та перевірки висловлених Орестом Корчинським гіпотез. Для того, щоб підтвердити чи спростувати припущення існування астрономічної обсерваторії потрібно провести

декілька експедицій, детально проаналізувати результати досліджень подібних кам'яних пам'яток в Карпатах, в горах Кавказу, Західної Європи тощо. Оскільки у радянський період дослідження, які би доводили існування цивілізаційних процесів на території України не підтримувалися, ця тема мало вивчена і вимагає серйозного підходу і детальних наукових досліджень.

Нами окреслено програму вивчення можливості існування так званих давніх астрономічних обсерваторій на території Західної України. Проаналізувавши праці дослідників астрономічних об'єктів Європи, Кавказу, північної Африки та Америки варто продовжити пошуки астрономічних святилищ на території Карпат та Прикарпаття. Безсумнівно, що саме у цих регіонах використання вершин гір та гірських хребтів як своєрідних реперів могло бути характерною особливістю таких астрономічних об'єктів. А існування розвинених цивілізаційних регіонів на дослідженій нами території підводить до думки про можливість існування тут астрономічних об'єктів. Інтерес до цього питання зростає. Ми плануємо залучити до співпраці інших дослідників, які цікавляться даною тематикою. Продовження наших експедицій до Стільська, в Карпати і околиці Рогатина – це черговий крок наших досліджень по історії астрономії Західної України, які ми проводимо вже понад двадцять років, а також у перспективі – передумова розвитку цікавого і захоплюючого виду туризму – археоастрономічного.

Література

1. Савчук С., Янків-Вітковська Л. (2020). Астрономія у Львівській Політехніці // Наука у Львові до середини ХХ століття. Збірник наукових праць. – Львів. – Ч. 2. – С. 412
2. Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні : збірник наукових праць / за заг. ред. О. Петрука. (2014). – Львів: Інститут прикладних проблем механіки і математики ім. Я. С. Підстригача НАН України. – С. 767

3. Янків-Вітковська Л. (2015). Церква і дослідження космосу // «Дунаївські зустрічі – 2014». – Дунаїв.
4. Пастернак Я. (1975). Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях. Нью-Йорк // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Т. – С. 189 – 150
5. Пасічник М. (1954). Наша слава. Етнографічний збірник – опис сіл й містечок південної Рогатинщини. – Винніпег, Канада. – С. 70
6. Корчинський О. М. (1993). Звіт загону по дослідженню городищ Прикарпаття Верхньодністрянської археологічної експедиції Інституту народознавства АН України. – Львів. – С. 1 – 5.
7. Корчинський О. М. (1998). Нові дані про великі городища у Верхньому Подністров'ї // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. – Київ-Галич. – С. 78–82.
8. Держипільський Л. (2015). Древні скельні святилища та топоніміка Косівщини. – Косів (Івано-Франків. обл.): Писаний Камінь. – С. 140
9. Явір Іскра Б. (2014). Рогатинська земля: забуте минуле над Гнилою Липою». – С. 25 <https://zbruc.eu/node/18895>.

Stepan SAVCHUK, Liubov JANKIV-VITKOVSKA
«Lviv Polytechnic» National University

ABOUT THE POSSIBILITY OF THE EXISTENCE OF AN ANCIENT ASTRONOMIC OBSERVATORY ON THE TERRITORY OF STILSKO HISTORICAL AND CULTURAL RESERVE (PRELIMINARY RESULTS)

Issues related to the history of the formation of scientific knowledge about the universe among the most ancient population of our region are examined in the article. It applies, first of all, to unique archaeological sites that have been miraculously preserved and go into present times from the early centuries in an authentic form. The authors pay special attention to the possibility of the existence of astronomical observatories at individual absolute marks located on the crests of the highlands in the Carpathians and in their foothills. A very general comparative analysis of sites of this type located in the Sub-Carpathians and the Carpathians with similar ones from the territory of Western Europe (Stonehenge), North Africa, and America was made. Researchers express an opinion about the need for a detailed study of these sites and their significance for learning the history of astronomical science.

Key words: history of astronomy, archaeology, interdisciplinary research, ancient observatory, Stilsko, archaeoastronomical tourism.

АРХЕОЛОГІЯ, ДАВНЯ ІСТОРІЯ

УДК 902.2 «2017/2021»:904(477.83-22)

*Орест КОРЧИНСЬКИЙ, Руслан КОРОПЕЦЬКИЙ,
Василь ХАМУЛЯК, Василь МЕЛЬНИК
КЗ ЛОР АІКЗ «Стільське городище»*

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ 2017 – 2021 Р. НА ТЕРИТОРІЇ СТІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА ТА У ЙОГО ДОВКІЛЛІ

У статті розглядаються нові дані про виявлені об'єкти культурної спадщини в околицях пам'ятки археології національного значення – Стільського городища VIII – X ст., які досліджувались експедицією Заповідника в період між 2017 та 2021 роками. В ці роки науковими працівниками Заповідника було здійснено обмірні та уточнюючі археологічні дослідження на вже відомих об'єктах археологічної спадщини, а також здійснено археологічні розкопки однієї із западин, що була виявлена на поселенні у східній частині городища та яка, в результаті досліджень, виявилась заглибленою частиною житла IX – X ст. з відповідним датуючим матеріалом. Також експедицією Заповідника було виявлено рештки одночасового із городищем поселення, розташованого на віддалі 1,5 км на схід від першої зовнішньої лінії оборони городища у 15 кв. Стільського лісництва.

Ключові слова: Стільсько, городище, археологічний комплекс, поселення, заглиблене житло, западина, піч-кам'янка.

Починаючи із 2017 року, у східній частині Стільського городища проводились археологічні дослідження на площі 8,4 га [Корчинський, 2018, с. 12 – 14]. Ділянка знаходиться у 13 кварталі Стільського лісництва Стрийського Лісгоспзагу у буково-грабовому лісі (рис. 1). Її рельєф характеризує плавний нахил у західному напрямку з перепадом висоти близько 40 м на 280 м довжини. Поверхня ділянки рівна, покрита лісовою рослинністю. У її східній частині частково з північного-заходу, а далі з півночі на південний захід пролягає рукотвор-

ний земляний вал першої зовнішньої лінії оборони городища. Він має плавно заокруглену поверхню, що сягає висоти 1,7 – 1,9 м, а ширина його при основі (підніжжі) становить 11 – 12 м. Вздовж усього східного підніжжя, вал оточений рукотворним ровом шириною 6,0 – 7,0 м. Рів має плавно заокруглене дно. Через сильне замулення, його глибина по центру сягає 1,3 – 1,5 м.

Північна сторона валу бере свій початок від глибокого і широкого яру, корито якого, утворилося і розвинулося по лінії північний схід – південний захід внаслідок яротворчої ерозії. Відрізок валу близько 130 м, що пролягає з півночі на південь, має відхилення від осі північ – південь на 19°. Після цього, на наступному відрізку, він робить згин (коліно) під кутом близько 24° від осі північ – південь до південного-заходу і пролягає на віддалі близько 270 м до наступного яру.

На опрацьованій території археологічними обстеженнями охоплено 31 западину різних розмірів і глибин, які прив'язано до рельєфу, геодезичного плану (рис. 2). Координати западин: північна точка – 49° 32' 06,4" N; 24° 05' 44,0" E; південна точка – 49° 32' 00,2" N; 24° 05' 42,7" E.

Западини розміщені хаотично, але в кількох випадках спостерігаємо їх досить близьке попарне розташування (рис. 2). Сім западин містяться зі східної сторони валу, тобто перед укріпленнями городища, інші – з західного його боку, тобто в межах укріплень і сягають долини безіменного потоку. З північного та південного боку ця територія досліджень обмежена глибокими ярами.

З метою визначення часової приналежності об'єкта, були проведені археологічні дослі-

дження однієї із западин. Для дослідження було обрано западину № 9 (фото 1). Западина знаходиться на плавному схилі плоскогір'я, який опускається в долину потоку в напрямку до півдня. Вона віддалена від земляного валу на віддаль 14 м, а також знаходиться поміж западинами № 8 і № 10 відповідно на віддалі 11 м та 10,7 м. Поверхня об'єкту вкрита лісовою рослинністю. В плані западина мала неправильну округлу лізовидну форму діаметром близько 6 метрів. Східна її частина знаходиться вище протилежної західної. Північна і південна сторони розташовані приблизно на однаковій висоті. Дно западини плавно нахилене до її центра і розташоване нижче від її східного краю на 0,65–0,7 м. Важливо зазначити, що вздовж південного краю западини простежується ледь помітний валикоподібний насип висотою близько 0,25 м та шириною в основі 0,6–0,8 м.

На краю східної частини западини, по центру, було встановлено нульовий репер висоти (0 м) від якого провадилися усі заміри об'єкта. Вся поверхня западини була зачищена від лісової рослинності. Розкоп розміром 6×6 м було закладено за сторонами світу (рис. 3). Від репера 0 у західному напрямку було відбито лінію через центр западини, включно до східного підніжжя валикоподібного підвищення. Аналогічну лінію відбито через центр западини в напрямку північ – південь. Відповідно до прокладених взаємно перпендикулярних ліній через западину, було відзначено брівку шириною 0,3 м. Вибираючи верхній шар ґрунту западини, було встановлено, що його, до глибини 0,25 м, характеризують сірі супіски з вмістом коріння лісової рослинності. В окремих місцях, ближче до місця найбільшого заглиблення западини, у шарі сірих супісків, трапляються дрібні камінці, шматки перепаленої глини та дрібних конкрецій деревного вугілля. Нижче, під описаним шаром супісків, залягав шар бурих плямистих суглинків, його товщина у різних місцях була різною. В названому шарі у різних місцях траплялись більші і менші шматки перепаленої глини, конкреції деревного вугілля і, рідше, шматочки подрібненого каміння вапняку.

Ознаки стінки житла вдалося зафіксувати на глибині 0,25 – 0,3 м з північного та

західного краю розкопу. Заповнення об'єкту відзначалось, від зовнішнього непорушеного краю, темнішим відтінком бурих суглинків, які одночасно, під механічною дією лопати або шпателя, відзначались рихлістю своєї структури. Окремі ознаки контуру житла у південній та південно-західній частині було зафіксовано на глибині 0,5 – 0,65 м. За даними ознаками розмір заглибленої частини житла (котловану) визначав його розміри близько 3,8×3,9 м. Стінки котловану вертикальні рівні, а долівка відносно рівна горизонтально. Судячи з відтінку (кольору), долівка житла була темно бурого кольору, що дає підставу для припущень про її дерев'яне походження. В південно-східній частині розкопу на глибині 0,75 м було виявлено рештки розплющеного горщика, що лежав на боці і був повернутий горловиною в напрямку до півдня (фото 2).

У північно-західному куті знаходилась піч-кам'янка, котра своїми зовнішніми сторонами, була віддалена від лівого північного та правого західного боку на віддаль 0,25–0,27 м (фото 3).

В плані, піч до її розбирання, мала прямокутну форму розмірами 0,95×1,2 м з округленими кутами, довшою стороною була розташована до осі північний захід – південний схід і була викладена переважно з колотого вапняку та вапняку яйцеподібної форми невеликого розміру. Вся кладка виконана без зв'язуючого розчину. Поверхня печі була розташована на висоті 0,55 – 0,6 м, а зовнішні її стінки досить рівні. У процесі розбирання печі було встановлено, що її склепіння провалилось всередину. Устя печі було звернене у напрямку на південний схід, а на її розібраному дні, у місці устя, виявлено черинь печі, що представлений товстим шаром перепаленої глини. Стінки печі, переважно мали товщину 0,25 – 0,3 м.

У процесі розбирання склепіння та стінок печі, у лівій стінці печі, в приземній частині її кладки, було виявлено близько 30 фрагментів глиняного кружального посуду (фото 4). В основі печі знаходився глиняний черинь, що в плані мав овальну форму розмірами 0,5×0,8 м і був видов-

жений вздовж обох стінок печі. Внутрішні стінки печі, камінь вапняк, зі слідами, які вказують на сильну дію вогню. Після того, як піч було розібрано, повторно було здійснено її обміри на місці основи. Перед устям печі з південно-східного боку, ледь помітно окреслювався контур передпічної ями, котру характеризувала неправильна овальна форма розміром 0,4×0,9 м, що була видовжена в напрямку північний схід – південний захід. У процесі розчистки передпічної ями було встановлено, що вона мала неправильну лінзовидну форму, а її заповнення становили темно-бурі плямисті сутлинки зі незначним вмістом перепаленого вугілля, золи та дрібних шматків перепаленої глини, а також дрібних камінців вапняку.

Після розбирання печі було встановлено, що місце на якому вона знаходилась помітно відрізняється від підлоги житла. Долівка житла є досить рівною, по всій поверхні підлоги вона має темно-бурий відтінок, що дає підставу стверджувати про те, що підлога була дерев'яною. Як зазначалося вище, в заповненні нижньої частини житла, було знайдено рештки глиняного посуду виготовленого на гончарному крузі. Горщик висотою близько 50 см було виявлено у південно-східному куті житла (фото 3). Він був виготовлений з добре відмуленої глини із значними домішками просіяного піску, а також дрібних камінців. Його поверхня шершава і орнаментована гребінцевим штампиком вздовж плечиків посудини у вигляді відтисків. Що стосується форми посуду, то його характеризує яйцеподібна форма, звужена у її нижній частині. Найбільша ширина опуклості горщика припадає на висоту $\frac{2}{3}$ від дна. Товщина стінок посудини коливалася в межах від 4 до 6 мм. Він мав манжетоподібні, із чітко вираженою закраїною з внутрішнього боку, масивні профільовані краї вінець і потовщину, плавно відхилену назовні шийку, що переходила у основну частину посудини. Посуд добре і рівномірно випалений і має бурий відтінок. Через фрагментарність цієї посудини провести її графічну реконструкцію достатньо складно. За попередніми даними вдалося встановити, що діаметр горловини по зовнішньому краю сягає 24 см, а місце найбільшої її опуклості, приблизно 30 см. Поруч із даною посудиною було виявле-

но сильно окислений уламок залізного долотця (рис. 4). Уламок являє собою фрагмент робочої частини інструменту клиноподібної форми. Його розміри становлять 26×11 мм. Товщина у найтовстішому місці становить 6 мм.

Як зазначалося вище, інші уламки посуду були знайдені у кладці придонної частини стінки печі, котрі представлені досить фрагментованими уламками денець, боковинок та вінець приблизно 3 – 4 горщиків (рис. 5). Уламки мали сірий, коричневий і бурий відтінки, були виконані на гончарному крузі з добре відмуленої глини. Їх характеризує відносно добрий випал, а деякі посудини містили в собі, окрім значних домішок дрібного піску, включення із камінців білого кольору. Серед віднайдених фрагментів глиняного посуду, було виявлено також рештки двох орнаментованих посудин. Уламок першої посудини являє собою фрагмент бурого забарвлення, виконаний із добре відмуленої глини з домішками дрібнозернистого піску. Товщина даного фрагмента становить 3 – 4 мм. Посудина була орнаментована по всій своїй окружності гострим предметом у вигляді косих ліній, котрі були підкреслені двома паралельними лініями. Уламок другої посудини являє собою фрагмент вінця горщика. Верхній його край оббитий. Горщик мав темно-буре забарвлення. Керамічне тісто з домішками крупнозернистого піску і з включенням дрібних камінців. По всій окружності посудини було нанесено орнамент у вигляді багаторядної хвильки виконаної гребінчастим штампиком. Діаметр горловини горщика із внутрішнього боку складав приблизно 20 см.

Весь виявлений комплекс глиняного посуду є характерним для посуду IX – X ст., що його було виявлено під час багаторічних досліджень Стільського городища [Корчинський, 2008, с. 274].

Експедицією Заповідника також було обстежено сліди поселення IX – X ст., котре було виявлено на віддалі 2,5 км в напрямку на схід від с. Стільсько і близько 1,5 км в тому ж напрямку від першої зовнішньої лінії укріплень городища, у 15 кварталі Стільського лісництва Стрийського лісгоспзагу. Ця ділянка розташована на східному підвищено-

му схилі плато і оточена з півночі, півдня та сходу глибокими ярами (рис. 6). Рельєф поселення характеризує плавний нахил ділянки в напрямку до південного-сходу з перепадом висоти близько 13 м. За попередніми даними площа поселення у вище охарактеризованих межах сягає близько 0,55 га, а висота над рівнем моря коливається в межах 385 – 372 м.

Означену пам'ятку характеризує, передусім, певна кількість археологічних об'єктів, представлених сьогодні у вигляді поодиноких заглиблень, знаних в літературі, як западини (13 об'єктів), котрі вказують на рештки заглиблених частин жител та інших господарських будівель, а також поодиноких підвищень, які достатньо добре простежуються на рельєфі пам'ятки (4 об'єкти) і за якими закріпилася уявна назва «зруб». Ці об'єкти добре відомі і достатньо досліджені на території Стільського історико-археологічного комплексу. Нижче подаємо детальну характеристику цих 17 археологічних об'єктів. Їх нумерація проставлена в порядку обстеження. Для точності і докладності фіксації археологічних об'єктів було виконано тахеометричну зйомку в М – 1:500 з умовними реперами висоти: Ст. – 1 – 200, 0; Ст. – 2 – 201, 2; Ст. – 3 – 205, 84 м.

Об'єкт – 1 було зафіксовано у східній ділянці поселення. Як встановлено у процесі досліджень, це були рештки наземної будівлі прямокутної в плані форми з розмірами близько 30×3 м. Довшою стороною цей об'єкт орієнтований в напрямку південний схід – північний захід. Основні висотні відмітки його становили з північно-західного – близько 196 м. Таким чином, означений об'єкт мав різницю у перепаді висоти близько 3,3 м. У поперечному перетині профіль описаної наземної будівлі характеризує трапецієвидне підвищення, що виступає над навколишньою поверхнею на 0,25 – 0,3 м і має плавно прогнуту, інколи ледь помітну западину у центральній частині. Поперечною траншеєю, шириною 1 м, було зроблено його перетин. Встановлено, що на глибині близько 0,25 м від рівня сучасної поверхні, знаходились обвуглені рештки нижньої підвалини цієї наземної будівлі. Поміж ними, на такій же глибині, виявлено скуп-

чення деревного вугілля, золи, обпаленої глини та поодинокі, дуже фрагментовані, уламки глиняного ліпного та кружального посуду IX – X ст. В окремих місцях, ближче до підвалин, зібрано поодинокі каміння пісковика.

Об'єкт – 2 у вигляді овальної в плані западини 4,5×5,1 м, видовженої в напрямку схід-захід і висотною відміткою 199,49 м, знаходиться на віддалі близько 3 м в напрямку на північ від північно-східного краю наземної будівлі. Западина має плавно нахилені до середини стінки і плоске, плавно заглиблене на 0,64 м дно. Вздовж західного та південно-західного краю простежується невисоке (0,3 м) валикоподібне підвищення, яке вказує на місце викиду ґрунту під час будівництва.

Об'єкт – 3 представлений у вигляді овальної у плані западини, яка видовжена в напрямку схід – захід. Її розміри становили 4,6×5,5 м. Западина знаходиться на пологому схилі, вища її сторона сягає відмітки 198,27 м. Вздовж північно-західної частини її параметра добре простежується валикоподібне підвищення висотою близько 0,3 м, що є рештками викиду землі при спорудженні котловану заглибленого у материк об'єкту. Стінки западини досить стрімкі, а дно гостродонне, закарстоване, знаходиться на глибині близько 1,67 м. У процесі зачистки західної стінки об'єкту зафіксовано дрібні включення деревного вугілля, шматки глиняної обмазки, дрібні камінці.

Об'єкт – 4 характеризує незначне прямокутне у плані підвищення 0,25 – 0,3 м, довжиною 22,3 м і шириною 3 м, яке віддалене від об'єкта – 3 на віддаль близько 4 м. Довшою стороною він зорієнтований вздовж схилу, в напрямку північний захід – південний схід. Висотні відмітки з вищого боку становлять 199,82 м, а з нижчого – 197,74 м. У процесі зачистки східної стінки було зафіксовано обвуглені рештки нижнього вінця зруба, шматки обпаленої до рожевого кольору глини, п'ять фрагментів дуже подрібнених уламків глиняного кружального посуду IX – X ст.

Об'єкт – 5 знаходиться на віддалі 7,5 – 25 м на південний захід від попереднього і

представлений рештками нижньої частини наземної будівлі у вигляді прямокутного у плані підвищення 3 – 21 м, яке збереглося, як видно, частково. Довшою стороною воно орієнтоване в напрямку північний захід – південний схід. Вища його сторона – північно-західна сягає висотної відмітки 200,39 м, а нижча – 198,23 м. Остання сильно поруйнована берегом яру. Зачистками стінки у березі яру вдалося зафіксувати рештки обвуглених дерев'яних конструкцій. На глибині 0,35 м виявлено чотири фрагменти кружального глиняного посуду IX – X ст. За усіма характерними особливостями означений об'єкт нагадує вище охарактеризовані об'єкти 1 і 4.

Об'єкт – 6 у вигляді овального в плані заглиблення, частково перетинає об'єкт – 5. Западина, розміром 4,5×5,6 м, видовжена в напрямку схід-захід. Висотна відмітка на поверхні становить 198,41 м. Її плавно нахилені до середини стінки переходять у майже плоске рівне дно, яке сягає глибини близько 0,8 м. Під час зачистки дна і стінок описаного об'єкту вдалося виявити чотири дуже фрагментовані уламки кружального посуду, який можна датувати IX – X ст.

Об'єкт – 7 у вигляді невеликої западини зафіксовано на віддалі 11,5 м в напрямку на північ від об'єкту – 6. Це незначне заглиблення, що в плані має неправильну округлу форму 3,6×4,1 м, дещо видовжену в напрямку схід – захід. Похилі до середини стінки западини плавно переходять у досить плоске дно, глибиною близько 0,5 м. Висотна відмітка на поверхні западини у північній частині сягає 200,47 м, а у східній – 200,52 м. Сліди земляного викиду у вигляді валикоподібного насипу зафіксовано зі східного та південно-східного боку западини.

Об'єкт – 8 знаходиться на віддалі 16,7 м в напрямку на північний захід від об'єкту – 7. Це досить велика западина, овальна в плані, і видовжена в напрямку схід - захід. Її розміри сягають 7×9 м. Висотні відмітки на поверхні становлять 201,85 – 203,0 м. Стінки западини плавно нахилені до середини, а дно її заглиблене на 0,6 м. З північно-західного боку простежуються сліди входу.

Об'єкт – 9 у вигляді невисокого, до 0,30 м підвищення прямокутної в плані форми, близько 3×20 м, було зафіксоване в напрямку на захід від об'єкту – 8. Ближчий його південно-західний край знаходиться на віддалі близько двох метрів від вищеописаної западини. Об'єкт довшою стороною орієнтований в напрямку північний захід – південний схід. Його висотні відмітки на поверхні становлять 205,35 і 202,96 м.

Об'єкт – 10 знаходиться на віддалі близько 6 м в напрямку на південний захід від об'єкту – 9. Це овальної форми западина 5,5×7 м, довшою стороною орієнтована в напрямку північний схід – південний захід. Висотна відмітка на поверхні западини сягала з північного боку 203,9 м, а з південного – 203,6 м. Плавно нахилені до середини стінки переходять у ледь заокруглене дно, в місці найбільшого заглиблення його відмітка становила 1,05 м. Сліди земляного викиду вздовж периметра западини зафіксовано з південно-західного боку. Під час зачистки північної стінки западини, на глибині 0,7 м, вдалося зафіксувати дрібні включення дерев'яного вугілля і шматки перепаленої до червоного кольору глиняної обмазки.

Група компактно розміщених западин, яка можливо вказує на їх житловий характер, зафіксована на південному краю поселення, поруч з берегом яру.

Об'єкт – 11 у вигляді невеликої западини 4,5×5,1 м зафіксовано на віддалі близько 18,5 м в напрямку на південний захід від об'єкту – 5. В плані западина має неправильно круглу форму. Висотна відмітка її поверхні становить 199,56 м, а в місці найбільшого заглиблення сягає 0,56 м. Стінки западини нахилені до середини і плавно переходять у досить плоске дно. Сліди земляного викиду простежуються вздовж північного та східного краю об'єкту.

Об'єкт – 12 знаходиться на віддалі 3,7 м в напрямку на південь від об'єкту – 11. Це западина овальної в плані форми 4,9×7 м, видовжена по осі північний захід – південний схід. Висотна відмітка на сучасній поверхні об'єкту становить 198,94 м. Стінки западини пологі і плавно переходять у плоске дно,

заглиблене на 0,9 м. Сліди земляного викиду вдалося простежити вздовж північно-західного та західного краю западини.

Об'єкт – 13 у вигляді овальної в плані западини 3,8×5,75 м, видовженої і дещо завуженої в напрямку до сходу, розташований на віддалі 11,5 м в напрямку на захід від об'єкту – 12. Північні, південні та західні стінки заглиблення стрімкі, східна – вологіша, що вказує на можливий вхід до об'єкту з цього боку. Висотна відмітка на поверхні западини становить 199,49 м, а дно її заглиблене на 0,5 м. Сліди невисокого (0,3 м) земляного викиду вдалося простежити із західного та південно-західного боку вздовж периметра западини.

Об'єкт – 14 було зафіксовано у вигляді неглибокого овального в плані заглиблення 3,6×4,5 м, видовженого по осі північний захід – північний схід. Стінки западини плавно нахилені до середини і переходять у плоске дно з дещо зміщеним до півдня центром. Висотна відмітка на рівні сучасної поверхні сягає 199,56 м, а дно заглиблене на 0,9 м. Зачисткою південної стінки западини на глибині 0,45 м вдалося зафіксувати зольно-вугільний шар, а також шматки глиняної обмазки. Ледь помітний слід земляного викиду зафіксовано вздовж західного і північно-західного краю западини.

Об'єкт – 15 представлений западиною, котра знаходиться на віддалі 9,5 м у напрямку на північний захід від об'єкта – 14. Її окреслення характеризує форма неправильного овалу 4,5×7,5 м із завуженим південним краєм. Висотна відмітка на поверхні становить 200,4 – 199,58 м, а глибина на її долівці сягає 1,1 м. Стінки об'єкта плавно нахилені до середини і переходять у плоске дно. Видовжена південна частина западини вказує на можливе місце входу. Сліди земляного викиду, висотою близько 0,45 м, зафіксовані вздовж західного краю западини. У процесі зачистки західної стінки западини, на глибині 0,75 м, було зафіксовано рештки зольно-вугільного шару, включення дрібного каміння та шматків глиняної обмазки.

Привертають увагу три досить великі заглиблення, розташовані на західному краю

поселення. Такого типу об'єкти є характерними практично для всіх ранньосередньовічних поселень IX – XI ст, котрі входили до складу Стільського історико-археологічного комплексу. Проте, цей тип пам'яток, з огляду на великі об'єкти робіт, залишаються досі не вивченим.

Об'єкт – 16 складаються із двох великих западин, умовно «16-а» і «16-б», з'єднаних між собою виразним заглибленням перешийком. Об'єкт видовжений по осі північний захід – південний схід.

Западина «16-а» знаходиться на віддалі 30 м в напрямку на північний захід від об'єкта – 15. Її характеризує форма неправильного овалу 8×10 м, з ширшим західним і вужчим східним краєм. Довшою стороною западина зорієнтована по осі схід-захід. Об'єкт розташований на пологому схилі і має висотні відмітки на поверхні 204,69 і 203,35 м. Стінки западини плавно нахилені до середини. З трьох сторін – північної, південної та західної, вони є досить стрімкими. Східна відмітка западини 202,44 м знаходиться у її південно-західному краю.

Западина «16-б» знаходиться безпосередньо на захід від западини «16-а» і з'єднана перешийком шириною близько чотирьох метрів. Вона в плані має форму неправильного овалу 15,5×18,5 м, видовженого в напрямку північний захід – південний схід. Вздовж її периметра зафіксовані такі висотні відмітки: зі сходу 205,69 і 204,92 м; з заходу – 206,51 м. Стінки западини з півночі, заходу і півдня характеризує плавно нахилений профіль, зі сходу вони досить стрімкі і переходять у плоске дно з відміткою 203,74 м. Слідів земляного викиду вздовж периметра описаної западини не вдалося зафіксувати.

Об'єкт – 17 розташований на віддалі близько 20 м на північний схід від вищеописаного. Це заглиблення в плані має грушоподібну форму 10×18 м і видовжено по лінії північний захід – південний схід. Висотні відмітки на його поверхні становлять 206,35 і 205,09 м. Західна стінка западини має плавний нахил до середини, інші три – більш стрімкі. Закастроване дно зафіксоване на рівні висотної відмітки 201,79 м.

У зачистці західної стінки, на відмітці 201,9 м простежувався зольно-вугільний шар з вмістом дрібного каміння та поодиноких шматків залізоплавильних шлаків.

Окрім проведених досліджень на даних поселеннях, експедицією Заповідника були проведені архітектурно-обмірні роботи на 10 печерних комплексах в околицях м. Миколаєва, Стрийського району Львівської області, а також роботи на інженерній споруді ІХ ст. – греблі на р. Колодниці в с. Дуброва, які включали в себе окрім обмірних робіт, також закладання розвідкових шурфів на деяких ділянках греблі. Дані по цих об'єктах були введені в науковий обіг і висвітлюються у відповідних статтях.

Підсумовуючи все вищенаведене, доходимо до висновку, що археологічний комплекс пам'ятки національного значення – Стільського городища, являє собою складну та розвинену структуру, яка включає об'єкти культового призначення, складні інфраструктурні об'єкти, широку мережу поселень в околицях Стільського городища [Корчинський, 2008, с. 267 – 282]. З кожним роком кількість нововиявлених та обстежених об'єктів зростає,

з'являються нові відомості про вже відкриті та досліджені об'єкти, у зв'язку новими уточнюючими даними, здобутими завдяки невпинному розвитку методів наукових досліджень. Однак на здобутих результатах зупинятись не варто. Збільшення кількості археологічно обстежених об'єктів, новий, набутий завдяки їм, археологічний матеріал, а також відкриття нових пам'яток в околицях Стільського городища, дадуть дослідникам можливість відкрити нові сторінки в історії цього цікавого археологічного комплексу, допоможуть уточнити його планувальну структуру, вивчити побут та господарську діяльність його мешканців.

Література

1. Корчинський О. (2018). Звіт про роботу розвідкової археологічної експедиції історико-культурного заповідника «Стільське городище» у 2017 р. – С. 12 – 14.
2. Корчинський О. (2008). Ранньосередньовічне місто на Верхньому Дністрі. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 12. – Львів. – С. 267 – 282

*Orest KORCHYNSKYI, Ruslan KOROPETSKYI,
Vasyl KHAMULIAK, Vasyl MELNYK
CI LRC AHCR «Stilske gorodysche»*

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH CONDUCTED IN 2017-2021 ON THE TERRITORY OF THE STILSKO HILL-FORT AND ITS SURROUNDINGS

New data on discovered objects of cultural heritage in the vicinity of the archeological site of national importance – the Stilsko hill-fort of the VIII – X centuries, which was investigated by the expedition of the Reserve in the period between 2017 and 2021 are examined in the article. During these years, scientific workers of the Reserve carried out quantitative and clarifying archaeological research on already known objects of archaeological heritage, as well as carried out archaeological excavations of one of the depressions, which was discovered in the settlement in the eastern part of the hill-fort and which, as a result of research, appeared a grounded part of a dwelling of the IX – X centuries with relevant dating material. Also, the expedition of the Reserve discovered the remains of a settlement contemporaneous with the hill-fort, located 1,5 km east of the first outer defense line of the hill-fort in 15 sq. of Stilsko Forestry.

Key words: Stilsko, hill-fort, archaeological complex, settlement, grounded dwelling, depression, stone oven.

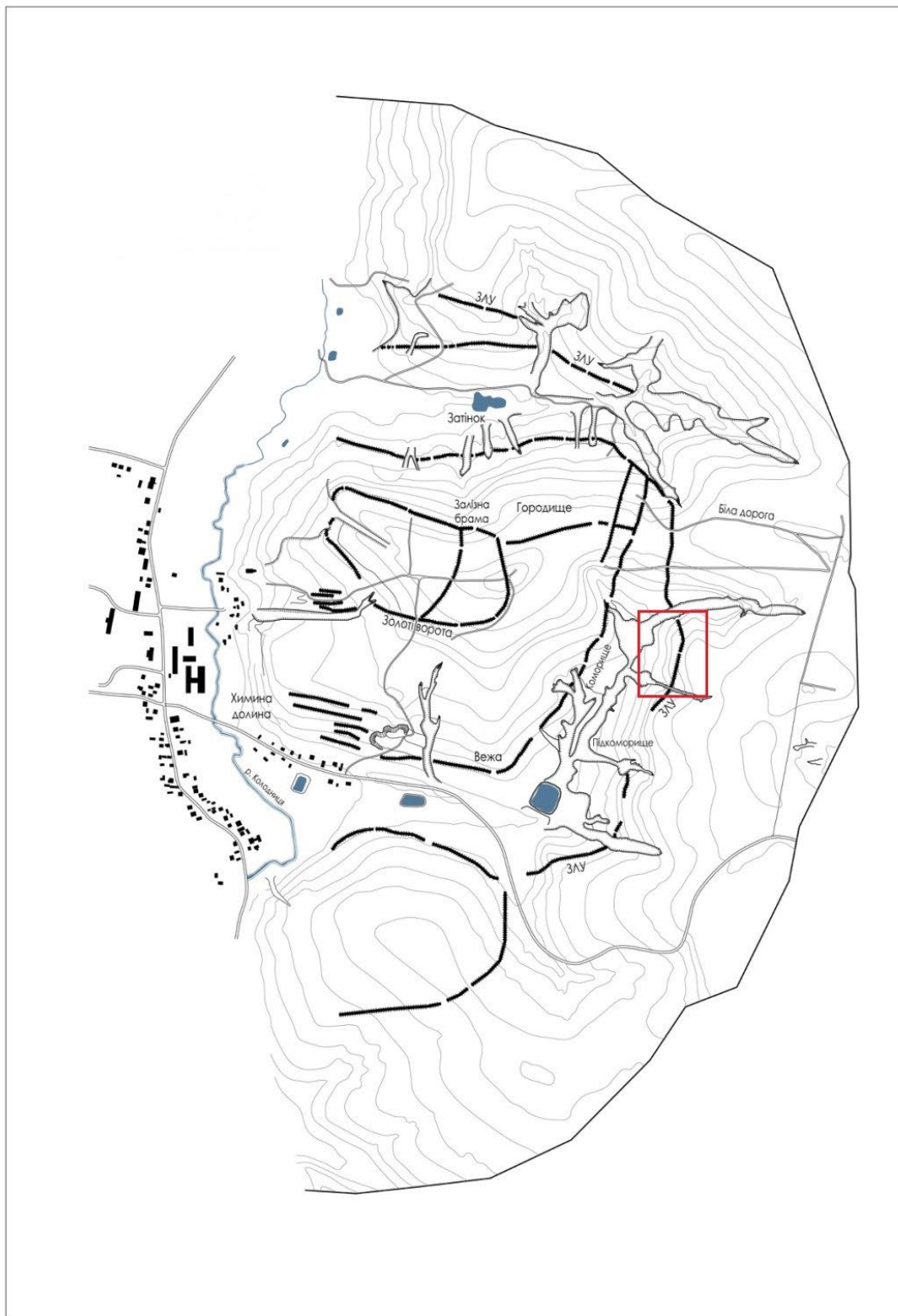

Рис. 1. План укріплень Стільського городища VIII – X ст. з виділеною ділянкою, де проводились дослідження

Fig. 1. Plan of fortifications of Stilsko hill-fort of VIII – X centuries with marked area of research

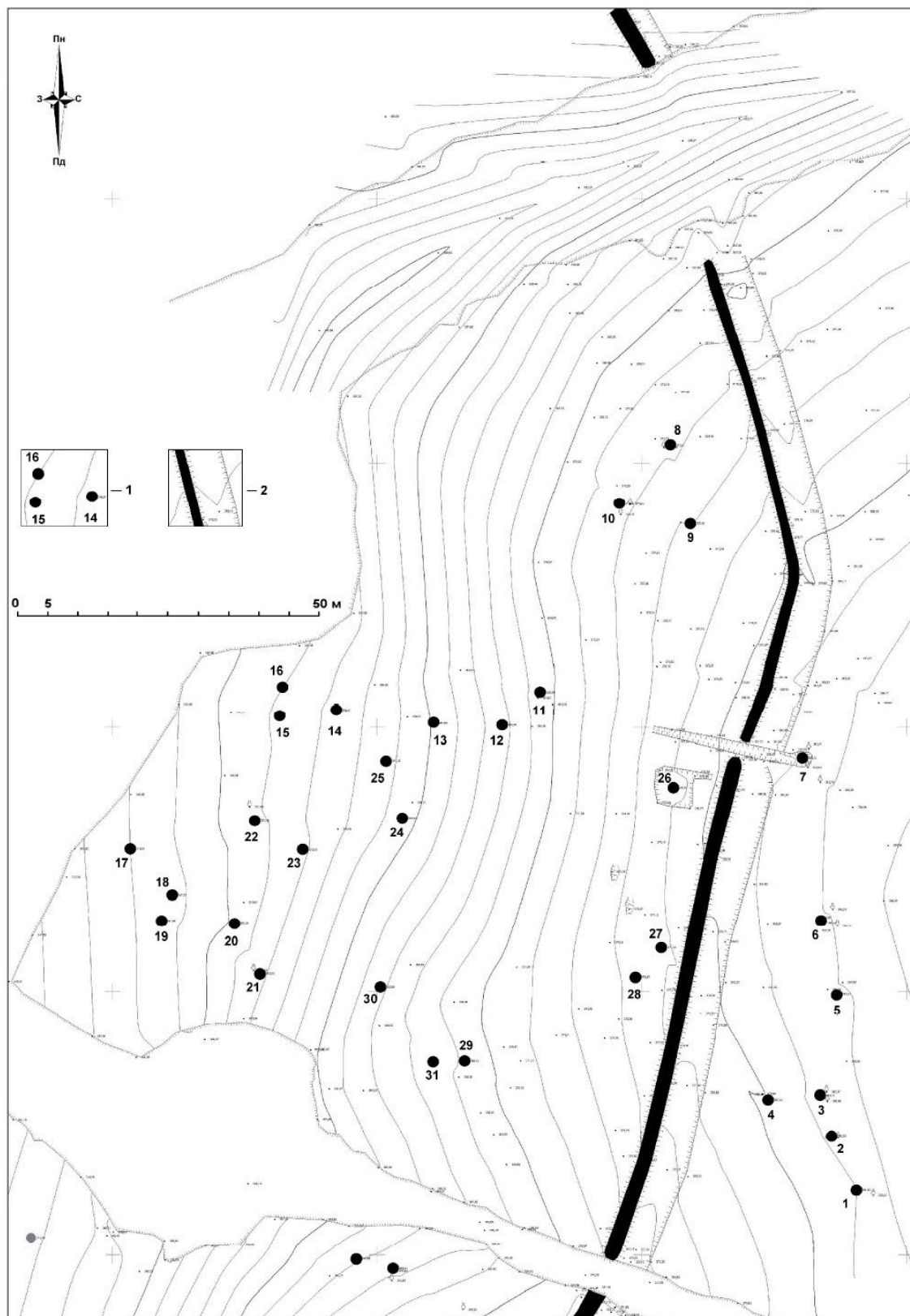
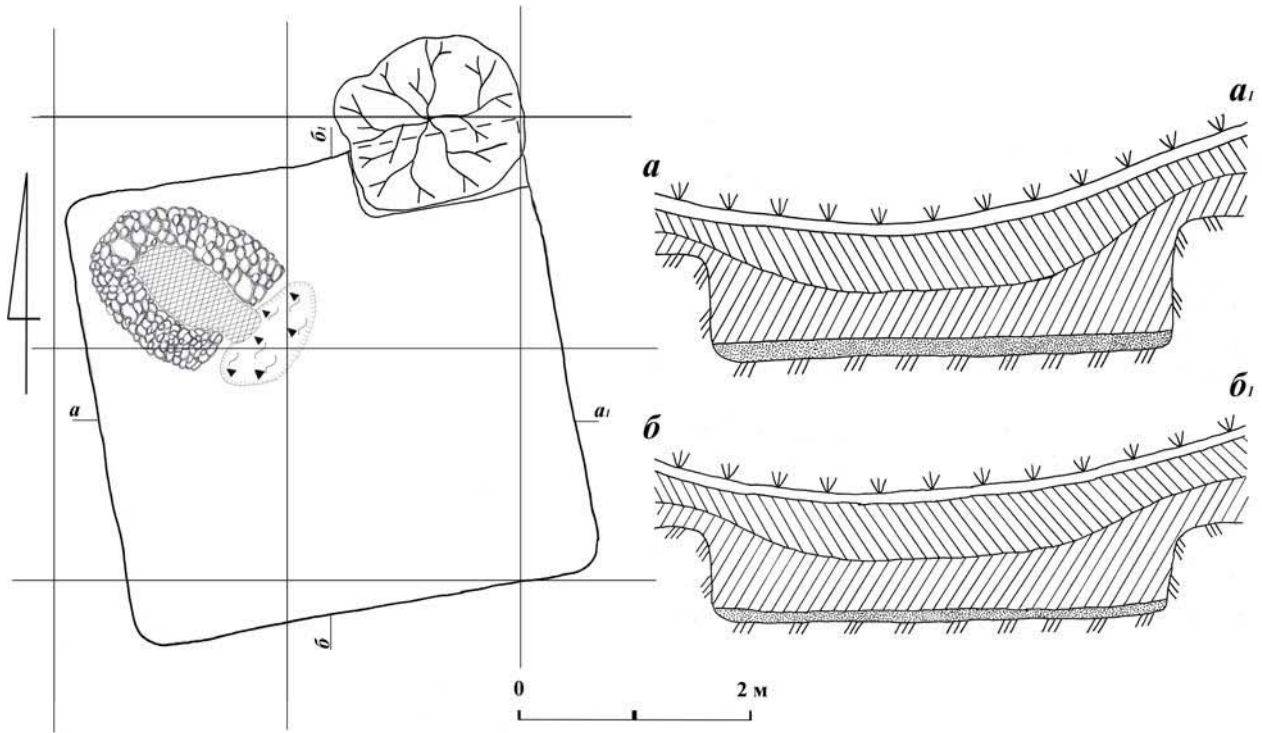

Рис. 2. Топогеодезичний план ділянки у східній частині Стільського городища з валом, ровом та западинами. Умовні знаки: 1 – западини; 2 – вал і рів

Fig. 2. Topographic and geodesic plan of the area in eastern part of Stilsko hill-fort with rampart, moat and depressions. Legend: 1 – depressions; 2 – rampart and moat

Умовні знаки

Рис. 3. План та стратиграфія розкопу заглибленої частини житла.

Умовні знаки: 1 – дерево; 2 – дерн; 3 – сірі супіски; 4 – бурі суглинки; 5 – перепалена глина, деревне вугілля; 6 – каміння; 7 – черинь печі; 8 – передпічна яма; 9 – темно-бурі суглинки; 10 – материк

Fig. 3. Plan and stratigraphy of excavation of in-depth part of the dwelling.

Legend: 1 – tree; 2 – sod; 3 – gray sandy loam; 4 – brown loam; 5 – burnt clay, charcoal; 6 – stones; 7 – oven hearth; 8 – pre-oven pit; 9 – dark-brown loam; 10 – a bedrock

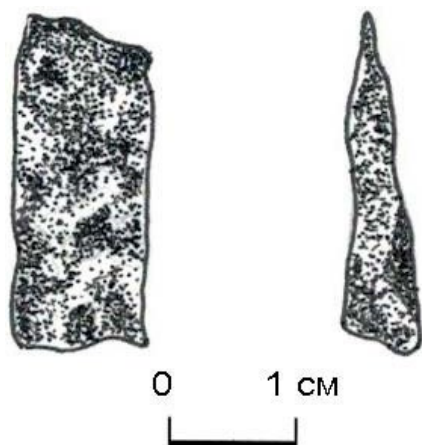

Рис. 4. Фрагмент залізного долота

Fig. 4. Fragment of the iron chisel

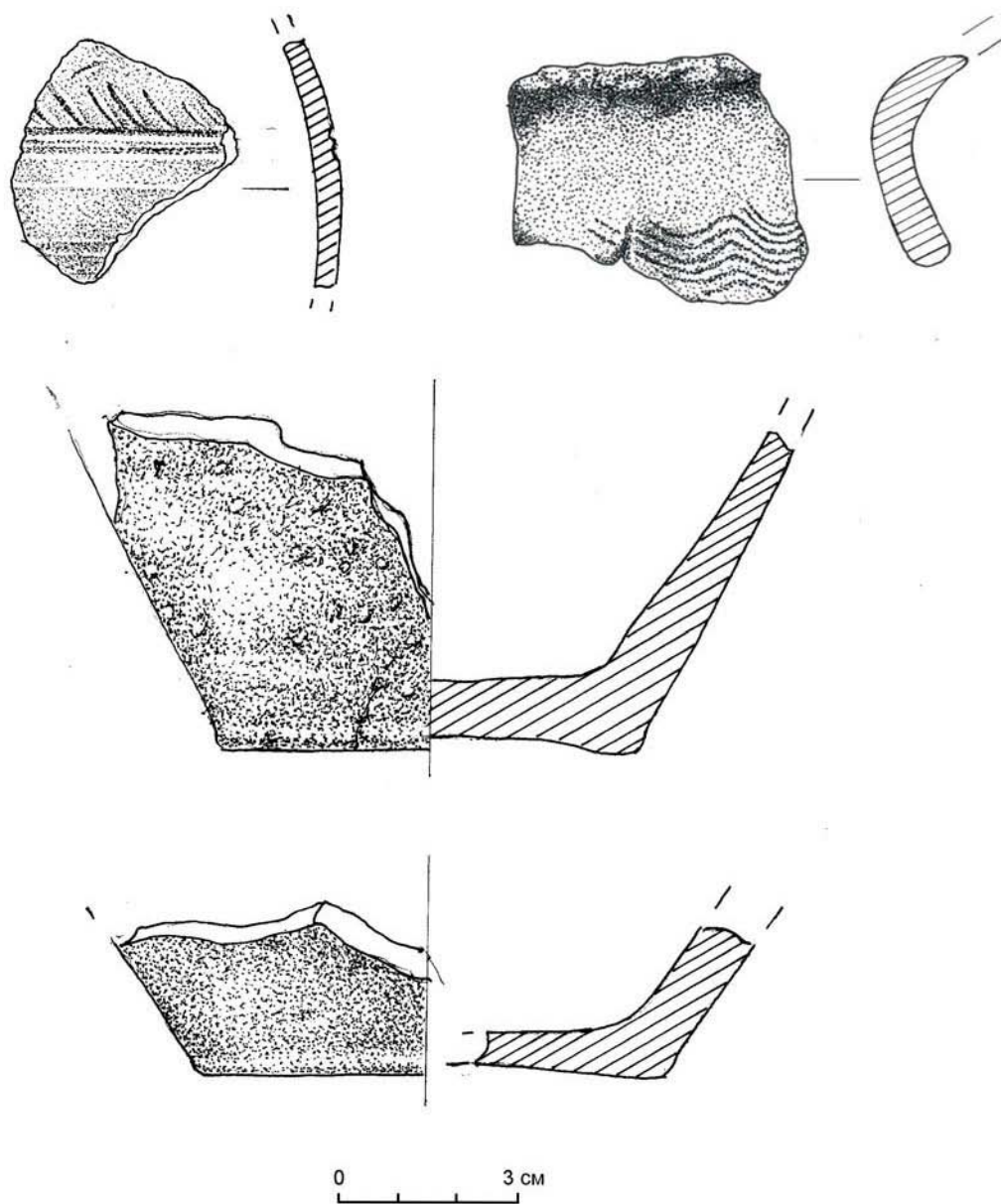

Рис. 5. Фрагменти глиняного кружального посуду IX – X ст. із основи стінки печі

Fig. 5. Fragment of the clay pottery tableware of IX – X centuries from the base of the wall of the oven

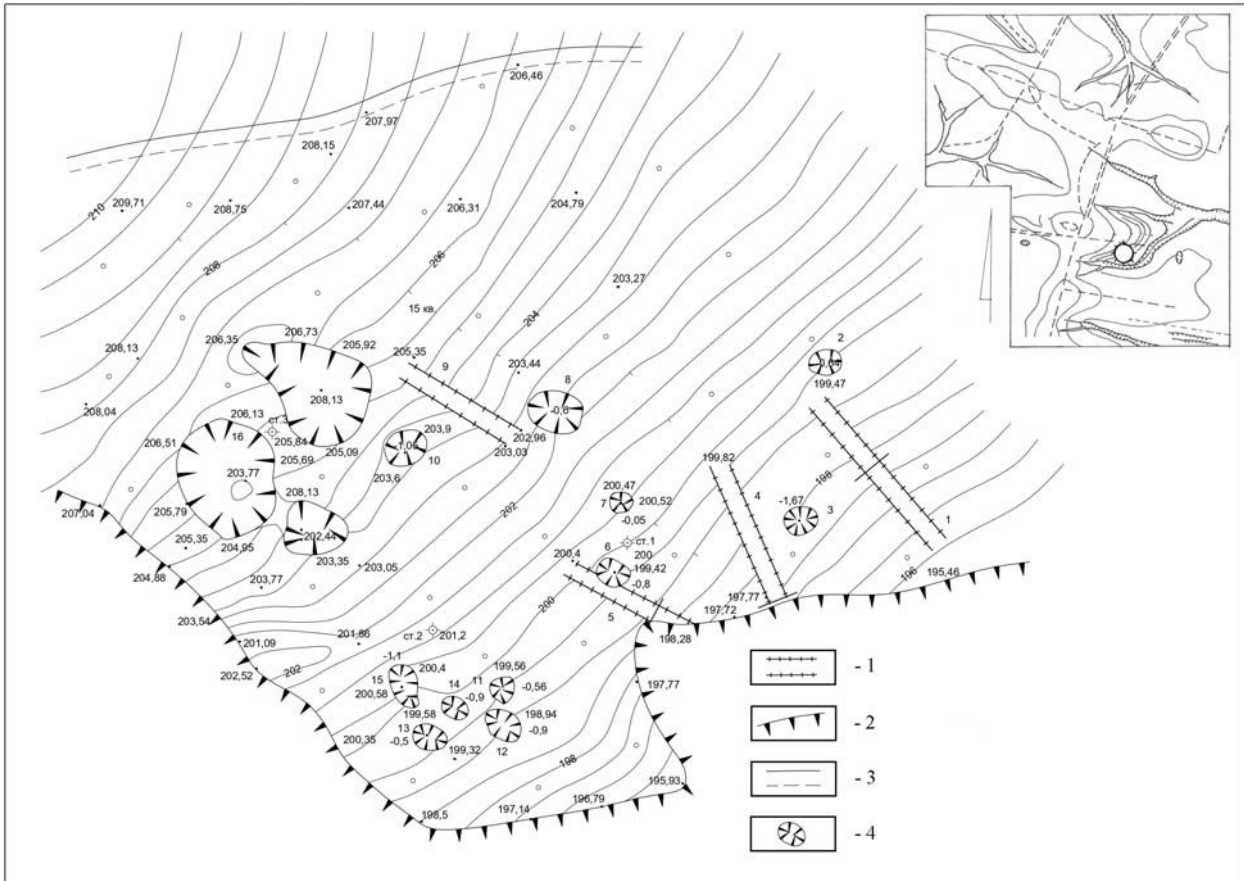

Рис. 6. Топогеодезичний план поселення IX–X ст. в 15 кв. Роздільського лісництва. Умовні знаки:
1 – наземний об'єкт; 2 – яр; 3 – просіка; 4 – западина

Fig. 6. Topographic and geodesic plan of the settlement of IX–X centuries in quarter 15 of Rozdil forestry.
Legend: 1 – ground object; 2 – ravine; 3 – forest firebreak; 4 – depression

Фото 1. Розчищена поверхня западини № 9. Вид з півдня
Photo 1. Cleaned area of the depression № 9. View from the south

Фото 2. Рештки розплющеного горщика виявленого на долівці житла
Photo 2. Remains of flattened pot discovered on the floor of the dwelling

Фото 3. Печ-кам'янка із житла
Photo 3. Masonry oven from the dwelling

Фото 4. Фрагменти глиняного кружального посуду IX–X ст. із основи стінки печі
Photo 4. Fragments of the clay pottery tableware of IX–X centuries from the base of the wall of the oven

УДК 904:551.442](477.83)

*Орест КОРЧИНСЬКИЙ,
Василь МЕЛЬНИК, Василь ХАМУЛЯК
КЗ ЛОР АІКЗ «Стільське городище»*

НОВІ ДАНІ ПРО ПЕЧЕРНІ КОМПЛЕКСИ МІЖ м. МИКОЛАЄВОМ ТА с. ТРОСТЯНЕЦЬ СТРИЙСЬКОГО Р-НУ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

В даній статті розглядаються рештки унікальних скельних комплексів, що розташовані між м. Миколаїв та с. Тростянець Стрийського району Львівської області. Наведені нові дані, котрі отримані в результаті пошукових археологічних та архітектурно-обмірних робіт, дають підстави авторам дійти до попередніх висновків, що ці 10 комплексів, через їх близькі риси, становлять єдиний загадковий комплекс, який займає більшу частину урочища Лиса Гора і сусідню з нею територію в напрямку на схід. Незначний за кількістю археологічний матеріал отриманий в результаті досліджень комплексу № 1, що представлений уламками глиняного кружального посуду VIII ст., подає на даний час нижню хронологічну межу початку функціонування цих комплексів на початок VIII ст. Основною метою статті є узагальнення нових даних, що були отримані в результаті архітектурно-обмірних робіт, порівняльного аналізу кількості залів у кожному об'єкті, їх довжин, переходів, що знаходяться між залами та інших внутрішніх об'єктів і приміщень. Ця інформація, у свою чергу, стане основою для подальших досліджень цих комплексів, в тому числі археологічних, які допоможуть остаточно пролити світло на походження та первісне призначення цих об'єктів, закладуть вагомі підстави для їх збереження, музеєфікації та поглибленого міждисциплінарного вивчення в середовищі, як вітчизняних, так й іноземних вчених.

Ключові слова: Миколаїв, Лиса гора, ранне середньовіччя, печерні храми, ніша-костниця, вітвар, Перша світова війна.

На північній околиці м. Миколаєва, Стрийського району Львівської області є велика кількість печер рукотворного походження. Більша їх частина знаходиться на платоподібному підвищенні, яке зберегло за собою давню назву «Лиса (Чорна) гора». Такі топоніми переважно пов'язують із існуванням давніх культових об'єктів. Мимоволі виникає запитання: «Хто, коли і з якою метою їх спорудив?»

Серед місцевого населення існує спогад, що усі ці печери були висічені, як об'єкти військового призначення напередодні Першої світової війни. На жаль, досі не знайдено жодних писемних згадок щодо цих об'єктів. У 1992 році, Верхньодністрянською археологічною експедицією Інституту народознавства НАН України (кер. Корчинський О. М.), були проведені перші пошукові археологічні дослідження на згаданих об'єктах. Результати цих досліджень описані у звіті експедиції та подані у встановленому законом порядку до Польового комітету Інституту археології Національної академії наук України [Корчинський, 1993, с. 1–23]. У звіті подано детальне розміщення п'яти скельних комплексів, обміри їх внутрішніх приміщень, в яких виявлено рештки археологічних артефактів, що були представлені незначною кількістю уламків ліпного та кружального глиняного посуду VIII та XIV – XV ст. а отже належать до пам'яток давньої історії і культури.

У 2011 році, у збірнику наукових праць «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині», вийшла друком стаття О. Корчинського про результати пошукових досліджень, в якій досить детально подано

інформацію про названі печерні комплекси [Корчинський, 2011, с. 232–256]. Археологічні артефакти, виявлені у процесі досліджень свідчать що ці скельні комплекси були споруджені не пізніше VIII ст., а відтак - існували за 12 століть до початку Першої світової війни. Від часу публікації даної статті минуло 10 років і за цей час автором отримано нові матеріали, які суттєво доповнюють наші знання про ці скельні комплекси. Вважаємо, що для підведення якісно нових підсумків є дуже важливим детальне представлення результатів досліджень та їх методики. У цьому контексті дуже важливим є детальний опис об'єктів, на якому ми зупинимось.

Від часу створення Історико-культурного культурного заповідника «Стільське городище» (2015 р.) частина означеного комплексу була включена до його структури.

Печерні комплекси розміщені ланцюгами у два ряди паралельно один до одного і простягаються з північного заходу на південний-схід на віддаль близько 3 км (рис. 1). Це підвищення в плані має неправильну трикутну форму, а його кути звернуті в напрямку північ – схід – захід. Плато домінує над довкіллям на 25 – 35 м і займає площу близько 70 га. Віддаль між двома рядами названих ланцюгів об'єктів становить 0,5 – 0,8 км. Характерною особливістю для них є те, що всі вони звернуті фасадами до півдня і відрізняються незрівнянно великими розмірами, численними приміщеннями, з'єднаними між собою великою кількістю проходів своєрідної конфігурації. Перед фасадами цих комплексів розташовані штучно споруджені майдани, які вздовж периметра оточені земляними валами штучного походження. Питання первісного призначення цих комплексів та тривалості їхнього функціонування вимагає всебічних наукових досліджень. Тому ми свідомі того, що проведені ним дослідження у вигляді археологічної розвідки та детальних обмірів на даному етапі є недостатніми для ширших узагальнень. Далі зупинимось на детальній характеристиці цих пам'яток.

Печерний комплекс № 1 розташований на південному схилі плато у межах висот 307 – 319 м н.р.м на віддалі 250 м на північ від місця розгалуження автошляху н.п. Заклад – завод «Ceresit» – м. Миколаїв та 35 – 40 м на північ від краю сучасної забудови м. Миколаєва.

Він складається з двох частин: печерного комплексу, висіченого у скелях вапняково-піщового походження, та майдану-подвір'я, розташованого перед ним з південного боку (рис. 2).

Встановлено, що майдан має штучне походження і розташований на висоті 314,43 – 315,16 м. У плані його характеризує правильна прямокутна форма 28,8 × 17 м. Довшою стороною він розміщений у напрямку схід – захід. З трьох сторін горизонту, сходу, заходу та півдня, майдан вздовж периметра оточений земляним валом штучного походження, висота якого сягає 0,8 – 1 м, а ширина при основі становить 2,7 – 3 м. Його зовнішні схили стрімко опускаються в долину до підніжжя, що міститься на 8 м нижче від рівня майдану. Майдан північним краєм межує з рівною, вертикальною стіною вапняково-піщового походження, котра є фасадом печерного комплексу. Весь фасад має рукотворне походження і був створений людиною в результаті штучного відсічення нерівних поверхонь скель. Довжина фасаду зі сходу на захід становить 25,2 м. Верхню його частину увінчує ледь помітний фронтон підтрикутної форми з нахилами у східному та західному напрямках.

Найвища відмітка на його поверхні відносно поверхні майдану становить 4,3 м, а найнижча з правого та лівого боків – відповідно 3 – 3,2 м. У найвищому на фасаді місці знаходиться вертикально розміщений наскрізний отвір діаметром 0,5 – 0,7 м і довжиною 1,5 м. Встановлено, що його діаметр суттєво збільшився внаслідок вивітрювання, ерозії та руйнівної дії людини. У фасаді, на однаковій віддалі 1,35 – 1,4 м один від одного, висічено сім паралельно розміщених тунелеподібних приміщень. Вони містяться у горизонтальній площині і мають у плані видовжену прямокутну форму. У вертикальному зрізі їх характеризує прямокутна форма (долівка і стіни) і напівциліндричне аркоподібне завершення стелі (фото 1). Усі зали

розміщені довшою стороною в напрямку північ – південь з відхиленням до північного сходу на 20° . При вході до кожного із них на внутрішніх стінах, стелі та долівці збереглися заглиблені пази (16×16 см), в які закріплювалися дверні рами. На стінах, по обидві сторони стіни у кожній залі на висоті $0,85 - 0,9$ м над рівнем підлоги, прорізані суцільні горизонтальні лінії шириною $1 - 1,5$ см і такою ж глибиною.

Встановлено, що вони є міткою, від якої брала початок кривизна аркоподібного зведення стелі. Поперечні стінки своїми обрисами повторюють поперечний профіль кожного приміщення. Зали різняться між собою переважно довжиною і в меншій мірі шириною та висотою (фото 2). Для всіх них характерний однаковий почерк різьби, виконаний залізним долотом у вигляді прямих косих ліній довжиною $5 - 7$ см на глибину до 1 см.

Зала 1 розташована з крайнього західного боку комплексу і має довжину 24 м, ширину $2,32 - 2,43$ м, що складає загальну площу 57 м². Центральна вісь довшої сторони зали пролягає в напрямку північ – південь з відхиленням на 20° до північного сходу. Стеля утворює правильну напівциліндричну форму і знаходиться на висоті $2,1 - 2,22$ м над рівнем підлоги. На протилежних стінах зі сходу та заходу, по всій довжині на висоті $0,9$ м над рівнем долівки прорізана горизонтальна до підлоги лінія, від якої починали «витягувати» кривизну склепіння стелі. Долівка приміщення – кам'яна, горизонтальна, вкрита тонким шаром піску $0,07 - 0,1$ м, нагромадженого від осипання стелі та стін. При вході до зали на внутрішніх стінах, стелі та у долівці збереглися видовбані заглиблення-пази, які вказують на місця, де закріплювалися дверні рами. Їх ширина сягає $0,12 - 0,13$ м, а глибина – $0,15$ м. На висоті $1,57 - 1,77$ м над рівнем долівки, по обидві сторони стіни зафіксовано ще два пази, але більших розмірів – $0,2 \times 0,2$ м, заглиблених у стіну на $0,25$ м. У середній частині стіни з західного боку містяться три симетрично розташовані ніші. Вони мають рівні, гладкі вправно обтесані поверхні. Ніша, що знаходиться у центрі, віддалена

від входу на віддалі $10,6$ м, має правильну прямокутну форму шириною $1,4$ м, висотою $1,87$ м і заглиблена у стіну на 2 м (фото 3). Верхня її частина завершується напівциліндричним, аркоподібним склепінням, нижня – горизонтальна долівка з рівною поверхнею, розміщеною на одному рівні з підлогою зали. Стіни і стеля ніші вкриті шаром кіптяви. По обидві сторони від описаної ніші, на віддалі $2,1$ м знаходяться дві ніші іншого типу. Обидві вони дуже поруйновані вивітрюванням та руйнівною діяльністю людини, через що їхні розміри подані з урахуванням часткової реконструкції. Ніша, що знаходиться на віддалі $7,1$ м від входу має напівсферичне склепіння у верхній частині та горизонтальну площину в основі. Радіус склепіння становить $0,7$ м, а прямокутна основа має $1 \times 1,4$ м. Вся ніша заглиблена у стіну на 1 м. Висота верхньої частини ніші над рівнем долівки становить $1,75$ м, а нижньої – $0,85$ м. У горизонтальній площині ніші знаходиться заглиблення прямокутної форми $0,63 \times 1,3$ м. Воно розміщене довшою стороною вздовж стіни, має вертикальні, плавно нахилені до середини стінки, що переходять у плоске дно, яке залягає на глибині $0,65$ м. Ніша, що знаходиться з протилежного боку, є ідентичною і має незначну різницю у розмірах ($3 - 5$ см). Описані об'єкти інтер'єру дають підстави вважати, що центральна ніша призначалася для встановлення вівтаря, а дві інші, розміщені по обидві її сторони, були нішами-костницями, де покоїлися мощі святих. Костниці зверху накривали кам'яними плитами. На протилежній стіні, навпроти вівтаря та на віддалі $11,2$ м від входу у залу, знаходиться прохід у сусіднє приміщення – залу 2. Він вирубаний у стіні, що розділяє зали 1 і 2, та має прямокутну форму 1 м шириною і $1,65$ м висотою. Верхню його частину завершує аркоподібне склепіння, нижню – горизонтально розміщена долівка, розташована в одній площині з долівками обох приміщень. Довжина проходу становить $1,39$ м, що одночасно вказує на товщину стіни.

Зала 2 розташована паралельно до описаної і є ідентичною за виглядом. До того ж

вона дуже непомітно різниться довжиною, яка має 23,9 м і є коротшою від попередньої всього на 10 см. Зовсім непомітною є різниця у ширині зали. Вона сягає 2,4 м при вході в залу, а з протилежного боку 2,3 м. Загальна площа цієї зали становить 56,2 м². Висота приміщення у різних його місцях коливається у межах 2,1 – 2,3 м. Його долівка рівна, горизонтальна, вкрита тонким шаром (0,1 – 0,15 м) світло-сірого піску, в якому зафіксовані локальні вклучення дрібних конкрецій деревного вугілля та золи. У шарі піску знайдено дуже дрібні уламки глиняного ліпного та кружального посуду VIII – X та XIV – XV ст.

При вході у залу на стіні, стелі та у підлозі збереглися рештки заглиблень – пазів, що призначалися для закріплення у них дверних рам. Праворуч від входу на віддалі 18,2 м у східній стіні висічено прохід у залу 3. Його ширина має 1 м, а висота 1,69 м. Верхня його частина завершується аркоподібним склепінням, а нижня частина (долівка) – рівна, горизонтальна, знаходиться на одному рівні з підлогою обох залів. Довжина проходу становить 1,4 м, що одночасно вказує на ширину стіни між залами.

Зала 3 розташована паралельно до двох попередніх. За усіма ознаками вона повторює їхній вигляд і має малопомітну різницю у розмірах. Довжина зали становить 23,2 м, тобто вона є коротшою від першої на 0,8 м, а від другої на 0,9 м. Різниця у ширині та висоті є мало відчутною. У різних місцях зали її ширина коливається від 2,2 до 2,28 м, а висота від 2,15 до 2,2 м. Таким чином площа зали 3 становить 51,97 м². Подібно, як у попередніх приміщеннях на східній і західній стінах наявні врізані горизонтальні лінії, які пролягають на висоті 0,9 м над рівнем долівки. Вони і визначають межу, звідки бере початок кривизна склепіння. Долівка зали встелена шаром темно-сірого піску, в якому зафіксовані дрібні конкреції деревного вугілля. Праворуч від входу до зали на віддалі 11,7 м у східній стіні висічено прохід у сусіднє приміщення. Він має прямокутну форму шириною 1,05 м і висотою 1,75 м. Верхню його частину завершує

напівциліндричне склепіння, а нижню – рівна горизонтальна долівка, що знаходиться на одному рівні з підлогою обох залів. Довжина проходу становить 1,38 м, що одночасно є шириною стіни.

Зала 4 міститься у середній частині комплексу і довшою стороною розміщена паралельно до усіх інших. Її інтер'єр нічим не відрізняється від інших приміщень, окрім довжини, яка становить 16,85 м і є коротшою від першої зали на 7,15 м, другої на 7,05 м і третьої на 6,35 м. Ширина зали коливається в межах 2,15 – 2,22 м, а її площа становить 36,7 м². Стеля приміщення має аркоподібний профіль, а її найвищі відмітки сягають висоти 2,1 – 2,18 м над рівнем долівки. Поверхню стін та стелі характеризує властивий для усіх приміщень почерк різби. На віддалі 15,9 м від входу, праворуч у стіні зі східного боку висічено прохід у сусіднє приміщення. Його ширина становить 1 м, висота 1,72 м і довжина 1,4 м. Протилежна від входу стінка вертикальна, рівна, а її поверхня зашліфована. Поруч з нею в напрямку на схід, що на віддалі вирубаній прохід у сусідню залу. Верхню його частину завершує аркоподібне склепіння, а нижню – рівна горизонтальна поверхня, яка знаходиться на одному рівні з долівками сусідніх приміщень.

Зала 5 розташована паралельно до усіх інших, має однаковий інтер'єр. Довжина приміщення сягає 24,7 м і воно є найдовшим у цьому комплексі. Його ширина коливається у межах 2,20 – 2,32 м, а площа становить 55,8 м².

При вході у приміщення на його стінах, стелі та у підлозі збереглися рештки заглиблень пазів, що призначалися для закріплення у них дверних рам. Подібно, як у попередніх приміщеннях, на висоті 0,9 м над рівнем долівки у протилежних стінах вирізані горизонтальні лінії, від яких бере початок кривизна склепіння стелі. Висота найвищої відмітки на стелі над долівкою сягає 2,1 – 2,18 м. Долівка встелена тонким шаром (0,15 м) сірого піску, в котрому локально зафіксовані дрібні вклучення деревного вугілля. На віддалі 12,15 м від входу у залу, у східній стіні висічено про-

хід у сусідню залу 6. протилежна від входу стінка вертикальна, рівна, зашліфована. Їго характеризує правильна прямокутна форма шириною 1,05 м і висотою 1,75 м. У верхній частині прохід має напівциліндричне склепіння, а у нижній – рівну горизонтальну долівку, розташовану на одному рівні з підлогою обох приміщень. Довжина проходу становить 1,4 м, що одночасно визначає ширину стіни між сусідніми залами. У північній частині зали стіна між приміщенням 5 і 6 на значній площі активно руйнується під впливом ерозії та діяльності людини.

Зала 6 – передостаннє приміщення цього комплексу. Її інтер'єр є аналогічним до інших вищеописаних залів і відрізняється лише довжиною, яка становить 25,3 м. Ширина зали у різних її місцях коливається у межах 2,1 – 2,3 м, висота – 2,07 – 2,2 м, а площа становить 55,66 м². Долівка приміщення встелена шаром сірого піску потужністю 0,1 – 0,4 м. Місцями в ньому зафіксовані дрібні конкреції деревного вугілля. Перехід у наступну, останню залу комплексу висічений у протилежному від входу боці на віддалі 24 м, у стіні зі східної сторони. Він має правильну прямокутну форму шириною 1 м і висотою 1,65 м. Верхню його частину завершує аркоподібне склепіння, нижню – горизонтальна долівка, розміщена на рівні з підлогами обох залів. Довжина проходу сягає 2,4 м, що одночасно визначає ширину стіни між обома приміщеннями.

Зала 7 є останнім приміщенням цього комплексу і знаходиться з крайнього східного боку. Вона, як усі попередні, розташована довшою стороною в напрямку північ – південь, з тою лише різницею, що її вісь відхилена на 24° до північного сходу. Інтер'єр цієї зали нічим не відрізняється від усіх попередніх, за винятком довжини, яка становить 25 м і є коротшою від найдовшої на 0,31 м. У різних місцях зали зафіксовано незначну різницю у ширині 2,17 – 2,28 м, а також у висоті стелі над долівкою 2,10 – 2,15 м. Площа зали становить 55 м². Стан збереження зали 7 незадовільний, її стіни по обидва боки дуже зруйновані ерозією та руйнівною діяльністю людини. Шар нанесеного на долівку піску у

різних місцях коливається в межах 0,1 – 1 м.

Печерний комплекс № 2 віддалений на 0,5 км у східному напрямку від описаного і 35 – 40 м на північ від краю сучасної забудови м. Миколаєва.

Він міститься на південно-західному схилі плато у межах висот 305 – 312 м н.р.м і складається з двох частин: печерного комплексу, висіченого у скелях вапняково-пісковикового походження, та штучно спорудженого перед ним майдану – подвір'я, оточеного вздовж його краю невисоким земляним валом штучного походження (рис. 3). Майдан-подвір'я міститься на висоті близько 308 м, має рівну горизонтальну поверхню і правильну прямокутну форму 14 × 9,5 м. Він довшою стороною розміщений в напрямку схід – захід. З трьох сторін горизонту: сходу, заходу та півдня майдан оточений штучним земляним валом висотою 0,7 – 0,9 м, котрий має ширину при основі 2,7 – 3 м. Зовнішнє підніжжя валу стрімко переходить в ескарповані схили і сягає підніжжя на висоті близько 304,5 м. Північний край майдану межує з фасадом печерного комплексу, висіченого у наперед підготовленій рівній стіні вапняково-пісковикового походження. Споруда повернута фасадом до півдня, а довжиною простягається в напрямку схід – захід на віддаль 14,45 м. Найвища відмітка на його поверхні в порівнянні з майданом сягає 4 м. Поверхня фасаду, до часу спорудження в ньому приміщень була добре обтесаною, мала гладку вертикальну поверхню. Сьогодні фасад дуже зруйнований під впливом природних процесів і руйнівної діяльності людини. У фасаді через однакову віддаль, близько 1,35 – 1,5 м, висічено чотири приміщення-зали. У плані вони мають видовжену прямокутну форму і розташовані паралельно між собою. У вертикальній площині зали характеризує профіль з прямокутною основою у нижній частині та плавно заокругленим напівсферичним склепінням стелі. Усі приміщення довшою стороною розташовані в напрямку північ – південь з відхиленням до північного сходу на 20°. При вході до кожного із них на внутрішніх стінах, стелі та долівці збереглися рештки пазів, в які закріплювалися дверні рами. У поздовжніх стінах, по обидві

сторони на висоті близько 0,9 м над рівнем підлоги, витесані суцільні горизонтальні лінії, які є позначками початку кривизни стелі. Стінки, розташовані з протилежного від входу боку, – вертикальні, гладкі, прямокутні в основі і заокруглені у верхній частині. Зали цього комплексу різняться між собою переважно довжиною і малопомітно шириною та висотою.

Зала 1 розташована з крайнього західного боку печерного комплексу. У плані вона має видовжену прямокутну форму $25 \times 2,3$ м площею $57,5 \text{ м}^2$. Центральна вісь зали з довшого боку пролягає в напрямку північ – південь з відхиленням на 20° до північного сходу. Стеля утворює правильну напівциліндричну форму і знаходиться на висоті $2,1 - 2,22$ м над рівнем підлоги. На протилежних поздовжніх стінах зі сходу та заходу, на висоті $0,9$ м над рівнем долівки висічені горизонтальні до підлоги лінії, від яких починалась зведення стелі. Долівка зали кам'яна, горизонтальна, вкрита тонким шаром піску $0,07 - 0,1$ м, що нагромадився за рахунок осипання стелі та стін. Різьба у камені виконана залізним долотом у вигляді заглиблених косих ліній довжиною $5 - 7$ см. При вході до зали на внутрішніх стінах, на стелі та у долівці збереглися рештки па-зів, які вказують на місце закріплення дверних рам. Їх ширина становить $0,12 - 0,13$ м, а глибина – $0,15$ м. На висоті $1,57 - 1,77$ м над рівнем долівки, по обидві сторони стіни видовбані два локальні заглиблення – $0,2 \times 0,2$ м, що входять у стіну на $0,25$ м. У західній стіні, приблизно в середній її частині, містяться три ніші, розташовані на однаковій віддалі одна від одної. Вони мають вертикальні обтесані поверхні. Ніша, що знаходиться у центрі, віддалена від входу на $10,6$ м. Її характеризує правильна прямокутна форма шириною $1,4$ м і висотою $1,87$ м, верхня частина якої закінчується напівциліндричним, склепінням, а нижня – рівною горизонтальною долівкою, розміщеною на одному рівні з підлогою зали. Ніша заглиблена у стіну на 2 м, а її стіни та стеля вкриті шаром кіптяви. По обидві сторони від описаної ніші, на віддалі $2,1$ м знаходяться ще дві ніші іншого

характеру. Обидві вони ідентичні за обліком і малопомітно різняться між собою параметрами. Ніша, що знаходиться праворуч, збережена краще, через що подаємо її опис. Вона міститься у західній стіні між $14,1$ м та $15,55$ м на північ від входу у залу. Її вигляд нагадує півколо із заокругленою, аркоподібною верхньою частиною і прямою, горизонтально розміщеною основою. Ніша заглиблена у стіну на 1 м. Висота найвищої відмітки на її склепінні становить $1,8$ м над рівнем долівки. Нижня частина ніші розташована на висоті $0,95$ м над рівнем долівки і утворює горизонтальну площину довжиною $1,48$ м, заглиблену у стіну на 1 м. У ній знаходиться вертикально розміщене заглиблення. В плані воно має прямокутну форму $1,34 \times 0,63$ м із заокругленими кутами і плавно нахиленими до середини стінками, що переходять у плоске дно овальної форми, яке залягає на глибині $0,7$ м. Ніша, що знаходиться з протилежного боку, є ідентичною і відрізняється від описаної лише малопомітною різницею у розмірах. Описані особливості цих об'єктів дають підстави зробити висновок про те, що центральна ніша була призначена для встановлення вівтаря, а дві інші, що розміщені по обидві сторони від нього, були нішами-костницями, у яких покоїлися мощі святих (фото 4). Костниці зверху накривали кам'яними плитами. На протилежній від входу стороні зали, у східній її стіні вирубаний прохід у вигляді коридору, що з'єднує одночасно зали $1, 2, 3$. Він закінчується заглибленою у стіну на $1,5$ м нішею, шириною $1,2$ м, висотою $1,5$ м. Цей прохід розташований перпендикулярно до усіх інших залів і орієнтований довшою стороною в напрямку схід – захід. Його довжина становить $11,3$ м, ширина $1,2$ м, а висота $1,87$ м. Стелю характеризує аркоподібне завершення.

Зали 2 і 3 подібні між собою, розташовані паралельно одна до одної, а також до зали 1 . Вони однакові за розмірами: довжина становить 25 м, ширина коливається у межах $2,25 - 2,36$ м, а висота сягає $2,1$ м. Площа кожного з описаних приміщень становить $57,5 \text{ м}^2$.

Долівка приміщень встелена шаром сірого піску різної товщини від 0,07 до 0,3 м, що осипається зі стін та стелі. В окремих місцях цих приміщень була зроблена зачистка до давнього горизонту, де виявлені дрібні конкреції деревного вугілля, а також поодинокі дуже подрібнені уламки глиняного кружального посуду XIV – XVI ст. У східній стіні зали 3 на віддалі 14,76 м від входу знаходиться перехід до наступного приміщення 4 (фото 5). Він вирубаний у стіні, що розділяє обидва приміщення. Ширина проходу становить 1 м, висота – 1,76 м, а довжина – 2 м. Верхню частину проходу характеризує напівциліндричне завершення стелі. Нижня частина проходу – рівна горизонтальна, розташована на одному рівні з підлогами обох приміщень.

Зала 4 є останньою у даному комплексі і знаходиться з крайнього східного боку. Вона повторює облік усіх попередніх і разом з тим має певні особливості. Так її центральна вісь має відхилення від півночі у східному напрямку на 24° , довжина зали становить 23,5 м, ширина – 2,35 м, а площа – 55,2 м². Найвища відмітка на стелі сягає 2,1 м. Долівка вкрита шаром піску товщиною 0,1 – 0,4 м, що нагромадився через осипання стелі та стін під впливом – вивітрювання та руйнівної діяльності людини.

Скельний виступ шириною близько 3 метрів розділяє печерні комплекси № 2 та № 3. У верхній частині цього виступу зафіксовані рештки трьох рукотворних сходинкоподібних утворень прямокутної в плані форми, розміри яких становлять $0,3 - 0,64 \times 1,6 - 1,8$ м при висоті близько $0,3 \times 0,4$ м. Завершується виступ горизонтальною площадкою розмірами $1 \times 1,4$ м.

Печерний комплекс № 3 міститься на віддалі 25 м у напрямку на схід від комплексу № 2 та 40 м на північ від краю сучасної забудови.

Він розташований на південному схилі плоскогір'я у межах висот 307 – 317 м н.р.м. у скелях вапняково-пісковикового походження. Перед входом до скельного комплексу міститься майдан, котрий вздовж периметра зі сходу та півдня оточений земляним валом штучного походження. Вал бере свій початок

з заходу від скельного комплексу № 2 і пролягає на схід на віддалі 57,5 м уздовж південного узбіччя майдану (рис. 4; 5). Його висота коливається у межах 0,75 – 1 м, а ширина біля його підніжжя становить 2,5 – 3 м. Зовнішні схили валу стрімко спадають до східного та південного підніжжя майдану до висоти 306,54 м. Майдан має штучне походження, а його поверхня горизонтальна, рівна, плавно нахилена із заходу у східному напрямку і знаходиться у межах висот 311,43 – 308,47 м. У плані його характеризує неправильна прямокутна форма 10×30 м з помітно вужчою західною стороною. Майдан поперек, з півночі на південь, розділяє на дві частини скелястий виступ. Північний край майдану межує зі скелястими відслоненнями вапняково-пісковикового походження, що виступають у південному напрямку. Вони зберегли свій природний вид. У фасаді довжиною 30 м, висічено шість приміщень-залів, які у плані мають видовжену прямокутну форму і довгими сторонами розташовані в напрямку північ – південь з відхиленням на $20 - 24^\circ$ на північний схід. На поздовжніх стінах на висоті близько 0,9 м над рівнем підлоги, прорізані суцільні горизонтальні лінії, від яких беруть початок склепіння стелі. Стінки розташовані з протилежного боку від входу, є вертикальними і мають гладку поверхню. Зали комплексу різняться між собою переважно довжиною і малопомітно шириною та висотою.

Зала 1 знаходиться з крайнього західного боку комплексу. Її центральна вісь орієнтована в напрямку північ – південь з незначним відхиленням до північного сходу на 20° . Довжина зали становить 26,15 м, ширина 2,26 – 2,32 м, а її площа сягає 59,88 м². Стеля утворює правильну напівциліндричну форму, з найвищою відміткою 2,22 м над рівнем підлоги. На протилежних стінах зі сходу та заходу по всій довжині приміщення пролягає врізана у стіну лінія. Вона паралельна до підлоги і знаходиться над нею на висоті 0,95 м. Долівка зали кам'яна, горизонтальна, вкрита тонким шаром піску 0,2 – 0,15 м, що осипається зі стелі. При вході до приміщення на

внутрішніх стінах, стелі та у долівці збереглися сліди пазів, у які закріплювались дверні рами. Вони мають 0,12 – 0,13 м у ширину і заглиблені в скелю на 0,15 м. На віддалі 15 м у протилежному боці від входу у східній стіні зали висічено прохід до приміщення 2. Він має прямокутну форму шириною 1 м, висотою 1,65 м та довжиною 5,3 м. Верхню частину проходу завершує напівкругле склепіння, а нижню – рівна горизонтальна долівка, яка має плавний нахил у сторону зали 2.

Зала 2 розташована на віддалі 5 м від зали 1 у напрямку до сходу і розміщена паралельно до неї. Вона має довжину 28,4 м і є найдовшою за усі приміщення цього скельного комплексу. Ширина зали коливається в межах 2,28 – 2,34 м, висота сягає 2,26 м, а площа становить 63 м². Долівка є рівною горизонтальною і встелена шаром піску від 0,15 м до 0,35 м. На віддалі 19,8 м від входу у залу, у стіні зі східного боку прорубаний прохід до сусіднього приміщення. Його ширина становить 1,1 м, висота 1,65 м, а довжина 1,47 м. Верхня частина проходу завершується напівциліндричним склепінням. В основі проходу – рівна, плавно нахилена до зали 3 долівка.

Зала 3 розташована на віддалі 3,5 м у напрямку на схід від зали 2 і довшою стороною розміщена в напрямку північ – південь з відхиленням до північного сходу на 16°. Її довжина становить 24 м, ширина – 2,25 м і площа 54 м². Стеля приміщення має напівциліндричне склепіння, а її висота над рівнем підлоги сягає 2,1 м. На західній стіні зали, на віддалі між 6,6 і 8 м та 10,4 і 11,8 м, знаходяться заглиблені у стіну дві однакові між собою ніші. Більша їх частина засипана піском через сильну ерозію стелі, що унеможливило встановлення їх розмірів. Вдалося лише встановити радіус верхньої частини, що сягає 0,65 – 0,7 м і те, що обидві ніші заглиблені у стіну на 1 м. Навпроти, на протилежній стіні зали, на віддалі між 8,7 і 9,6 м зафіксовано перехід до зали 4. Він також у значній мірі засипаний піском, через що вдалося встановити лише розміри його верхньої частини. Довжина проходу становить 1,7 м.

Зала 4 розташована у східному напрямку і віддалена від попередньої на 1,55 м. Вона довшою стороною розміщена в напрямку північ – південь з відхиленням до північного сходу на 20°. Її довжина становить 19,85 м, ширина – 2,25 м, а площа – 44,66 м². Стеля приміщення має напівциліндричне склепіння і розміщена на висоті 2,15 м над рівнем підлоги. Вона сильно зруйнована ерозією, через що підлога встелена товстим шаром піску. Це унеможливило виявлення артефактів, на підставі яких можна було б встановити початковий період функціонування комплексу.

У східній стіні зали на віддалі близько 5 м від входу прорубаний прохід у сусіднє приміщення 5, але через подібні ерозійні процеси не вдалося встановити його висоту. Тим часом з'ясовано, що радіус верхньої частини склепіння становить 1 м, а довжина проходу – 1,35 м.

Зала 5 міститься на віддалі 1,35 м у напрямку на схід від попередньої. Її довша сторона розміщена по лінії північ – південь, а вісь має відхилення до північного сходу на 20°. За обліком її інтер'єр повторює усі ознаки попередніх залів і різниться лише довжиною, яка становить 19,7 м, а відтак і площею, що сягає 43,34 м².

Стеля зали напівциліндрична. Найвища відмітка на ній зафіксована у північній частині зали і становить 2,17 м. Ерозійними процесами вражена більша частина зали, через що її долівка вкрита товстим шаром піску, що унеможливило пошук археологічних артефактів. У східній стіні зали на віддалі 7,5 м висічено прохід у сусіднє приміщення. З огляду на значні ерозійні процеси більша частина проходу засипана піском, через що встановити докладні його розміри неможливо. Вдалося встановити лише параметри верхньої частини проходу. З'ясовано, що його довжина становить 1 м.

Зала 6 є останнім приміщенням цього скельного комплексу. Вона знаходиться на віддалі 1,6 м у напрямку на схід. За своїм обліком вона схожа до попередніх. Зала довшою стороною розміщена в напрямку північ – південь, а її вісь відхилена до північного сходу

ду на 22°. Довжина приміщення становить 15 м, ширина 2,3 – 2,38 м, а площа – 35,1 м². Стеля має напівциліндричне склепіння і розташована над долівкою на висоті 2,1 м. Більша частина стін поруйновані ерозійними процесами, через що долівка вкрита товстим шаром піску.

На фасадній частині комплексу, над входом до зали 6, було зафіксовано 7 сходинкоподібних заглиблень. Вони мають прямокутну в плані форму середніми розмірами близько 0,15 × 0,3 м, та заглиблені в скелю на приблизно 0,13 – 0,15 м. Їх внутрішні контури згладжені, або ж витерті, що може вказувати на давність їх походження, можливо і про синхронність їх появи разом із тунелями-залами даного печерного комплексу.

Печерний комплекс № 4 (місцеве населення називає цей об'єкт «ДЗОТ») розташований на віддалі 1067 м на північний схід від печерного комплексу № 3.

Він знаходиться на південно-східному схилі плато, на конусоподібному останці (фото 6) неправильної, округлої в плані форми, що має розміри при основі близько 90 × 100 м. Висота останця над рівнем долини становить близько 21 – 23 м. Верхню частину останця характеризує майдан овальної форми розмірами 20 × 25 м, котрий оточений валом штучного походження, висотою 0,2 – 0,3 м та шириною при основі 1,5 – 2 м. (рис. 6). Зовні підніжжя валу стрімко переходить в ескарповані схили. Майдан має рівну горизонтальну поверхню, котра було споруджена із матеріалу, що був видобутий під час спорудження залів комплексу. Над поверхнею майдану, на висоту близько 4 м, виступає скеля вапняково-пісковикового походження неправильної геометричної форми. Більша частина скелі має природню форму, однак окремі частини цих виступів мають ідеально рівні площини, що вказує на їх антропогенне походження. Поверхню скелі повсюдно вкриває окисна кірка сірого кольору. В окремих місцях у верхній частині скелі простежуються кілька десятків заглиблень напівсферичної форми.

Над печерним комплексом № 4, прямо на поверхні скелі знаходиться спостережний

ДОТ (фото 7). Він являє собою конструкцію, прямокутної в плані форми, споруджену з каменю та бетону, з чотирьох сторін якої знаходяться бійниці (горизонтально розміщені наскрізні отвори).

Через спорудження ДОТу, напередодні Першої світової війни, була втрачена верхня частина первісної поверхні скелі, котра могла нести важливу інформацію про вигляд цієї пам'ятки. Фасадною частиною, весь комплекс повернуто до півдня, а з південно-східного боку знаходиться вхід до скелі, котрий за своїм виглядом повторює входи у приміщення скельних комплексів № 1, 2 та 3. Орієнтовно, під час спорудження ДОТу, вхід до комплексу був обкладений тесаними блоками каменю вапняку.

Зала 1 розташована у північному напрямку від входу і її довжина становить 8,35 м, а ширина 2,25 м. Загальна площа зали становить 18,8 м². Стеля приміщення має напівциліндричне склепіння і розміщена на висоті 2,15 м над рівнем підлоги. Вхід до зали має ширину 1,2 м та висоту 1,8 м. Паралельно до описаної зали, зафіксовано сліди другої зали, що розташована із західного боку. Її довжина становить 2 м, ширина 0,47 м, а висота 2,65 м. Стінка між залами дуже сильно поруйнована внаслідок спорудження ДОТу.

У середній частині, від входу, що знаходиться ліворуч із західної сторони, на віддалі 1,94 м, знаходиться келія Г-подібної форми, довшою стороною у стіну в напрямку на захід становить 4 м на північ 3,94 м та шириною на схід 2,23 м і довжиною на південь від півночі 2,08 м від тунелі до келії схід – захід товщина стіни становить 1,43 м висота келії 1,7 м. Верхня її частина завершується напівциліндричним, аркоподібним склепінням, а нижня частина горизонтально розміщене дно, розташоване в одній площині з долівками обох приміщень. Довжина проходу келії становить 4 м, що одночасно вказує на товщину стіни.

Його долівка рівна, горизонтальна, вкрита тонким шаром 0,15 – 0,2 м світло-сірого піску.

Із середини зали знаходиться вихід у ДОТ, що сягає 0,6 м у ширину, з котрого ведуть п'ять схо-

динок шириною основи 0,6 м, глибиною 0,23 – 0,34 м, висота яких варіюється від 0,42 до 0,52 м. Сходинки ведуть до внутрішньої частини бетонно-кам'яного ДОТу з площадкою 1,2 × 1,25 м та висотою 2 м. З середини знаходяться бійниці. Зі сторони північ – схід, їх довжина становить 0,4 м, з висотою 0,12–0,14 м. Зі сторони південь – захід, їх довжина сягає 0,42–0,43 м, а висота 0,12–0,15 м. Зовнішні розміри бійниць зі сторони північ – схід вирізняються довжиною 0,7 м та висотою 0,2 м, а з боку південь – захід довжиною 0,7 м і висотою 0,23 м.

Зовні висота ДОТу від підніжжя становить з північної сторони 0,9 м, зі сходу – 2 м, з півдня – 2,25 м і з заходу – 1,2 м. Розмір залізобетонного ковпака, що накриває ДОТ, становить 2,25 × 2,2 м по лінії північ – південь та захід – схід, відповідно. Товщина залізобетонного ковпака становить 0,5 м.

В підніжжі конусоподібного останця, з південного боку, зафіксовано горизонтально розміщену плиту вапняково-пісковикового походження. Її розміри потребують уточнення, оскільки її частина заглиблена у схил гори, через що не вдається встановити її абсолютні розміри. Поверхня плити має ознаки людської діяльності, проте її первісне призначення важко визначити до часу проведення археологічних досліджень.

Печерний комплекс № 5 розташований на віддалі 368 м на північний-схід від печерного комплексу № 4 ур. «ДЗОТ» та заводу «Ceresit» в м. Миколаїв на віддалі 972 м.

Він складається з двох частин: печерного комплексу, висіченого у скелях вапняково-пісковикового походження та майдану-подвір'я, розташованого перед ним з південного боку (рис. 7). Встановлено, що майдан має штучне походження і розташований на висоті 335 м н.р.м. У плані його характеризує неправильна прямокутна форма 5 × 9,83 м. Довшою стороною він розміщений у напрямку схід – захід. З трьох сторін горизонту (сходу, заходу та півдня) майдан вздовж периметра оточений земляним валом штучного походження, висота якого сягає від 0,2 м до 0,5 м, а ширина при основі становить 2,5 – 3 м. На гребеневій

частині валу простежуються ознаки ледь помітного майданчика, ширина якого в різних місцях коливається від 1 м до 2,5 м. Зовнішня частина валу стрімко опускається в долину до підніжжя, яке міститься на 15 м нижче від рівня майдану. Майдан-подвір'я насипаний з матеріалу, котрий було вибрано з тунелю під час його спорудження.

Подвір'я північним краєм межує з рівною, вертикальною стіною вапняково-пісковикового походження, яка водночас є фасадом печерного комплексу. Він має рукотворне походження і був створений людиною в результаті штучного відсічення нерівних поверхонь скель. Довжина фасаду з сходу на захід становить 19,5 м.

У фасаді, на віддалі від 1,22 м до 1,6 м один від одного, висічено шість паралельно розміщених тунелеподібних приміщень. Вони містяться у горизонтальній площині і мають у плані видовжену прямокутну форму. У вертикальному зрізі їх характеризує прямокутна форма долівки і стін, напівциліндричне, аркоподібне завершення стелі. Ці зали розміщені довшою стороною в напрямку північ – південь. При вході до кожного із них, на внутрішніх стінах, стелі та долівці збереглися рештки заглиблених пазів, в які закріплювалися дверні рами. На стінах, по обидві сторони, на висоті 1,03 – 1,33 м над рівнем підлоги, прорізани суцільні горизонтальні лінії шириною 1 – 1,5 см і глибиною 1 см. Встановлено, що вони є міткою, від якої брала початок кривизна аркоподібного зведення стелі. Зали різняться між собою переважно довжиною і, в меншій мірі, шириною та висотою. Для всіх них характерний однаковий почерк різьби, виконаний залізним долотом у вигляді прямих косих ліній довжиною 5 – 7 см, на глибину до 1 см.

Зала 1 розташована з крайнього західного боку комплексу. Її довжина становить 4,4 м, ширина 4,28 м, а висота 1,65 м. Загальна площа зали складає 18,8 м². Встановлено, що її діаметр суттєво збільшився внаслідок осипання, вивітрювання, ерозії та руйнівної дії людини.

Зала 2 розташована на віддалі 1,22 м від зали 1 і має довжину 4,97 м, шириною 2,37 м і має загальну площу 11,8 м². Центральна вісь довшої сторони зали пролягає в напрямку

північ – південь. Стеля утворює правильну напівциліндричну форму і знаходиться на висоті 2,3 м над рівнем підлоги. На протилежних стінах з сходу та заходу по всій довжині на висоті 1,07 м, над рівнем долівки, прорізана горизонтальна до підлоги лінія, звідки починали витягувати склепіння стелі. Стіни і стеля вкриті шаром кіптяви. Долівка приміщення кам'яна, горизонтальна, вкрита тонким шаром піску товщиною 0,1 – 0,15 м, нагромадженого від осипання стелі та стін.

При вході до зали на внутрішніх стінах, стелі та у долівці збереглися видовбані заглиблення-пази на віддалі 0,6 м, які вказують на місця, де закріплювалися дверні рами. Їхня ширина сягає 0,12 – 0,13 м, а глибина 0,15 м. На висоті 1,4 – 1,5 м над рівнем долівки, по обидві сторони стіни зафіксовано ще два пази, але більших розмірів 0,2 × 0,2 м, заглиблених у стіну на 0,25 м. Вони мають рівні, гладкі, вправно обтесані поверхні.

Зала 3 розташована на віддалі 1,4 м від зали 2, паралельно до описаної і є ідентичною за виглядом. Різниться довжиною, яка становить 6,59 м і є довшою від попередньої на 1,62 м. Її ширина при вході у залу складає 2,22 м. Загальна площа цієї зали становить 14,6 м² і висота приміщення 2,2 м. Подібно, як в попередньому приміщенні, на східній і західній стінах наявні врізані горизонтальні лінії, які пролягають на висоті 1,33 м над рівнем долівки, вони визначають межу, звідки бере початок кривизна склепіння. Долівка зали рівна, горизонтальна, вкрита тонким шаром 0,15 – 0,2 м світло-сірого піску. Тунелоподібне приміщення у вертикальному зрізі має прямокутну форму, верхня його частина заокруглена, її характеризує напівциліндричне склепіння, стіни та стеля вкриті шаром кіптяви.

Зала 4 розташована на віддалі 1,6 м від зали 3. Її довжина становить 4,48 м, вона є коротшою на 2,11 м від зали 3. Її ширина при вході у залу становить 2,35 м і загальна площа цієї зали 10,5 м². Висота приміщення складає 2,1 м. На східній та західній стінах приміщення, наявні врізані горизонтальні лінії, які пролягають по всій довжині зали на висоті 1,06 м над рівнем долівки, вони визначають межу, звідки

бере початок кривизна склепіння. Для них характерний однаковий почерк різьби, виконаний залізним долотом у вигляді прямих косих ліній довжиною 5 – 7 см на глибину 1 см. Стелю характеризує правильна напівциліндрична форма. Стеля та стіна вкриті захисною окисною плівкою, а також, в окремих місцях, простежуються сліди кіптяви. При вході до зали на віддалі 0,93 м на внутрішніх стінах, стелі та у долівці збереглися видовбані заглиблення – пази, які вказують на місця, де закріплювалася рама дверей. Їхня ширина сягає 0,12 – 0,13 м, а глибина 0,15 м. На висоті 1,5 м над рівнем долівки, по обидві сторони стіни зафіксовано ще два пази, але більших розмірів 0,2 × 0,2 м, які заглиблені у стіну на 0,25 м.

Центральна вісь довшої сторони зали пролягає в напрямку північ – південь, долівка приміщення кам'яна, горизонтальна, вкрита тонким шаром піску сіро-коричневого кольору на 0,10 – 0,15 м.

Зала 5 розташована на віддалі 1,38 м від зали 4. Довжина зали становить 15,9 м, ширина 2,29 м, що складає загальну площу 36,4 м². Її висота від долівки підлоги 2,38 м. на віддалі 0,5 м від входу, на внутрішніх стінах, стелі та у долівці збереглися видовбані заглиблення – пази, які вказують на місця, де закріплювалися рами дверей. Їхня ширина складає 0,12 – 0,14 м, а глибина 0,15 м. З обох сторін зафіксовано ще два пази, які заглиблені у стіну на 0,25 м на висоті 1,4 м. На східній та західній стінах наявні врізані горизонтальні лінії, які пролягають по всій довжині зали на висоті 1 м над рівнем долівки. Вони визначають межу, звідки бере початок кривизна склепіння. Для них характерний однаковий почерк різьби, виконаний залізним долотом у вигляді прямих косих ліній довжиною 5 – 7 см, на глибину 1 см. Стеля утворює правильну напівциліндричну форму. Стеля та стіна покрита шаром кіптяви. Зала довшою стороною знаходиться у напрямку північ – південь долівка приміщення кам'яна, горизонтальна, вкрита тонким шаром піску сіро-коричневого кольору на 0,2 – 0,3 м. Від входу на віддалі 8,21 м, знаходиться перехід у залу б шириною 1,19 м. Перехід осипаний, зруйнований внаслідок вивітрювання та ерозії.

Зала 6 розташована на віддалі 0,9 м від зали 5. Її довжина становить 6 м, ширина 2,15 м. Загальна площа 12,9 м². Висота зали сягає 2,38 м. Стеля утворює правильну напівциліндричну форму та вкрита шаром кіптяви. Зала центральною віссю орієнтовна у напрямку північ – південь. У фасадній частині, вхід у залу частково поруйнований. Стеля та стіни внаслідок осипання, вивітрювання та ерозії також зазнали пошкоджень.

Печерний комплекс № 6 знаходиться на віддалі 563 м від печерного комплексу № 1 в напрямку на північний-захід.

Як і попередні комплекси, він складається з двох частин: печерного комплексу, висіченого у скелях вапняково-пісковикового походження, та майдану-подвір'я, розташованого перед ним з південного боку (рис. 8). Встановлено, що майдан має штучне походження і є насипаний з матеріалу, котрий було вибрано під час спорудження залів-тунелів. Він розташований на висоті 331,77 м н.р.м. У плані його характеризує неправильна прямокутна форма. Зі східного боку, довжина майдану від фасадної частини комплексу становить 24 м, а з західного боку його довжина становить 28 м. Довшою стороною майдан розміщений у напрямку на південь. З трьох сторін - зі сходу, півдня та заходу, майдан оточений земляним валом штучного походження. Висота валу від основи майдану становить 1,5 – 2,5 м, ширина валу в нижній його частині становить 4 – 6 м. Зовнішні схили валу опускаються в долину до підніжжя, яке знаходиться на 15 – 20 м нижче від рівня майдану. Довшою стороною майдан розміщений у напрямку на південь.

Північним краєм майдан межує з рівною, вертикальною стіною вапняково-пісковикового походження, яка є фасадом печерного комплексу. Весь фасад має рукотворне походження і був створений людиною в результаті штучного відсічення нерівних поверхонь скелі. Скельна частина фасаду у плані має П-подібну форму. Входи у зали 2 – 6 розміщені в одну лінію, а фасадом повернуті в напрямку до півдня. В свою чергу, входи у зали 1 і 7 виступають вперед до майдану і розміщені один навпроти другого. Між ними, по лінії

схід – захід, була вимощена, із каменю вапняково-пісковикового походження, доріжка шириною близько 2 м та висотою 1 м. Її поверхня рівна і горизонтальна. Довжина фасаду з сходу на захід становить 16,5 м.

Зали 1 та 7 знаходяться з крайнього лівого та крайнього правого боку, відповідно, і до них веде вхід, що в плані має прямокутну форму з вертикальними стінами, аркоподібним завершенням стелі і горизонтальною долівкою. Вхід до зали засипаний породою (піском), через що дати детальну характеристику приміщення в даний час є неможливим.

Зали 2, 3, 5 та 6 знаходяться в площині фасаду, що повернутий до півдня. Їх входи є аналогічними за конфігурацією та розмірами до входів, що ведуть до залів 1 та 7. Подати детальнішу інформацію про їх внутрішню будову неможливо, оскільки входи засипані піском. Вісь цих приміщень розташована в напрямку північ – південь.

Єдиним приміщенням цього комплексу, опис котрого можна детально подати, є зала 4. Вхід у залу знаходиться у південній площині, аналогічно входам до залів 2, 3, 5 та 6. У вертикальному зрізі він нагадує входи до інших залів описаних комплексів – має вертикальні стіни, склепінчасте напівсферичне закінчення стелі та рівну горизонтальну долівку. Висота входу становить 2,1 м при ширині 2,2 м. Ця зала аналогічна до описаних приміщень в інших комплексах і має ширину 2,2 м, висоту 3,6 м, вертикальні стіни, склепінчасту стелю та рівну горизонтальну долівку. Вона пролягає в напрямку південь - північ на віддаль близько 10,6 м. Його протилежна від входу стіна, є вертикальною, рівною і заглаженою. На долівці знаходиться шар піску товщиною 0,05 - 0,07 м, в якому містяться дрібні конкреції деревного вугілля. Стіни приміщення вказують, що воно було висічене металевим предметом (долотом) і має аналогію до інших приміщень описаних комплексів. По обидві сторони стін, на висоті 0,9 м над рівнем підлоги, знаходяться прорізані суцільні горизонтальні лінії шириною 1 – 1,5 см і глибиною 1 см. Наприкінці цієї зали, в напрямку до сходу

(направо), знаходиться коридороподібне приміщення довжиною 12,7 м, шириною 1,2 м та висотою 1,6 м. Його стіни вертикальні, стеля має аркоподібне склепінчасте завершення та вкрита шаром кіптяви, долівка коридору горизонтальна рівна. Праворуч, на віддалі 1 м від повороту знаходиться висічене в південному напрямку (направо) приміщення довжиною 3,5 м, а шириною 1 м. Стіни цього приміщення вертикальні, рівні, по обидві сторони котрих наявні прорізи на висоті близько 0,9 м, аналогічні, як в інших залах. Долівка рівна, горизонтальна, а стеля поруйнована внаслідок осипання.

На віддалі 5,16 м від кута розгалуження, в напрямку на захід (ліворуч), у південній стінці знаходиться ще одне приміщення. Його довжина становить 5,2 м, ширина 1,5 м а висота 1,7 м. Стеля має напівциліндричне склепіння та покрита шаром кіптяви. Стіни цього приміщення вертикальні, рівні, по обидві сторони котрих наявні прорізи на висоті близько 0,9 м, аналогічні, як в інших залах. Долівка рівна, горизонтальна, а стеля поруйнована внаслідок осипання.

Аналогічна, коридороподібна зала знаходиться на віддалі 10,6 м в напрямку на захід (ліворуч). Довжина цього приміщення сягає 8,1 м. У вертикальному зрізі її характеризує прямокутний профіль з циліндричним, склепінчастим профілем стелі. Ширина коридору становить 1,6 м, а висота 2 м. По обидві сторони цього коридору, на висоті 0,9 м знаходиться врізна горизонтальна лінія глибиною близько 1 см та шириною 1 – 1,5 см, від якої брала свій початок кривизна аркоподібного зведення стелі. Стіни мають аналогічну характерну косу різьбу, що свідчить про її виконання залізним долотом.

Печерний комплекс № 7 розташований на віддалі 330 м на північний-схід від описаної вище пам'ятки.

Він складається двох частин: печерного комплексу, висіченого у скелях вапняково-пісковикового походження та майдану-подвір'я, розташованого перед ним з південного боку (рис. 9). Встановлено, що майдан має

штучне походження, його поверхня рівна, горизонтальна та насипана із матеріалу видобутого під час спорудження комплексу. У плані його характеризує правильна прямокутна форма шириною 4 м та довжиною 5 м. Своєю довшою стороною він розміщений у напрямку на південь. З двох сторін горизонту, сходу та півдня, майдан вздовж оточений земляним валом штучного походження, висота якого сягає 0,3 – 0,5 м. Його зовнішні схили стрімко опускаються в долину до підніжжя, яке розміщене на 10 м нижче рівня майдану на висоті 312 м н.р.м.

Майдан північним краєм межує з рівною, вертикальною стіною вапняково-пісковикового походження, яка є фасадом печерного комплексу. Весь фасад має рукотворне походження і був створений людиною в результаті штучного відсічення нерівних поверхонь скелі.

У вертикальному зрізі його характеризує прямокутна форма (долівка і стіни) та напівциліндричне аркоподібне завершення стелі.

Зала 1 розташована в напрямку північ – південь і має довжину 14,9 м та ширину 2,2 м, що складає загальну площу 57 м². Стеля утворює правильну напівциліндричну форму і знаходиться на висоті 2,3 м над рівнем підлоги. Долівка приміщення кам'яна, горизонтальна, вкрита тонким шаром піску від 0,2 до 0,5 м, нагромадженого від осипання стелі та стін. На протилежних стінах з сходу та заходу, по всій довжині на висоті 0,9 м над рівнем долівки, прорізана горизонтальна до підлоги лінія, звідки почалося витягування склепіння.

При вході до зали, на внутрішніх стінах, стелі та у долівці збереглися видовбані заглиблення-пази, які вказують на місця, де закріплювалися дверні рами. Їх ширина сягає 0,12 – 0,13 м, а глибина 0,15 м. На висоті 1,5 – 1,6 м над рівнем долівки, по обидві сторони стіни, зафіксовано ще два пази, але більших розмірів 0,2 × 0,2 м заглиблених у стіну на 0,25 м.

У середній частині стіни, з західного боку, на віддалі близько 5 м від входу, міститься ніша. Її характеризує правильна прямокутна форма висотою 1,16 м та шириною 1,46 м.

Вона заглиблена у стіну на 1,17 м і має напівсферичне склепіння у верхній частині, а її стіни та стеля вкриті шаром кіптяви. Радіус склепіння становить 0,3 м. Нижня частина ніші розташована на висоті 1,2 м над рівнем долівки-підлоги і утворює горизонтальну площину довжиною 2,36 м та товщиною 0,3 м. У ній знаходиться вертикально розміщене заглиблення. В плані воно має ванночкоподібну форму довжиною 1,46 м із заокругленими кутами і плавно нахиленими до середини стінками, що переходить у плоске дно овальної форми, яке залягає на глибині 0,7 м. Ніша, що знаходиться з протилежного боку, є ідентичною і відрізняється від описаної лише незначною різницею у розмірах.

Наведені особливості цих об'єктів, дають підстави припустити, що ніші, розміщені по обидві сторони, були нішами-костницями, у яких покоїлися мощі святих. Костниці зверху накривали кам'яними плитами. По праву сторону, в напрямку на схід, знаходяться три ніші, первісні розміри яких визначити неможливо, оскільки вони сильно пошкоджені руйнівними ерозійними та природними процесами, а також шкідливою діяльністю людини.

Печерний комплекс № 8 розташований на північно-східному схилі плато на висоті 320 м н.р.м.

Він складається з двох частин: печерного комплексу, висіченого у скелях вапняково-пісковикового походження та майдану-подвір'я розташованого перед ним з південного боку (рис. 10). Встановлено, що майдан має штучне походження і був насипаний з використанням матеріалу видобутого під час спорудження комплексу. У плані його характеризує правильна прямокутна форма шириною 4 м та довжиною 5 м. Довшою стороною майдан-подвір'я розміщений у напрямку схід – захід. З південного боку, майдан оточений земляним валом штучного походження, висота якого сягає близько 0,2 – 0,3 м від підніжжя з внутрішнього боку. Ширина валу при основі становить 2 – 2,5 м.

Зовнішня сторона валу стрімко переходить в ескарповані схили і сягає підніжжя на

висоті до 15 – 20 м нижче від рівня майдану.

Своїм північним краєм майдан межує з рівною вертикальною стіною вапняково-пісковикового походження, яка є фасадом печерного комплексу. Він має рукотворне походження і був створений людиною в результаті штучного відсічення нерівних поверхонь скель. Споруда повернута фасадом до півдня.

Зала 1 своєю центральною віссю орієнтована в напрямку північ – південь і має довжину 24,9 м, ширину 2,11 м та висоту 2,3 м. Загальна площа становить 52,5 м². Стеля утворює правильну напівциліндричну форму і знаходиться на висоті 2,3 м над рівнем підлоги.

На протилежних стінах з сходу та заходу, по всій довжині, на висоті 1 м над рівнем долівки, прорізана горизонтальна до підлоги лінія, звідки почали витягувати склепіння стелі. Долівка приміщення кам'яна, горизонтальна, вкрита тонким шаром піску товщиною 0,2 – 0,3 м, нагромадженого від осипання стелі та стін.

При вході до зали, на внутрішніх стінах, стелі та на долівці збереглися видовбані заглиблення-пази, які вказують на місця, де закріплювалися дверні рами. Їх ширина сягає 0,12 – 0,14 м, а глибина 0,15 м, при висоті 1,5 м над рівнем долівки. По обидві сторони стіни зафіксовано ще два пази, але більших розмірів 0,2 × 0,2 м заглиблених у стіну на 0,25 м.

На віддалі 0,95 м від входу, у середній частині стіни ліворуч із західної сторони, знаходиться ніша висотою 1,8 м та шириною 1,5 м, яка заглиблена у стіну на 0,2 – 0,3 м. Вона має аркоподібне завершення стелі і нижню частину розмірами 1,5 × 0,3 м. Далі, на західній стороні цього комплексу знаходяться три коридороподібні приміщення. Перше із них знаходиться на віддалі 5,2 м від входу. Його довжина становить 3,5 м, ширина 1,8 м, а висота 1,97 м. Далі, на віддалі 10,6 м від входу, знаходиться друге приміщення. Воно заглиблене в стіну на 2,15 м, у висоту сягає 1,9 м, а в ширину має 2 м. Третє приміщення, знаходиться на віддалі 16,5 м від входу. Його висота становить 1,9 м, ширина 2 м, а глибина 1,3 м. Встановлено, що ці приміщення між собою є ідентичними і різняться лише розмі-

рами – висотою, довжиною та глибиною. Стеля має напівсферичне склепіння у верхній частині, радіус склепіння становить 0,6 – 0,7 м.

З протилежного боку, праворуч зі східно-го напрямку, знаходяться два приміщення. Від входу в залу, на віддалі 2,5 м, знаходиться перше з них. Воно заглиблене в стіну на 1,98 м та має ширину 1,4 м, а висоту 2,56 м. Стеля даного приміщення має напівциліндричне аркоподібне склепіння та вкрита шаром кіптяви. Долівка рівна і знаходиться на рівні долівки головної зали.

Друге приміщення знаходиться на віддалі 12,56 м від входу. Воно заглиблене в стіну комплексу на близько 5,2 м. Ширина приміщення становить 1,8 м, а його висота 2 м. Верхню частину приміщення характеризує напівциліндричне аркоподібне склепіння стелі, яка вкрита шаром кіптяви.

На віддалі 15,9 м від входу у залу, по праву сторону, знаходиться Г-подібне в плані приміщення. Перпендикулярно до основного тунелю, в напрямку на схід, приміщення заглиблене у стіну на віддаль 5,2 м. Далі приміщення, під кутом 90° змінює свою орієнтацію в північному напрямку на віддаль 7,9 м. Його висота становить 1,9 м, а ширина 1,8 м. Дане коридороподібне приміщення плавно збільшує свій кут нахилу і завершується виходом назовні в одну із траншей та зверху накритий бетонною плитою. Його стіни на протязі останніх кількох метрів (близько 3 м) до виходу вимуровані із тесаних блоків каменю вапняку, а стеля має аркоподібне залізобетонне склепіння. Всі ці ознаки вказують на те, що вихід із комплексу був прорубаний і укріплений інженерами австрійського війська під час спорудження укріплень напередодні Першої світової війни.

Печерний комплекс № 9 розташований на північний схід від печерного комплексу № 8 на віддалі близько 1030 м від заводу «Ceresit» в м. Миколаїв, на плато, що знаходиться на висоті 313 м н.р.м.

Він складається з двох частин: печерного комплексу, висіченого у скелях вапняково-пісковикового походження та штучно спорудженого перед ним майдану-подвір'я, оточеного

вздовж його краю невисоким земляним валом штучного походження (рис. 11).

Майдан-подвір'я міститься на висоті близько 313 м н.р.м. Він має рівну горизонтальну поверхню і правильну прямокутну форму розмірами 5 × 8,3 м. Довшою стороною він розміщений в напрямку схід – захід. Встановлено, що його було насипано із матеріалу видобутого під час спорудження залів комплексу. З трьох сторін горизонту, сходу, заходу та півдня, майдан оточений штучним земляним валом, висота якого над рівнем майдану від 0,6 м до 1,5, а ширина при основі 3 – 4 м. Вздовж верхньої частини валу, по всьому його периметру, простежуються сліди горизонтального майданчика шириною близько 1,8 – 2 м. Зовнішнє підніжжя валу стрімко переходить в ескарповані схили і спадає в долину на висоті 15 – 20 м.

Північний край майдану межує з фасадом печерного комплексу, котрий висічений у рівній стіні вапняково-пісковикового походження. Фасад скельного комплексу повернутий до півдня, своєю довшою стороною простягається в напрямку схід – захід на віддаль 12,6 м. У фасаді висічено входи у чотири, рівномірно розміщені між собою, приміщення-зали комплексу. У плані їх характеризує видовжена прямокутна форма і розташовані вони між собою на різних віддальях. У вертикальній площині, зали характеризує профіль з прямокутною основою у нижній частині та плавно заокругленим напівсферичним склепінням стелі. Усі приміщення довшою стороною розташовані в напрямку північ – південь. При вході до кожної зали, на внутрішніх стінах, стелі та долівці збереглися рештки пазів в які закріплювалися дверні рами. У поздовжніх стінах, по обидві сторони, на висоті 0,9 – 1 м над рівнем підлоги, протесані суцільні лінії, які є позначками початку кривизни стелі. Стінки, розташовані з протилежного від входу боку, вертикальні, гладкі, прямокутні в основі і закруглені у верхній частині. Зали цього комплексу різняться між собою переважно довжиною і малоподібні шириною та висотою.

Зала 1 розташована з крайнього західного (лівого) боку печерного комплексу. Вхід до зали розташований в напрямку на схід. У плані вона має прямокутну форму довжиною 4,56 м та шириною 2,08 м і має загальну площу 9,5 м². Центральна вісь зали, довшою стороною пролягає в напрямку схід – захід. Стеля утворює правильну напівциліндричну форму і знаходиться на висоті 2,12 м над рівнем підлоги. Долівка зали кам'яна, горизонтальна, вкрита шаром піску на 0,5 м, що нагромадився за рахунок осипання стелі та стін.

Зала 2 розташована в напрямку на схід на віддалі 0,3 м, під кутом 90°, на висоті 313,8 м н.р.м. Центральна вісь зали довшою стороною пролягає в напрямку північ – південь. У плані вона має видовжену прямокутну форму довжиною 24,35 м та шириною 2,36 м і становить загальну площу 57,5 м². Стеля утворює правильну напівциліндричну форму і знаходиться на висоті 2,13 м над рівнем підлоги. На протилежних поздовжніх стінах з сходу та заходу, на висоті 1,25 м над рівнем долівки, висічені горизонтальні до підлоги лінії, від яких починалось зведення стелі.

Долівка зали рівна, горизонтальна, вкрита шаром піску, що нагромадився від осипання стелі та стін. Різьба у камені виконана залізним долотом у вигляді заглиблених косих ліній довжиною 5 – 7 см та глибиною 1 см.

При вході до зали на віддалі 0,8 м на внутрішніх стінах, на стелі та у долівці збереглися рештки пазів, які вказують на місце закріплення дверних рам. Їх ширина становить 0,12 – 0,14 м, а глибина 0,15 м. На висоті 1,5 м над рівнем долівки, по обидві сторони стіни видовбані два локальні заглиблення 0,2 × 0,2 м та входять у стіну на 0,25 м.

У західній стіні ліворуч від входу, на віддалі 7 м, знаходиться вівтарна ніша. Її характеризує правильна прямокутна форма висотою 2,2 м і шириною 1,5 м, верхня частина якої закінчується напівциліндричним склепінням, а нижня – горизонтальною долівкою, розміщеною на одному рівні з підлогою зали. Ніша заглиблена у стіну на 1,2 м, а її стіни та стеля вкриті шаром кіптяви.

Від входу, на віддалі 10,65 м, знаходиться приміщення висотою 2,2 м та шириною 1,5 м, верхня частина якої закінчується напівциліндричним склепінням, а нижня – горизонтальною долівкою, що розміщена на одному рівні з підлогою зали. Приміщення заглиблене у стіну на 2,3 м, а його стіни вкриті шаром кіптяви. Можна припустити, що це приміщення також виконувало функції вівтарної ніші.

На протилежній стороні від входу до зали, на віддалі 6,63 м, у східній її стіні вирубаний прохід, що з'єднує одночасно зали 2 та 3. Його ширина становить 1 м, довжина 1,45 м, а висота 2,2 м. Верхню частину проходу характеризує аркоподібне завершення. Цей прохід розташований перпендикулярно до інших залів і орієнтований довшою стороною в напрямку схід – захід.

Зала 3 міститься на віддалі 2,1 м у напрямку на схід, від попередньої зали. Її довша сторона розміщена по лінії північ – південь, а вісь має відхилення до північного заходу на 20°. Своїм зовнішнім виглядом, її інтер'єр повторює усі ознаки попереднього залу і різниться лише довжиною, яка становить 25,11 м, шириною 2,7 м і загальною площею, що сягає 67,8 м². Стеля зали напівциліндричним склепінням і має радіус 0,8 м, а висота становить 2,2 м над рівнем підлоги. Стеля вкрита шаром кіптяви.

При вході до зали на внутрішніх стінах, стелі та у долівці збереглися сліди пазів, у які закріплювались дверні рами. Вони мають ширину 0,12 × 0,14 м і заглиблені в скелю на 0,15 м на висоті 1,5 м над рівнем долівки. По обидві сторони стіни видовбані два локальні заглиблення 0,2 × 0,23 м з глибиною у стіну на 0,25 м.

На віддалі 9,97 м, у протилежному боці від входу, у східній стіні зали, висічено прохід до приміщення № 3, він має прямокутну форму шириною 1 м, висотою 1,78 м та довжиною 1,3 м. Верхню частину проходу завершує напівкругле склепіння, а нижню рівна горизонтальна долівка, яка має плавний нахил у сторону зали 3.

Зала 4 розташована на віддалі 1,6 м у напрямку на схід від попередньої зали 3 та міститься на плато на висоті 314,43 м н.р.м.

Її довша сторона розміщена по лінії північ – південь. Довжина зали становить 20,7 м, а ширина 2,47 м. Її загальна площа складає 51,1 м². Стеля зали напівциліндрична і має радіус 0,8 м, а висота становить 2,4 м над рівнем підлоги. Стеля вкрита шаром кіптяви. Вхід до зали має вигляд прямокутної форми.

Долівка вкрита шаром піску товщиною 0,5 м, що нагромадився через осипання стелі та стін під впливом вивітрювання та ерозії.

При вході до зали на внутрішніх стінах, стелі та у долівці, збереглися сліди пазів, у які закріплювались дверні рами. Вони мають ширину 0,12 × 0,14 м і заглиблені в скелю на 0,15 м на висоті 1,50 м над рівнем долівки. По обидві сторони стіни видовбані два локальні заглиблення 0,20 × 0,23 м з глибиною у стіні 0,25 м.

Печерний комплекс № 10 міститься на висоті 332 м н.р.м., на віддалі 856 м на північний-схід від заводу «Ceresit» у м. Миколаїв та на віддалі 244 м від ур. «ДЗОТ».

Комплекс розташований у південному напрямку, у скелях вапняково-пісковикового походження. Перед входом до скельного комплексу міститься майдан-подвір'я, котрий вздовж свого периметра зі сходу та півдня оточений земляним валом штучного походження (рис. 12). Вал бере свій початок з заходу від скельного комплексу і пролягає на лінії південь-схід. Висота валу від підніжжя з внутрішньої сторони майдану-подвір'я коливається у межах 1,6 м та шириною 4,47 м у верхній його частині. Із західної на південну сторону є розрив валу на ширину 1,94 м та висотою 1 м. Зовнішні схили валу плавно спадають до півдня, на висоті 1,5 – 2 м в підніжжя від рівня майдану на висоті 332 м н.р.м.

У плані його характеризує прямокутна форма. Із заходу довжина майдану становить від фасаду до валу 5,4 м, а зі сходу – 4,18 м, з слабовираженою вужчою західною стороною. Майдан-подвір'я перед залами № 1 та № 2 із заходу на схід має ширину 6,2 м. Подвір'я перед залами № 3 та № 4 на схід ширину становить 8,07 м. Майдани-подвір'я знаходяться не на рівній горизонтальній площині. Між подвір'ями знаходиться підвищен-

ня сходиною на висоту 0,7 м. Саме подвір'я перед фасадом печерного комплексу знаходиться довшою стороною захід – схід і становить 14,27 м. Майдан насипаний з матеріалу, котрий було вибрано з тунелю під час його спорудження.

Північний край майдану межує зі скелею вапняково-пісковикового походження, що виступає у південному напрямку. У фасаді висічено чотири приміщення-зали, які у плані мають видовжену прямокутну форму і довгими сторонами розташовані в напрямку північ – південь. Входи у зали звужені, побудовані з каменю, ймовірно, напередодні Першої світової війни. Їх ширина становить від 1 м до 1,23 м, а висота 1,8 м. На поздовжніх стінах на висоті близько 1,25 м над рівнем підлоги, прорізани суцільні горизонтальні лінії, від яких беруть початок склепіння стелі.

Зала 1 знаходиться з крайнього західного боку комплексу. Її центральна вісь орієнтовна в напрямку північ – південь з незначним відхиленням до північного сходу на 20°. Довжина зали становить 13,15 м, ширина 2,5 м, а її загальна площа сягає 32,9 м². Стеля утворює правильну напівциліндричну форму висотою 2,04 м над рівнем підлоги. Від входу у залу на віддалі 7,3 м, у стіні зі східної сторони, знаходиться прохід у сусіднє приміщення – в залу 2. Висота проходу 1,8 м, ширина 1 м, а довжина переходу становить 1,35 м. Встановлено, що радіус верхньої частини склепіння проходу становить 0,5 м та вкрита вона шаром кіптяви. В основі проходу рівна, плавно нахилена до зали 2, долівка. Долівка зали кам'яна, горизонтальна, вкрита тонким шаром піску від 0,2 м до 0,5 м.

Зала 2 розташована на віддалі 2,68 м з східного боку паралельно до зали 1. Вона знаходиться довшою стороною в напрям північ – південь і має 16,22 м у довжину, а в ширину 2,42 м, що становить загальну площу 39,3 м². Стеля утворює правильну напівциліндричну форму висотою 2,42 м над рівнем підлоги. Стеля вкрита шаром кіптяви. Долівка зали кам'яна, горизонтальна, вкрита тонким шаром сіро-коричневого кольору піску від 0,2 м до 0,5 м.

Зала 3 знаходиться на віддалі 3,12 м на схід, паралельно до зали 2. Вона міститься довшою стороною в напрямку північ – південь і становить довжину 18,2 м та шириною 2,33 м, що становить загальну площу 42,4 м². Стеля утворює правильної напівциліндричної форми склепіння, з найвищою відміткою 2,45 м над рівнем підлоги. Стеля вкрита шаром кіптяви. На протилежних стінах з сходу та заходу, по всій довжині приміщення, пролягає рівна у стіну лінія. Вона паралельна до підлоги і знаходиться на висоті 1 м. Долівка зали кам'яна, горизонтальна, вкрита тонким шаром піску сіро-коричневого кольору товщиною 0,5 – 1 м. На протилежній від входу стороні зали, на віддалі 6 м, вирубаний прохід у вигляді коридору, що з'єднує залу із залом 4. Зробити обміри неможливо, оскільки стіна має сліди руйнування, стеля осипалась через вплив вивітрювання та ерозії. Стан збереження зали 3 незадовільний.

Зала 4 знаходиться на віддалі 2,6 м на схід, паралельно до зали 3. Вона міститься довшою стороною в напрямку північ – південь. Її довжина 9 м, а ширина 2,2 м, що становить загальну площу 19,8 м². Стеля утворює правильну напівциліндричну форму з найвищою відміткою 2,3 м над рівнем підлоги. Вона вкрита шаром кіптяви. Долівка зали кам'яна, горизонтальна, вкрита товстим шаром сіро-коричневого піску товщиною 1 – 1,5 м. Стан зали 4 незадовільний. Стіни і стеля ушкоджені вивітрюванням та ерозійними процесами.

Підсумовуючи опублікований матеріал приходимо до наступних висновків. Очевидно, що весь цей комплекс був споруджений приблизно в один час. В окремих об'єктах були проведені пошукові археологічні дослідження, в результаті яких були виявлені окремі археологічні знахідки у вигляді дуже фрагментованих уламків ліпного та кружального глиняного посуду. Найраніший із них можна віднести до епохи раннього середньовіччя, початок – середина VIII століття, в той час як інший матеріал, знайдений у шарі піску на долівці першого об'єкту, можна віднести до XV – XVI ст.

Археологічний матеріал VIII ст. дає підстави вважати, що вже у згаданий час, даний об'єкт існував та використовувався за своїм первісним призначенням. Разом із тим не є виключеним, що в результаті майбутніх досліджень, хронологічний діапазон функціонування пам'ятки може бути суттєво розширений.

Не випадково усіх печерні комплекси фасадними частинами орієнтовані до півдня. На нашу думку таке розташування було викликано тим, що сонце (Хорс – головне божество давніх слов'ян), роблячи свій рух по небосхилу освітлювало приміщення храмів, а отже подібну орієнтацію можна пов'язувати з культом поклоніння сонячному божеству.

Усі ці об'єкти за своїми зовнішніми ознаками складаються з двох частин - майдану-подвір'я, обнесеного валом та власне самих печерних комплексів.

Майдани мають близьку до геометричної форму (прямокутну, трапецевидну, тощо). Відзначимо що в комплексі №6 через майдан, в напрямку схід – захід прокладена вимощена з каменю доріжка. Жодних ознак в'їзду на майдани не виявлено. Майдани мають штучне походження і споруджені з матеріалу (переважно піску) вибраного з тунелеподібних приміщень під час їх спорудження. Незначна висота земляних валів вказує на те, що вони не використовувались у якості оборонних укріплень, а, ймовірно, мали культове призначення.

Що стосується скельної частини об'єктів, то слід зауважити, що вони мають як спільні, так і відмінні між собою ознаки. Всі вони розташовані своїми фронтальними частинами (фасадами) в напрямку до півдня. Фасадні частини були виконані у вертикальних прямовисних стінах у вигляді висічених у них тунелеподібних приміщень різної довжини. Що стосується відмінностей між об'єктами, то вони різняться між собою кількістю приміщень-залів – від одного до семи, виключаючи об'єкти з двома і трьома залами. Разом з тим слід зазначити, що усі ці тунелеподібні приміщення мають ряд спільних рис та ознак.

В результаті досліджень встановлено, що кожне з приміщень (залів) у вертикальному

зрізі характеризує прямокутна форма з плавно заокругленою склепінчастою (аркоподібною) стелею і рівна горизонтальна долівка. Зазначені зали мають різну довжину, але приблизно однакову ширину 2,3 – 2,36 м, і висоту над рівнем долівки 2,1 – 2,15 м. Стіни та стеля усіх об'єктів акуратно протесані металевим долотом. Протилежні до входу стіни є вертикальні, рівні, добре зашліфовані. Важливою ознакою в усіх приміщеннях, є прорізани рівні горизонтальні лінії, по обидві сторони залів, на висоті 0,9 – 0,97 м. В окремих об'єктах по одну сторону, а інколи по дві, знаходяться ніші костниць (крипти) ванночкоподібної форми з приблизно однаковими довжиною, шириною та глибиною, в яких, ймовірно, покоїлися мощі святих.

В окремих місцях на стелі залів і, в більшій мірі, на стелі та стінах ніш костниць, зафіксовано ознаки кіптяви, а також окислення поверхні пісковика, котра в окремих місцях сягає товщини 0,6 – 1 см. Важливою ознакою є пази висічені при вході в кожне приміщення, що вказують на місцезнаходження дверних рам, а також ніші, які могли б використовуватись для дверних засувів. Важливо зазначити, що в приміщеннях, які мають по декілька залів зафіксовані переходи, котрі розміщені у різних місцях довжини стін, що створює цікаву планувальну картину даних об'єктів у вертикальному зрізі на висоті 1 м над долівкою, що підкреслено горизонтальними лініями прорізними в бокових стінах.

На нашу думку ця врізна лінія, яка знаходиться у всіх без виключення залах печерних комплексів має глибокий філософський зміст. А саме відділяє «землю» (земне, буденне життя) від «космосу» (буття небесного, вічного). Останнє ж відображене у склепінчастому, напівциліндричному завершенні стелі залів.

Привертають увагу витесані на поверхні об'єктів в окремих місцях (між комплексами № 2 та № 3 і над комплексом № 6) різної форми сходинкоподібні заглиблення, поява яких пов'я-

зана з ранньою фазою функціонування об'єктів.

Ці ознаки дають підставу для наступних припущень. На початковому етапі дані об'єкти виконували подвійні функції: технічну і культову або духовну. Про подібний об'єкт йдеться у повідомленні арабського географа X ст. аль-Масуді. У такому стані означені об'єкти пробули до часу утвердження християнства на цій території, можливо, наприкінці X ст. або раніше. На ознаки християнізації вказують вирубані у західних стінах бокових залах описаних комплексів вівтарні ніші та ніші-костниці.

Інформація поданої у статті М. Приселкова та М. Фасмера «Отрывки В. Н. Бенешевича по истории Русской Церкви XIV в.», думка українського історика В. Мацека про те що на території між княжим Галичем та Володимиром знаходилися «митрополичі добра», а також результати багатолітніх археологічних досліджень проведених Верхньодністрянською археологічною експедицією НАН України (керівник О. Корчинський) та результати археологічних та архітектурно-обмірних робіт 2021 р. КЗ ЛОР «Адміністрація історико-культурного заповідника «Стільське городище» дають підставу вважати, що в печерних комплексах знаходяться рештки усипальниць (ніші-костниці), в яких були захоплені мощі святих подібно, як у підземних печерах Києво-Печерської Лаври.

На жаль, окремі частини цих об'єктів є недоступними з огляду на обвали, що не дає можливості вивчити їх конфігурацію

Здобуті у процесі досліджень печерних комплексів дані дозволили створити якісно нове джерело до вивчення давньої історії та культури Прикарпаття періоду VIII – XV ст., що становить особливу наукову цінність та заслугове на особливу увагу з боку органів державної влади та науковців, поглиблене вивчення, особливе збереження та широку популяризацію.

Література:

1. Корчинський О. (1993). Звіт загону по дослідженню городищ Прикарпаття у 1992 році. Львів. – С. 1 – 23.
2. Корчинський О. (1998). Слов'янські культові центри IX–XI ст. в околицях Стільського городища // Народознавчі Зошити. – Зошит 2 (20). – С. 129–133.
3. Корчинський О. (2011). Про печери та печерні комплекси в місті Николаєві на Львівщині та в його околицях. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 15. Львів. – С. 232–256.
4. Мацек В. (1938). Княже-митрополиче Стільсько в Николаївщині над Дністром // Наша Батьківщина. Львів. – С. 129–131.
5. Приселков М., Фасмер М. (1916). Отрывки В. Н. Бенешевича по истории Русской Церкви XIV в. // Известия отделения русского языка и словесности Академии наук. Т. 21. Кн. 1. СПб. – С. 48–70.
6. Korčinski O. (2004). Kuljna središta Ljetopisnih Hrvata IX–XIV stoljeća u okolici gradine Stjlsko u Ukrajini // Croatica Christiana Periodica. Časopis Instituta za Crkvenu Povijest Katolickog bogoslovskeg fakulteta sveučilišta u Zagrebu. God. XXVIII. Zagreb Broj 54.

*Orest KORCHYNSKYI,
Vasyl MELNYK, Vasyl KHAMULIAK
CI LRC AHCR «Stilske gorodysche»*

NEW DATA ABOUT CAVE COMPLEXES BETWEEN MYKOLAIV AND TROSTIANETS, STRYI DISTRICT, LVIV REGION

This article examines the remains of unique rock complexes located between the city of Mykolaiv and the village of Trostianets, Stryi district, Lviv region. The new data, which were obtained as a result of exploratory archaeological and architectural survey work, allow the authors to conclude preliminarily that these 10 complexes, due to their close similarity, constitute a single mysterious complex that occupies most of the «Lysa Gora» Place and the neighboring territory on the east. The insignificant amount of archaeological material obtained as a result of the research of complex № 1, which is represented by fragments of clay pottery tableware of the VIII century, currently provides the lower chronological limit of the beginning of the functioning of these complexes at the beginning of the VIII century. The main purpose of the article is to summarize new data obtained as a result of architectural and measuring works, a comparative analysis of the number of halls in each object, their lengths, and transitions between halls and other internal objects and rooms. This information, in its turn, will become the basis for further research of these complexes, including archaeological, which will help to clarify completely the origin and initial purpose of these objects, create a good base for their preservation, museification, and detailed interdisciplinary study by both Ukrainian and foreign scientists.

Key words: Mykolaiv, Lysa Gora, Early Middle Ages, cave temples, ossuary niche, altar, World War I.

Таблиця № 1

ПЕЧЕРНИЙ КОМПЛЕКС, №	ДОВЖИНА ЗАЛИ, М						
	1	2	3	4	5	6	7
I	24	23,9	23,2	16,85	24,7	25,3	25
II	25	25	25	23,5	-//-	-//-	-//-
III	26,15	28,4	24	19,85	19,7	15	-//-
IV	8,35	-//-	-//-	-//-	-//-	-//-	-//-
V	4,4	4,97	6,59	4,48	15,9	6	-//-
VI	(?)	(?)	(?)	7,55	(?)	(?)	(?)
VII	14,9	-//-	-//-	-//-	-//-	-//-	-//-
VIII	24,9	-//-	-//-	-//-	-//-	-//-	-//-
IX	4,56	24,35	25,11	20,7	-//-	-//-	-//-
X	13,15	16,22	18,2	9	-//-	-//-	-//-

Таблиця № 2

ПЕЧЕРНИЙ КОМПЛЕКС, №	ШИРИНА ЗАЛИ, М						
	1	2	3	4	5	6	7
I	2,32 – 2,43	2,3 – 2,4	2,2 – 2,28	2,15 – 2,22	2,20 – 2,32	2,10 – 2,3	2,17 – 2,28
II	2,3	2,25 – 2,36	2,25 – 2,36	2,35	-//-	-//-	-//-
III	2,26 – 2,32	2,28 – 2,34	2,25	2,25	2,24 – 2,27	2,3 – 2,38	-//-
IV	2,25	-//-	-//-	-//-	-//-	-//-	-//-
V	4,28	2,37	2,22	2,35	2,29	2,15	-//-
VI	(?)	(?)	(?)	2,2	(?)	(?)	(?)
VII	2,2	-//-	-//-	-//-	-//-	-//-	-//-
VIII	2,11	-//-	-//-	-//-	-//-	-//-	-//-
IX	2,08	2,36	2,70	2,47	-//-	-//-	-//-
X	2,5	2,42	2,33	2,2	-//-	-//-	-//-

Таблиця № 3

ПЕЧЕРНИЙ КОМПЛЕКС, №	ВИСОТА ЗАЛИ, М						
	1	2	3	4	5	6	7
I	2,1 – 2,22	2,1 – 2,3	2,15 – 2,2	2,1 – 2,18	2,1 – 2,18	2,07 – 2,2	2,10 – 2,15
II	2,1 – 2,22	2,1	2,1	2,1	-//-	-//-	-//-
III	2,22	2,26	2,1	2,15	2,17	2,1	-//-
IV	2,15	-//-	-//-	-//-	-//-	-//-	-//-
V	1,65	2,3	2,2	2,10	2,38	2,38	-//-
VI	(?)	(?)	(?)	2	(?)	(?)	(?)
VII	2,3	-//-	-//-	-//-	-//-	-//-	-//-
VIII	2,3	-//-	-//-	-//-	-//-	-//-	-//-
IX	2,12	2,13	2,2	2,4	-//-	-//-	-//-
X	2,04	2,42	2,45	2,3	-//-	-//-	-//-

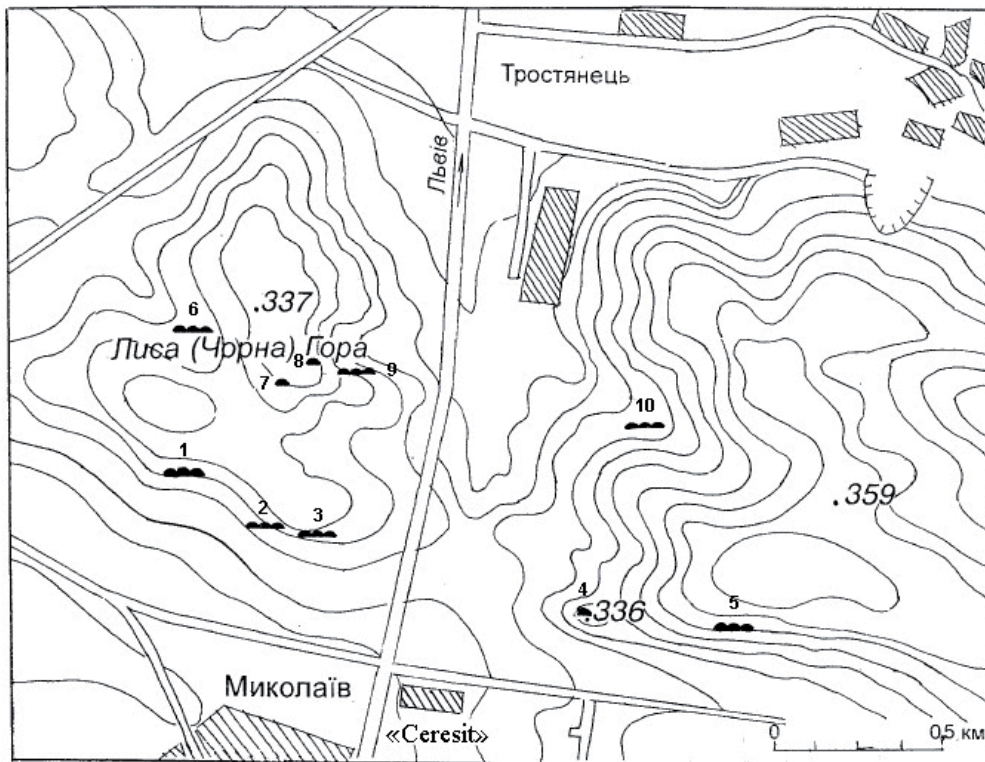

Рис. 1. План-схема розташування печерних комплексів на околиці м. Миколаєва в ур. Лиса (Чорна) Гора
 Fig. 1. Schematic plan of localization of cave complexes near Mykolaiv in Lysa (Chorna) Gora Place

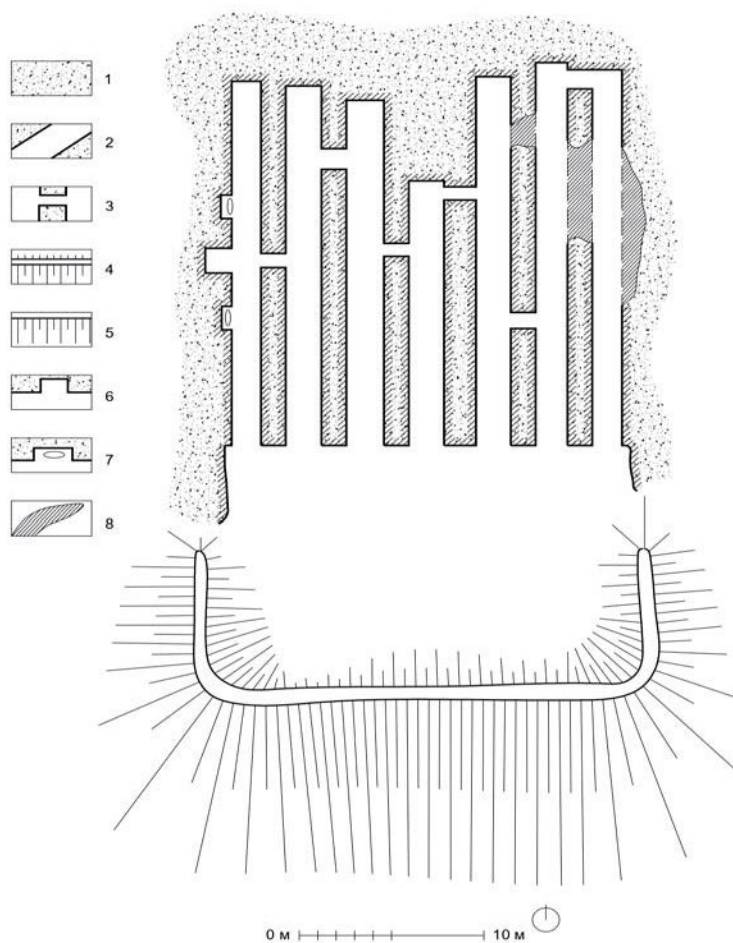

Рис. 2. План печерного комплексу № 1: 1 – скеля; 2 – зала; 3 – прохід; 4 – земляний вал; 5 – схили; 6 – вітарна ніша; 7 – ніша-костниця; 8 – поруйновані частини комплексу
 Fig. 2. Plan of cave complex № 1: 1 – rock; 2 – hall; 3 – entrance; 4 – earthen billow; 5 – slopes; 6 – altar niches; 7 – ossuary-niche; 8 – ruined part of the complex

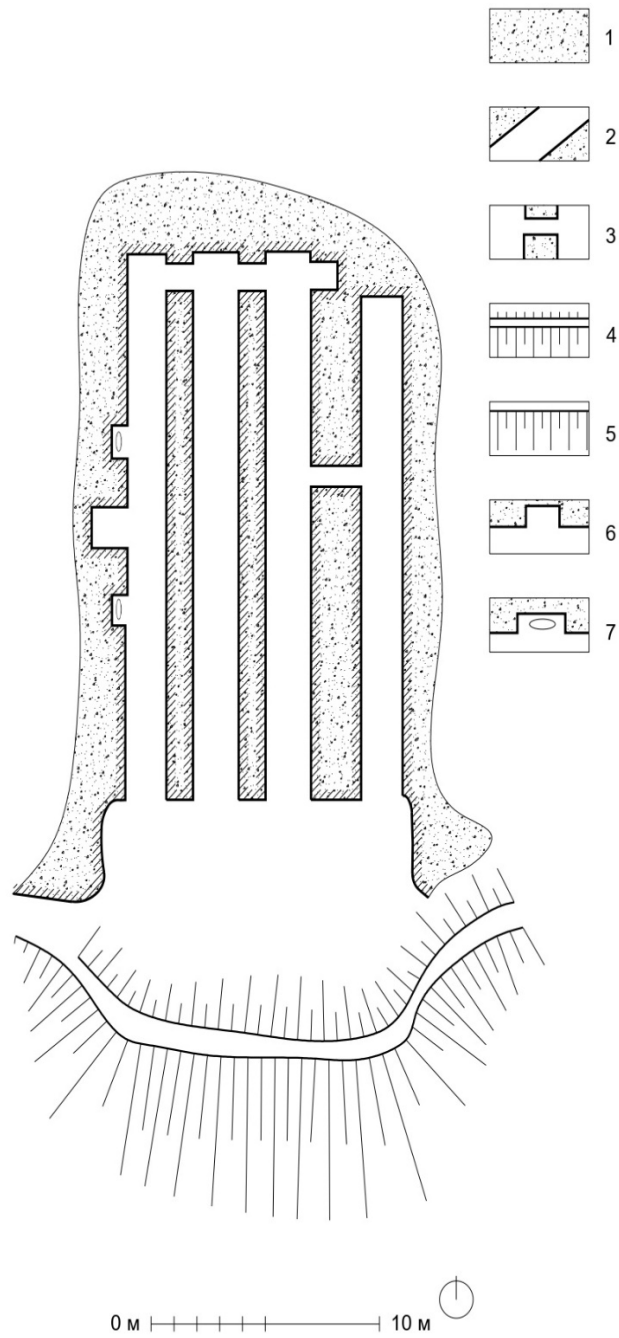

Рис. 3. План печерного комплексу № 2: 1 – скеля; 2 – зала; 3 – прохід; 4 – земляний вал; 5 – схили;
6 – віттарна ніша; 7 – ніша-костниця

Fig. 3. Plan of cave complex № 2: 1 – rock; 2 – hall; 3 – entrance; 4 – earthen billow; 5 – slopes;
6 – altar niche; 7 – ossuary-niche

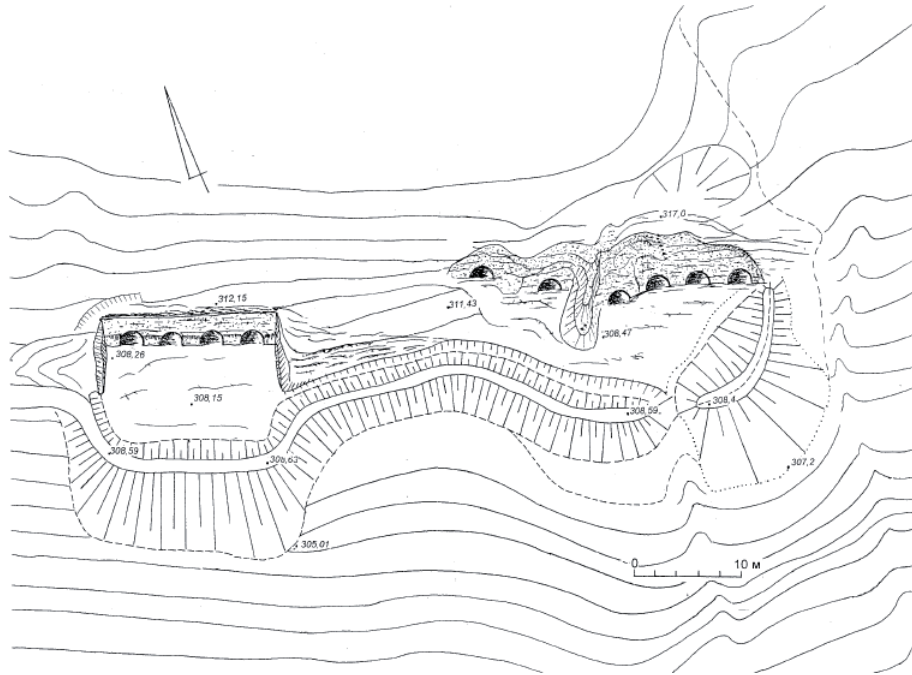

Рис. 4. Геодезичний план печерних комплексів № 2 і № 3

Fig. 4. Geodesic plan of cave complexes № 2 and № 3

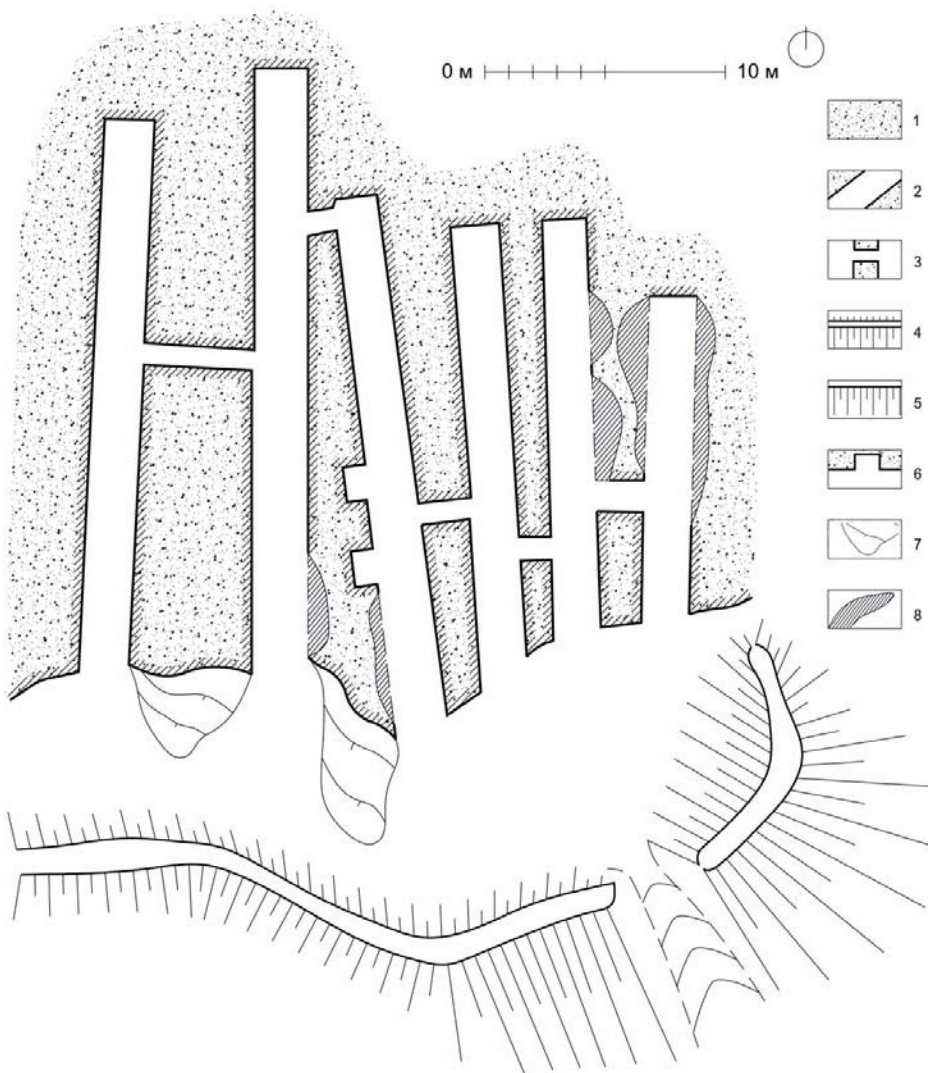

Рис. 5. План печерного комплексу № 3: 1 – скеля; 2 – зала; 3 – прохід; 4 – земляний вал; 5 – схили; 6 – ніша; 7 – скельний виступ, 8 – поруйновані частини комплексу

Fig. 5. Plan of cave complex № 3: 1 – rock; 2 – hall; 3 – entrance; 4 – earthen billow; 5 – slopes; 6 – niche; 7 – rock ledge; 8 – ruined part of the complex

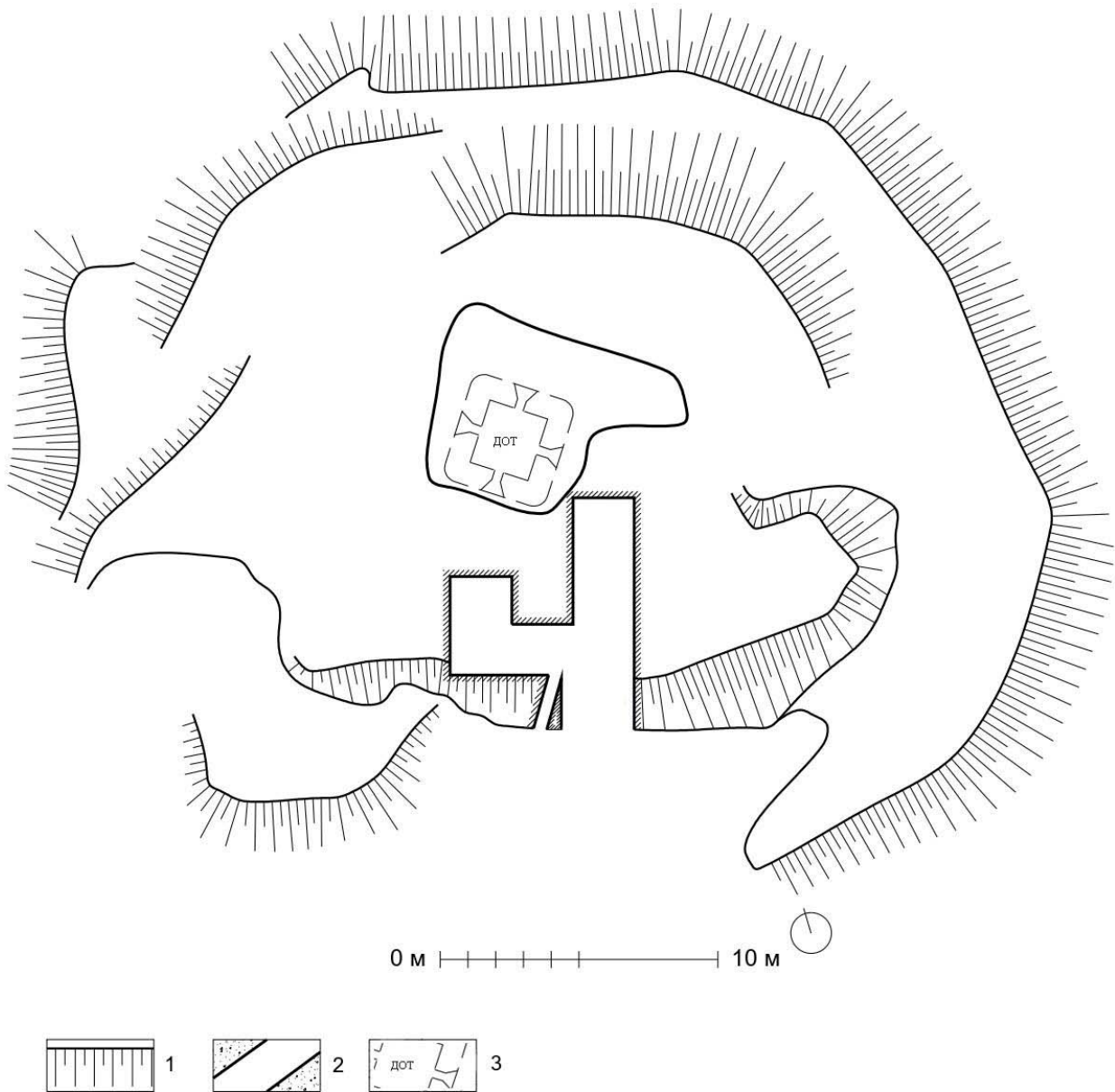

Рис. 6. План печерного комплексу № 4 в урочищі «ДЗОТ»: 1 – схили; 2 – зала; 3 – бетонно-кам’яний ДОТ
 Fig. 6. Plan of cave complex № 4 in «DZOT» Place: 1 – slopes; 2 – hall; 3 – concrete-masonry pillbox

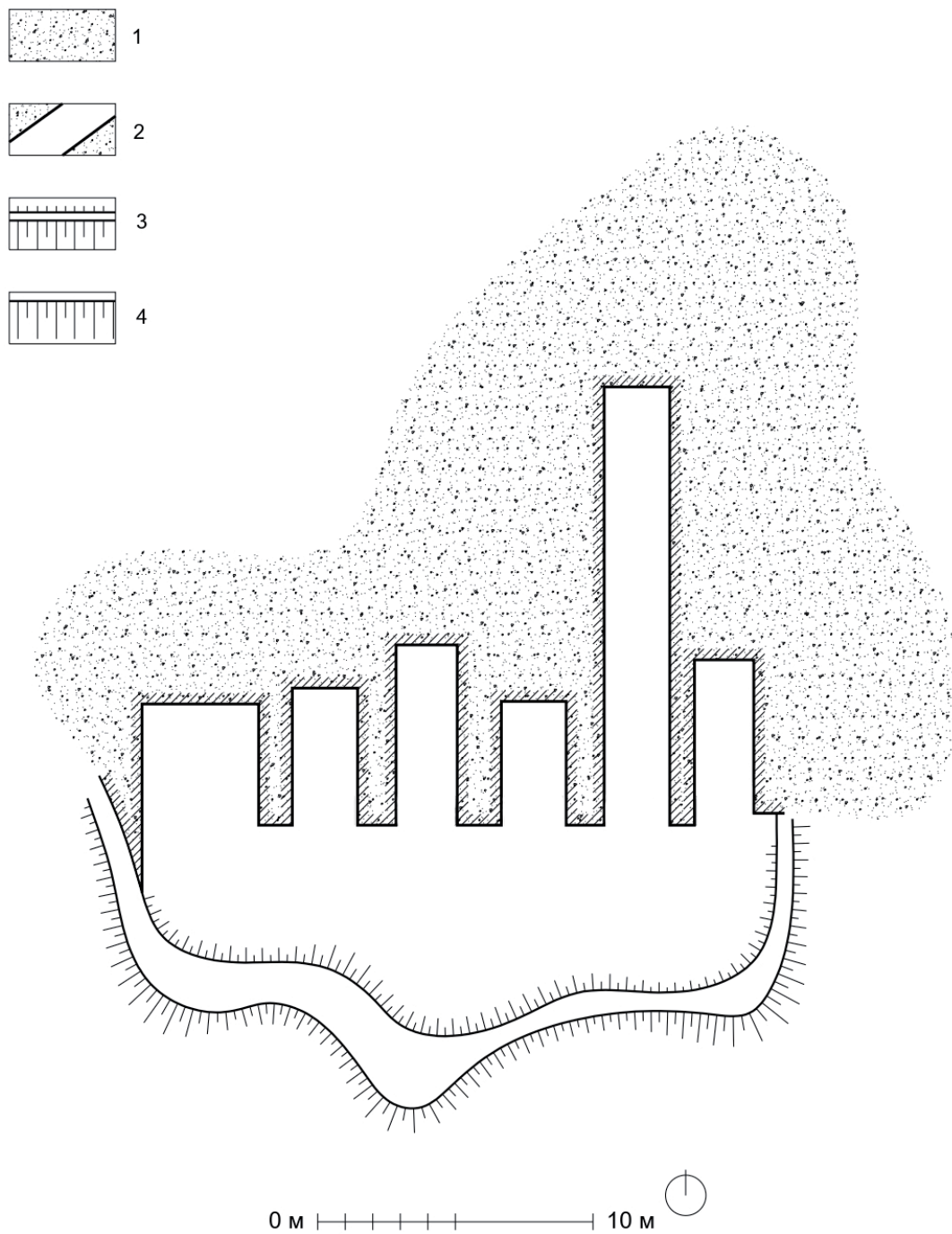

Рис. 7. План печерного комплексу № 5: 1 – скеля; 2 – зала; 3 – земляний вал; 4 – схили
 Fig. 7. Plan of cave complex № 5: 1 – rock; 2 – hall; 3 – earthen billow; 4 – slopes

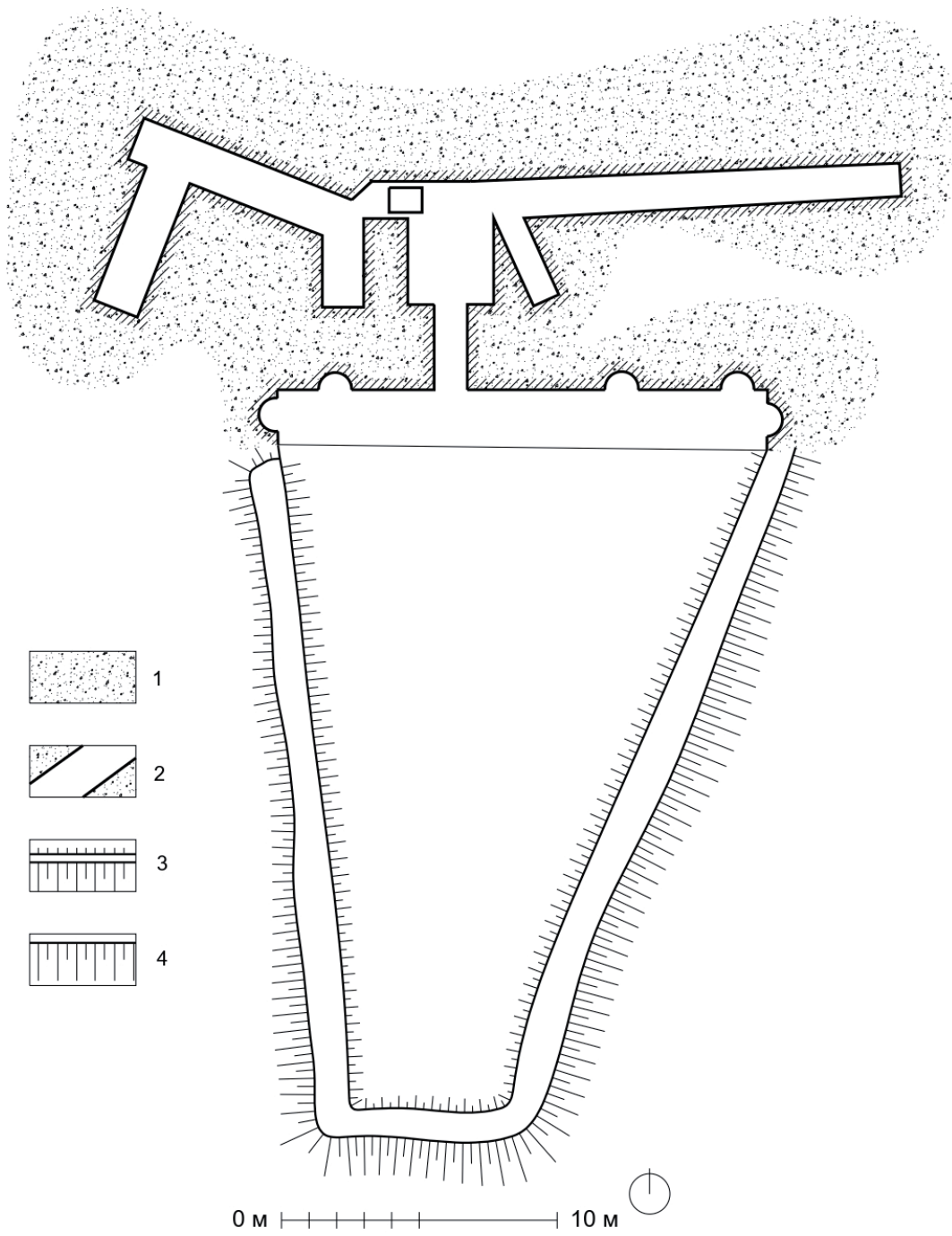

Рис. 8. План пещерного комплекса № 6: 1 – скаля; 2 – зала; 3 – земляний вал; 4 – схили
 Fig. 8. Plan of cave complex № 6: 1 – rock; 2 – hall; 3 – earthen billow; 4 – slopes

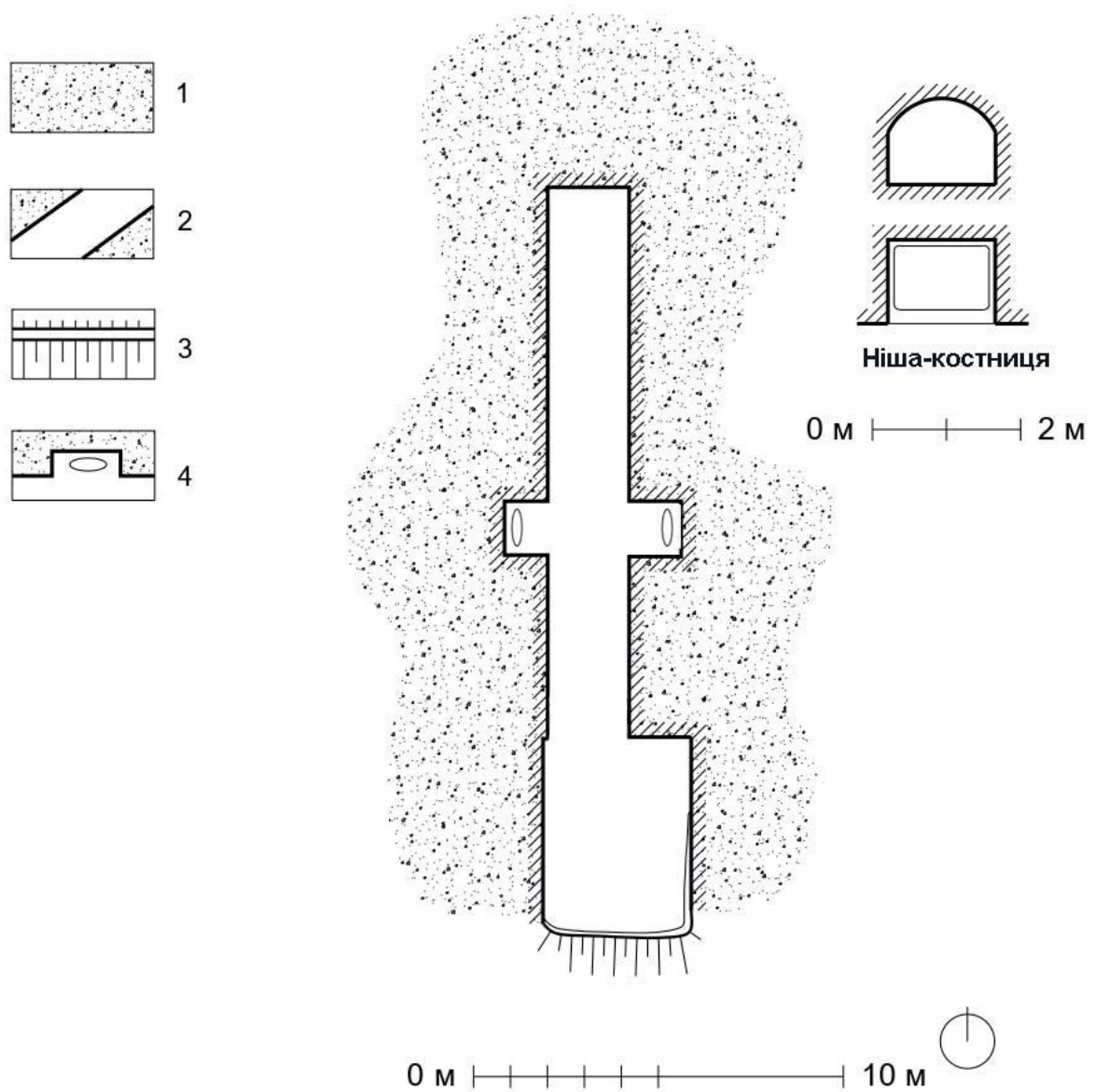

Рис. 9. План печерного комплексу № 7: 1 – скеля; 2 – зала; 3 – земляний вал; 4 – ніша-костниця

Fig. 9. Plan of cave complex № 7: 1 – rock; 2 – hall; 3 – earthen billow; 4 – ossuary-niche

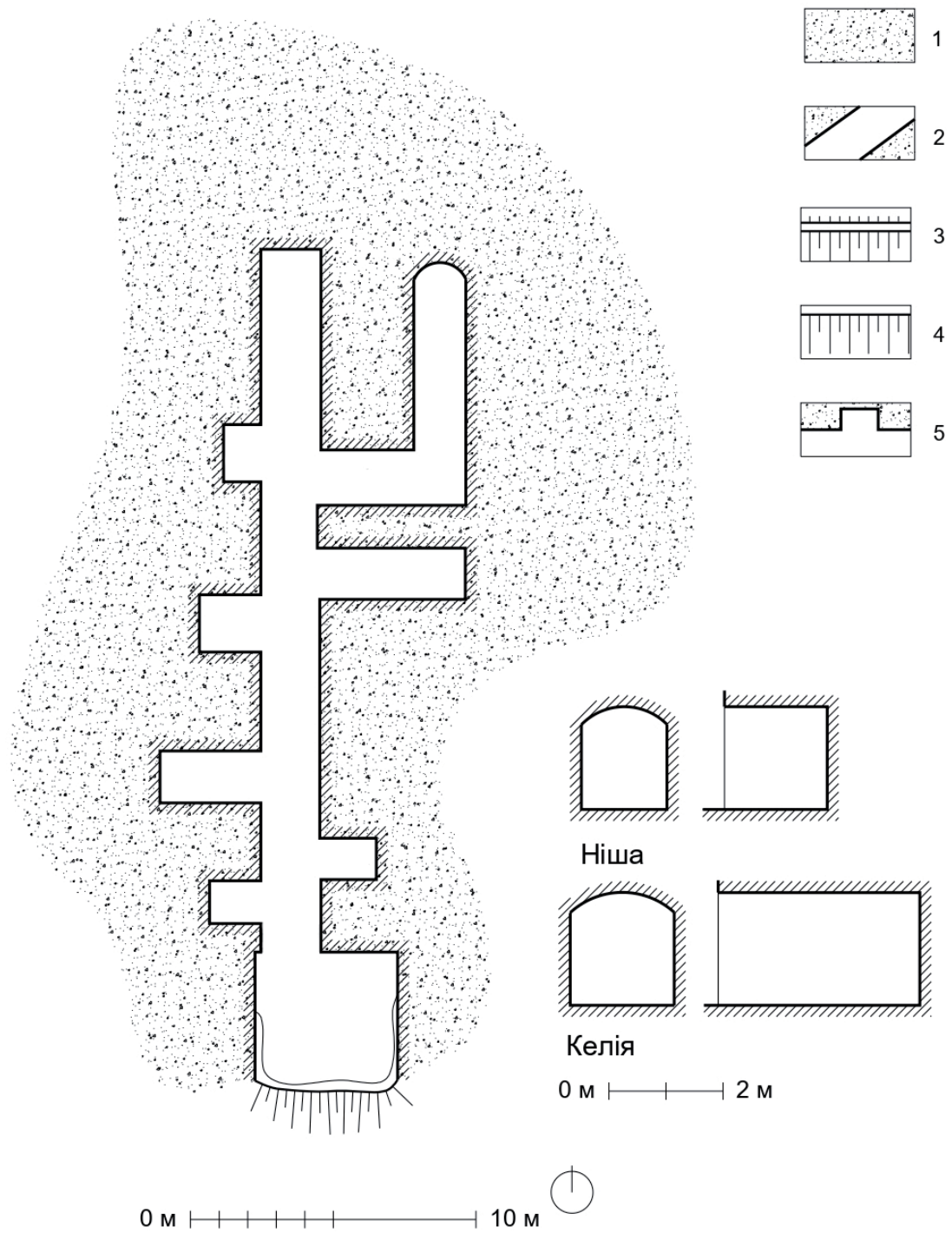

Рис. 10. План печерного комплексу № 8: 1 – скеля; 2 – зала; 3 – земляний вал; 4 – схили; 5 – ніша
 Fig. 10. Plan of cave complex № 8: 1 – rock; 2 – hall; 3 – earthen billow; 4 – slopes; 5 – niche

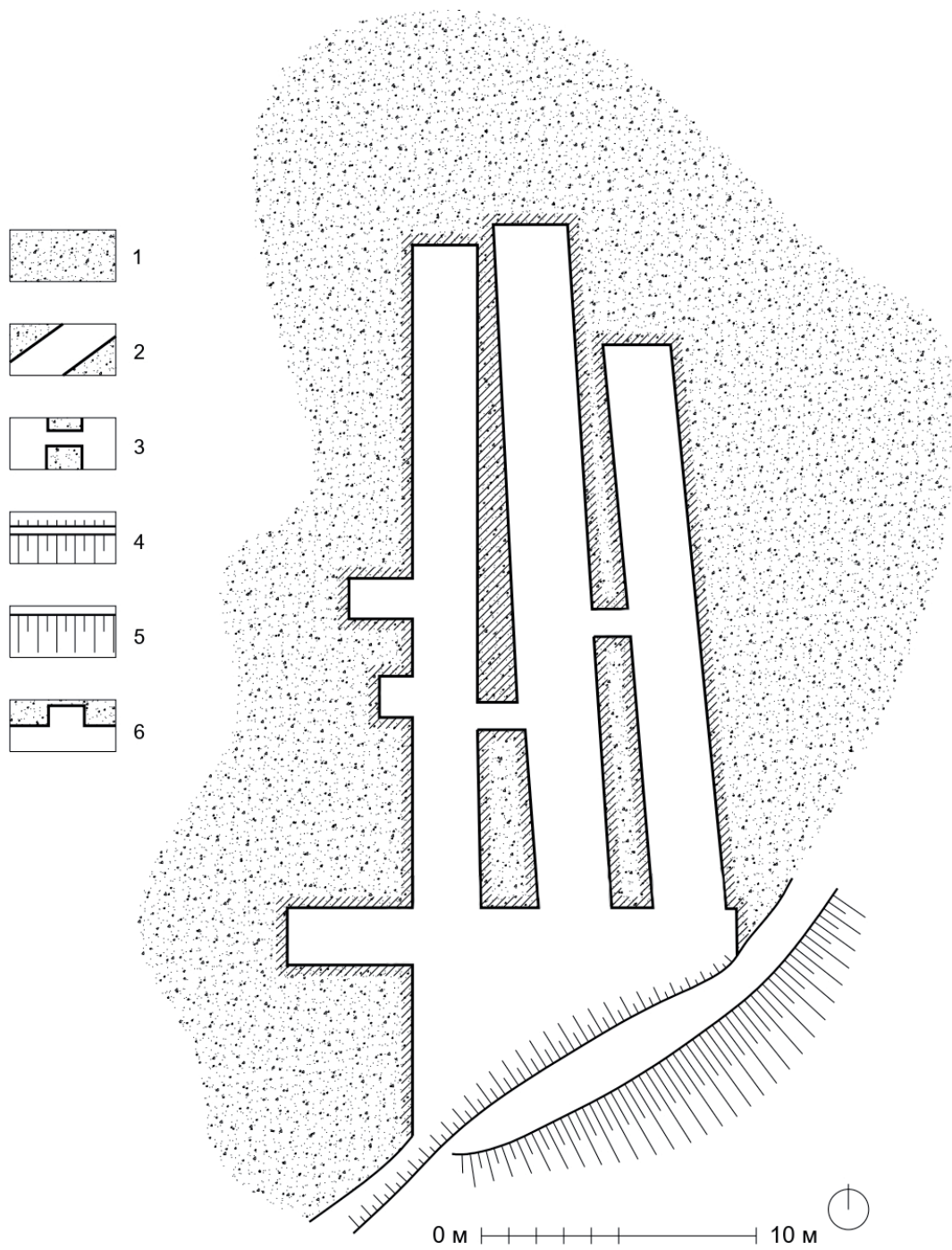

Рис. 11. План печерного комплексу № 9: 1 – скеля; 2 – зала; 3 – прохід; 4 – земляний вал; 5 – схили; 6 – ніша
 Fig. 11. Plan of cave complex № 9: 1 – rock; 2 – hall; 3 – entrance; 4 – earthen billow; 5 – slopes; 6 – niche

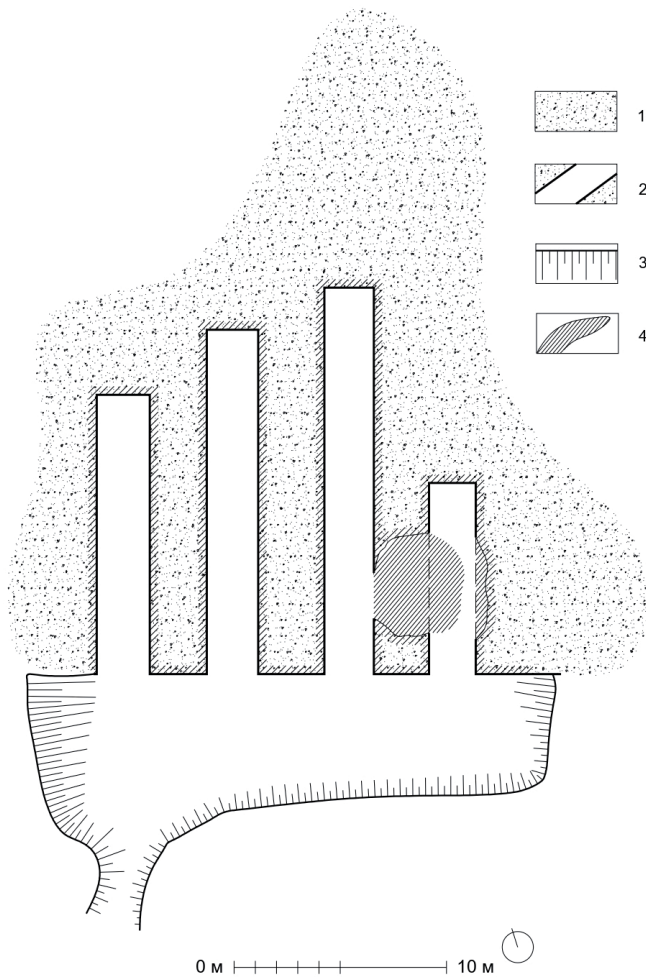

Рис. 12. План печерного комплексу № 10: 1 – скеля; 2 – зала; 3 – схили; 4 – поруйновані частини комплексу
 Fig. 12. Plan of cave complex № 10: 1 – rock; 2 – hall; 3 – slopes; 4 – ruined part of the complex

Фото 1. Під час огляду інтер'єру печерного комплексу № 1
 Photo 1. During the examination of the interior of cave complex № 1

Фото 2. Всередині однієї із зал печерного комплексу № 1
Photo 2. Inside one of the halls of cave complex № 1

Фото 3. Вівтарна ніша печерного комплексу № 1
Photo 3. Altar niche of cave complex № 1

Фото 4. Зовнішній вигляд ніші-костниці в печерному комплексі № 2
Photo 4. Appearance of ossuary-niche in cave complex № 2

Фото 5. Вид зі сходу на портал печерного комплексу № 2
Photo 5. View from the east at the portal of cave complex № 2

*Фото 6. Підніжжя конусоподібного останця печерного комплексу № 4 в ур.
«ДЗОТ». Вид з південно-західного боку*

Photo 6. A foot of conical outlier of the cave complex № 4 in «DZOT» Place. View from the south-western side

Фото 7. Печерний комплекс № 4. Входи до комплексу та бетонно-кам'яний ДОТ на його вершині. Вид з півдня
Photo 7. Cave complex № 4. Entrance to the complex and concrete-masonry pillbox on its top. View from the south

УДК 903.5:726.8](282:477.83)

Орест КОРЧИНСЬКИЙ
КЗ ЛОР АІКЗ «Стільське городище»

КУРГАННІ НЕКРОПОЛІ В МЕЖИРІЧЧІ РІЧОК ЗУБРИ, КОЛОДНИЦІ ТА ЛУГУ

У даній статті наводяться узагальнюючі дані про курганні некрополі в найближчих околицях пам'ятки археології національного значення – городища VIII – X ст. у селі Стільсько, Стрийського району Львівської області, котрі були виявлені впродовж багаторічних досліджень, багатого на різномасштабні пам'ятки археології природно-географічного середовища Бібсько-Стільського горбогір'я. Авторами наводяться точні характеристики фізико-морфологічного розташування курганних некрополів, наводиться їх нумерація згідно географічного розташування, а також кількість курганних насипів в групах, їх розміри та стан збереження.

Ключові слова: Стільське городище, Бірсько-Стільське горбогір'я, курган, курганний некрополь, курганна група, енеоліт, бронзова доба.

В довкіллі Стільського городища, особливо зі східного боку, збереглася велика кількість давніх курганів – як курганних груп, так і поодиноких насипів (рис. 1). Природне середовище цієї частини Бібсько-Стільського горбогір'я характеризує горбиста місцевість – плоскогір'я з абсолютними висотами 400 – 405 м н.р.м. Рельєф порізаний густою сіткою балок і ярів, дном яких стікає велика кількість потоків, що беруть свій початок на краю плато. Схили горбогір'я переважно похилі, інколи стрімкі. Місцями з їх берегів виступають великі скелі піщано-вапнякового походження. Більша частина цього масиву заліснена давнім буково-грабовим лісом, що росте від найдавніших часів.

В різні роки, роботи по обстеженню даних пам'яток в складі Верхньодністрянської постійнодіючої археологічної експедиції, а після створення історико-культурного заповідника «Стільське городище», в складі експедиції Заповідника, проводили О. Корчинський, В. Шишак, В. Пуздерко, Д. Павлів, В. Петегірич та ін.

Наприкінці 90-х років минулого століття колективом вчених Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Краківського відділення Інституту археології та етнології ПАН були проведені пошукові археологічні роботи з метою виявлення та дослідження давніх курганів на заході України. Зокрема велику увагу було приділено вивченню цих пам'яток на території Стільсько-Бібського горбогір'я. Ученими опубліковано результати досліджень та історіографію з даного питання [Махнік, Павлів, Петегірич, Принада, 2002, с. 481 – 505].

В період між 2016 та 2019 роками, було проведено декілька розвідкових експедицій працівниками історико-культурного заповідника «Стільське городище», метою яких було виявлення та дослідження нових археологічних пам'яток в даному історико-географічному регіоні і, насамперед, в найближчому середовищі пам'яток, що входять до Стільського археологічного комплексу.

Так, найближчим поясом курганів по відношенню до городища, є пояс із 7 курганних груп. Територію їх розміщення у природно-географічному відношенні характеризує висока, вкрита лісом тераса правого берега р. Іловець, лівого допливу р. Барвінки, у вигляді кількох пагорбів, що тягнуться з пів-

ночі на південь. Переважно, розміщені вони вздовж доріг, які відходять від шляху Стільсько – Ілів на північ та південь. Пагорби сягають абсолютних висот 378 – 390 м над рівнем моря, мають круті східні (в долину р. Іловець) та західні схили і височать над долиною Іловця на 70 – 85 м.

В даному географічному відтинку Бібрсько-Стільського горбогір'я, перші три курганні групи із цього курганного поясу, локалізовані вздовж дороги, яка веде від шляху Стільсько – Ілів в південному керунку до м. Новий Розділ (рис. 2). Наступні чотири курганні групи з цього поясу розміщені північніше дороги Стільсько – Ілів та в урочищі званому «Юзькова ленія», по обидва боки лісової дороги, що пролягла від дороги Стільсько – Ілів в напрямку на північ.

Курганна група I розташована за 2,7 км на південь з незначним відхиленням до сходу від згаданого вище перехрестя доріг. Вона займає східну частину розлогого пагорба видовженого вздовж лінії схід – захід, у східному напрямку від урочища «Гранки» (рис. 2). Могильник нараховує шість курганів, які утворюють два скупчення з трьох і двох насипів та однієї окремо розміщеної могили [Корчинський, 2017, с. 5 – 6].

Курган 1, який виявився з трьох насипів першого скупчення найбільшим, розташований за 80 м праворуч від дороги на Новий Розділ. Курган добре збережений, його діаметр з півночі на південь становить 26,5 м, зі сходу на захід 25,5 м., висота від денної поверхні з північного боку сягає 2,30 м, з південного – 2,0 м (фото 1).

Курган 2, котрий розміщений цього ж боку дороги віддалений на 65 м в західному напрямку від кургану 1. Сильно знівельований насип кургану має висоту 0,5 – 0,6 м і діаметр 17 м.

Курган 3 розташований за майже 120 м на південний схід від кургану 1 та за 20 м зліва від дороги на Новий Розділ. Його діаметр у півніжжі становить 12,5 м, а висота 0,5 м.

Друге скупчення курганів розміщене за 300 м на південь з незначним відхиленням у східному напрямку від кургану 3.

Курган 4 з цього скупчення розташований за 185 м на північний захід від дороги на дачі, на краю пагорба, який спадає у південному напрямку. Діаметр насипу становить 17,5 м, а висота 0,5 – 0,6 м.

Курган 5 розташований ще нижче у південно-східному напрямку на відстані 170 м від кургану 4. Діаметр кургану сягає 10,5 м, а висота 0,5 – 0,6 м. Південна частина насипу пошкоджена лісовою дорогою.

Курган 6 займає крайнє південне положення і лежить за 580 м на південний захід від кургану 5 та за 100 м на захід від розвилки доріг на Новий Розділ і дачі, де побудовано пам'ятну капличку «Борцям за волю України». Курган має діаметр 18 м, висоту 0,7 м, його північний край пошкоджений (фото 2).

Курганна група II, складається з компактно розташованих курганних насипів і займає центральну найвищу частину пагорба (390 м н.р.м.), який розміщений за 1,36 км на південь від перехрестя шляху Стільсько – Ілів до Нового Роздолу (рис. 2). Схили пагорба плавно спадають у східному (до правого берега р. Іловець) та західному (до лівого берега потічка Ласки) напрямках. Центральну частину пагорба перетинає дорога до Нового Роздолу, яка розділила курганний могильник на дві частини і, можливо, під час її прокладання були знищені окремі курганні насипи. В могильнику налічується сім курганів різного стану збереження та розмірів (рис. 3) [Корчинський, 2017, с. 6 – 7].

Курган 1 розміщений праворуч при самій дорозі; північно-східна частина його насипу частково була пошкоджена під час її прокладання. Діаметр кургану 22 м, висота 1,4 – 1,5 м (рис. 3; фото 3).

Курган 2 розташований за 36 м на південний захід від кургану 1, який є водночас західною точкою могильника. Він зберігся на висоту 0,7 м, діаметр насипу 17 м.

Курган 3 розташований навпроти кургану 1, на протилежному лівому боці дороги, за 40 м на схід від її краю. Він добре зберігся, його діаметр при основі має 17 м, а висота по центру сягає 1,8 м (рис. 3; фото 4).

Курган 4 розміщений за 35 м в напрямку на північ від кургану 3. Насип цього кургану теж добре зберігся. Діаметр кургану становить 19 м, а висота 1,8 м (фото 5).

Курган 5 лежить за 30,5 м на схід від попередньої могили і також визначає східний край некрополя. Курган зберігся на висоту 0,5 м, а його діаметр сягає 14 м (рис. 2).

Курган 6, який є найменшим курганом серед могил другої групи, розташований за 16 м на північ і є крайнім насипом із північного краю некрополя. Його діаметр має тільки 7 м, а висота насипу становить 0,4 м (рис. 3).

Курган 7 лежить за 34,5 м на південь від курганного насипу 5 і є останнім курганом у цій групі. Діаметр його насипу становить 12 м, а висота 0,6 м (рис. 3).

Курганна група III розміщується праворуч дороги, яка пролягає в напрямку на м. Новий Розділ, через східну частину цього масиву, який має висоти в межах 386,4 – 391,1 м н.р.м. Могильник складається з трьох земляних насипів різної висоти та діаметрів. Кургани розміщені в ряд з південно-сходу на північний захід на відстань 112 м (рис. 4; 5) [Корчинський, 2018, с. 5 – 6].

Курган 1 виявився найбільшим з трьох насипів могильника. Він розташований на віддалі 70 м в напрямку на схід від лісової просіки та на віддалі 155 м на південь від дороги Стільське – Ілів. Насип кургану сягає висоти 1,05 м над землею поверхнею. У підніжжі він має неправильну округлу форму. Його довжина з півночі на південь сягає 16,5 м, а зі сходу на захід 23 м. Така різниця у розмірах діаметрів, ймовірно пояснюється тим, що поруч знаходився інший курган менших розмірів і тіла обох у процесі нівеляції злилися (фото 6).

Курган 2 міститься на віддалі 58 м в напрямку на північний захід (азимут 20°), від кургану 1. В основі він має майже ідеальну округлу форму діаметром з півночі на південь 18 м та з заходу на схід 18,2 м. Висота курганного насипу сягає 0,9 – 1,0 м (фото 7).

Курган 3 найменший у цьому могильнику. Він розміщений на віддалі 57 м в напрямку на північний захід (азимут 55°) від кургану 2. Сильно знівельований насип має висоту

0,4 – 0,5 м, а діаметр при основі з півночі на південь сягає 13,5 м, а зі сходу на захід – 14,5 м. Біля південно-східної частини підніжжя кургану пролягає лісова просіка, яка спрямована у північно-східному напрямку і виходить на дорогу Стільське – Ілів на віддалі 74 м від кургану.

Курганна група IV виявлена на віддалі близько 250 м в напрямку на північний захід від кургану 3 курганної групи III (рис. 5). Він складається з двох курганів – більшого та меншого (рис. 6) [Корчинський, 2018, с. 9].

Курган 1 розташований на віддалі 53,5 м ліворуч автошляху Стільське – Ілів та на віддалі 350 м в напрямку на схід від місця розгалуження основної та лісової доріг (ур. «Юзькова Ленія») у 15 кварталі Стільського лісництва Стрийського лісгоспзагу в уроч. «Стільський ліс» (рис. 6). Курган має висоту близько 1,0 м, є майже округлим в основі з поперечною довжиною 19,2 по лінії північ – південь та 18,9 м по лінії схід – захід (фото 8).

Курган 2 (сильно поруйнований), знаходиться на віддалі 26,5 м в напрямку на північний захід від кургану 1. Він в плані мав ймовірно округлу форму діаметром близько 17 м.

Детальним обстеженням території довкола цих курганів не було виявлено слідів інших земляних насипів.

Курганна група V знаходиться на віддалі близько 350 – 400 м в напрямку на південний схід від зовнішньої лінії укріплень Стільського городища та близько 230 м в напрямку на північ від місця розгалуження автошляху Стільське – Ілів та лісової дороги, званої «Юзькова Ленія». По обидві сторони цієї дороги, у 14 кв. Стільського лісництва було відкрито три курганоподібні насипи. Два із них містяться ліворуч, а один, праворуч лісової дороги [Корчинський, 2020, с. 5 – 7]

Курган 1 знаходиться на віддалі 60 м у напрямку на північ від краю автомобільного полотна Стільське – Ілів і 110 м на захід від лісової дороги. Поверхня кургану має напівсферичну, дуже розпливчасту форму, що утворилася під дією багатомісячних несприятливих атмосферних явищ. Висота насипу сягає 1,4 м. У плані, при основі, його характеризує непра-

вильна округла форма 15×16 м. Характерні ознаки описаного об'єкта дають усі підстави віднести його до виду поховальних пам'яток бронзової доби (фото 9).

Курган 2 віддалений від кургану 1 в напрямку на північний схід на віддалі 183 м і від лісової дороги в напрямку на захід на 77 м.

Його тіло характеризує напівсферична дуже розпливчаста форма. Висота насипу в даний час становить 2,27 м. В основі насип має неправильну округлу форму розмірами 18×19 м. Описані ознаки дають підстави стверджувати, що даний насип є пам'яткою поховального обряду – курганом, час спорудження та етнічна приналежність якого залишаються нез'ясованими до часу проведення на ньому археологічних досліджень. Однак стан збереження цієї пам'ятки, а також інші характерні ознаки, дають підстави для припущень, що цей курган, як і вищеописаний може бути віднесений до бронзової доби.

Курган 3 знаходиться у 14 кв. Стільського лісництва, в напрямку на північ від місця розгалуження автошляху Стільське – Ілів, вздовж лісової дороги на віддалі 227 м і праворуч від неї на віддалі 29 м. Насип в основі характеризує неправильна овальна форма розмірами 41,5×17,5 м. Довшою стороною він розміщений в напрямку північ – південь. Висота курганного насипу становить 2,27 м.

Візуальними спостереженнями та геодезичними обмірами з'ясовано, що на поверхні кургану простежується горизонтальний майданчик неправильної овальної форми з видовженням та помітним звуженням у південному напрямку. Його довжина по лінії північ – південь сягає – 18,5 м, а ширина – 9 м. Також встановлено, що вздовж західного підніжжя кургану знаходиться дуже замулений рів шириною близько 2 – 2,3 м і глибиною 0,3 м. З трьох сторін горизонту – півночі, півдня та заходу поверхня кургану збережена задовільно, а зі східного боку пошкоджена ерозійними процесами.

Курганна група VI була виявлена під час обстеження ділянки лісової дороги, прокладеної від автошляху Стільське – Ілів у пів-

нічному та східному напрямках в урочищі «Юзькова Ленія». На найвищій частині підвищення, в місці поєднання обох відрізків дороги, зафіксовано рештки п'яти курганних насипів. Цей курганний могильник розташований групою є досить компактним (рис. 7). Окремі з них (кургани 1, 2 і 3) частково пошкоджені в давніші часи під час прокладання лісових просік та зовсім недавнього облаштування дорожнього полотна або ж розкопами не встановленого часу. Нижче подаємо опис та характеристику обстежених курганів цього могильника.

Курган 1 розташований на місці перетину північного та східного відрізків дороги. Західний та північний край насипу кургану частково підрізаний під час прокладання дороги. Насип кургану у значній мірі знівельований, його висота становить 0,35 – 0,40 м, а діаметр 16 м (фото 10).

Курган 2 розміщений на віддалі 21 м в напрямку на схід від кургану 1. Його центральна частина сильно пошкоджена (розкопана) глибокою ямою. Крім того, північна частина його насипу підрізана східним відрізком дороги та нещодавно вибраною бульдозером траншеєю довжиною 4 м та шириною від 1 до 2 м. діаметр кургану близько 13 м, а висота 1,0 – 1,2 м.

Курган 3 розташований на віддалі 25 м в напрямку на південний захід від кургану 1. Найвища його центральна частина поруйнована глибокою ямою. Висота насипу становить 0,7 м, а діаметр кургану при основі сягає 13,5 м.

Курган 4 займає крайнє південне положення в курганній групі і знаходиться на віддалі 16 м в напрямку на південний схід від кургану 3. Його насип знівельований, але не порушений пізнішими ямами чи в копами. Діаметр кургану при основі становить 13 м, а його висота сягає 0,4 – 0,5 м (фото 11).

Курган 5 знаходиться на віддалі 40 м в напрямку на північний захід від кургану 1 та 27 м від краю північного відрізка дороги. Він не потрапив в зону реконструкції дороги. Його знівельований насип має діаметр при основі 14 м, а висоту 0,4 м. Характерне розташування могильника на найвищій висоті плато,

параметри курганних насипів та дані щодо подібних пам'яток, розкопаних на території Бібрсько-Стільського горбогір'я у 30-х роках ХХ ст., дозволяють висловити припущення про можливий їх зв'язок з культурою шнурової кераміки доби енеоліту – ранньої бронзи або комарівською культурою доби бронзи.

Курганна група VIII знаходиться на віддалі 0,5 км в напрямку на північний схід від городища. Некрополь з 13 курганів простягається на віддалі 540 м зі сходу на захід, а курган 14 знаходиться в напрямку південь від перехрестя лісових доріг (рис. 8).

Курган 1 знаходиться в 11 кварталі Роздільського лісництва і віддалений на захід від перехрестя лісових доріг на віддалі близько 133 м, і практично примикає до південного краю лісової дороги. Він у підніжжі має округлу форму з діаметром близько 25 м. Земляний насип сягає висоти 1,6 – 1,7 м над рівнем навколишньої поверхні. Курган добре зберігся і має плавно заокруглену поверхню.

Курган 2 знаходиться в 11 кварталі Роздільського лісництва, як і курган – 1, і віддалений від останнього на віддалі 64 м. Він у підніжжі має форму овалу 25×30 м і довшою стороною орієнтований по лінії схід – захід. Висота насипу над навколишньою поверхнею сягає 1,0 м. Поверхня кургану сильно поруйнована лісгосподарськими роботами. Через його північну частину пролягає лісова дорога, яка врізається в нього на глибину до 1,0 м.

Курган 3 знаходиться у 8 кварталі того ж лісництва і віддалений на 50 м в напрямку на північний захід від кургану 2. У підніжжі він має округлу форму діаметром 10 – 11 м. Висота насипу сягає близько 0,4 м. Поверхня кургану досить добре збережена.

Курган 4 також знаходиться у кварталі Роздільського лісництва і віддалений на 25 м в напрямку на захід від кургану 3. В плані, біля підніжжя, він має округлу форму діаметром 9 м, а висота земляного насипу сягає 0,9 м. Поверхня кургану досить добре збережена.

Курган 5 віддалений від перехрестя доріг на віддалі близько 45 м. Його висота над рівнем навколишньої поверхні сягає 1,10 м, а діаметр при основі має 15 – 17 м. Довша сторона у підніжжі витягнута до півдня і підніжжям

віддалена на 4,0 м від північного краю дороги. Поверхня кургану дуже плоска, розмита.

Курган 6 знаходиться на віддалі близько 15 м на схід від вищеописаного кургану. Його висота ледве сягає 0,5 м над рівнем навколишньої поверхні і діаметр при основі має 13 – 15 м. Довшою стороною курган орієнтований по осі північ – південь. Поверхня кургану дуже плоска, запливша. Віддалі від південного підніжжя до лісової дороги сягає 7,0 м.

Курган 7 було виявлено на віддалі 15 м в напрямку на схід від кургану 6. В плані він округлий і при основі його діаметр сягає 12,0 – 13,0 м. Віддалі між його південним підніжжям і північним краєм дороги сягає 10 м. Поверхня кургану дуже розмита, поруйнована лісгосподарською діяльністю.

Курган 8 зафіксовано на віддалі 60 м в напрямку на схід від кургану 7. Його висота над рівнем навколишньої поверхні сягає близько 1,8 м, а діаметр при основі становить 25,0 м. На поверхні кургану добре простежується горизонтальна площадка діаметром близько 5,0 м.

Курган 9 віддалений від кургану 8 на 25,0 м у напрямку на північ. В плані він має округлу форму діаметром 12,0 м, ледь помітно витягнута при основі в напрямку схід – захід. Його насип зберігся на висоту близько 1,3 м, поверхня плавно заокруглена.

Курган 10 знаходиться на віддалі 29 м в напрямку на південь від кургану 8, а їх підніжжя практично мали б змикатися, однак значна частина кургану 10 була знищена прокладанням лісової дороги. Діаметр у підніжжі кургану сягає 12,0 – 13,0 м, а висота його насипу – 0,7 м. Поверхня останнього сильно поруйнована лісгосподарськими роботами.

Курган 11 віддалений від кургану 10 на віддалі 70 м у напрямку на схід і 15 м від північного краю дороги. У підніжжі він має округлу форму діаметром 12,0 – 13,0 м, при висоті насипу 0,8 м.

Курган 12 розташований в напрямку на північ від кургану 11. Своїм південним підніжжям він змикається з підніжжям кургану 11. Він в плані має округлу форму діаметром близько 5,0 м, а висота його насипу сягає близько 0,4 м.

Курган 13 віддалений від кургану 11 на віддалі 27,0 м і південним підніжжям на 0,7 м

від північного краю лісової дороги. В основі він має округлу форму з діаметром близько 7,0 м, а висота його насипу сягає 0,5 м. Поверхня кургану порівняно добре збереглась.

Курган 14 зафіксовано на гребені масиву у 12 кварталі і на віддалі 7,0 м праворуч лісової дороги котра пролягає в напрямку на північ від дороги Стільсько – Ілів, у 230 м на північ від північного розгалуження глибокого яру і 200 м на південь від перехрестя лісових доріг (рис. 8). Цей курганоподібний насип характеризують такі основні параметри. Висота 1,35 – 1,45 м над рівнем навколишньої поверхні, а діаметр при основі 17,5×19,5 м з незначним видовженням до півдня і зміщеною до півночі верхньою частиною. Поверхню кургану характеризує плавне сферичне завершення.

Окрім цих відкритих курганних груп, у процесі проведення розвідкових робіт було виявлено ще два окремо розташовані кургани [Корчинський, 2018, с. 10].

Курган 1 знаходиться на віддалі 2,1 км в напрямку на південь від крайніх будівель с. Ілів, на залісненому плато (ур. Прекра), поверхня якого видовжена з заходу на схід і стрімко спадає у долину р. Іловець. Біля найвищої відмітки цього підвищення 394,4 м н. р. м. знаходиться курган. Його висота сягає 0,8 – 0,9 м, діаметр в напрямку північ – південь становить 15,5 м, а схід – захід 16,5 м. Можна припустити, що цей курган є продовженням курганної групи I, яку було відкрито досліджено експедицією Заповідника у 2016 р. [Корчинський, 2017, с. 4 – 5]. Не виключено, що в названому урочищі «Прекра» частина курганів була втрачена з огляду на руйнівну дію карстових процесів. На цьому урочищі, карстові лійки діаметром 20 – 30 м і глибина 5 – 8 м досить густо вкривають поверхню землі.

Курган 2 виявлено ліворуч автошляху Стільсько – смт. Розділ, на плато, за церквою, на висоті 354,5 м н. р. м. Насип кургану в значній мірі знівельований і сягає висоти 0,5 – 0,6 м. Він має неправильну округлу форму. Його діаметр при основі становить: в напрямку північ – південь 15 м, а в напрямку схід – захід 16,6 м. У центрі насипу ростуть два дерева. Цілком можливо, що поблизу поодиноких курганних насипів, які зафіксовано у порівняно молодому лісі, могли міститися й інші кургани.

До початку заліснення цих розлогих пагорбів, їх територія могла розорюватися, що призвело до нівелювання курганів. Натомість могли зберегтися лише найбільші й найвищі з них.

У 1994 році одним із загонів Верхньодністрянської археологічної експедиції (керівник В. Пуздерко) проводились пошукові археологічні дослідження на околицях Стільського та Ілівського городищ. Завдання полягало у виявленні та обстеженні нових пам'яток. Роботами була охоплена площа 133,2 км², що відноситься до Роздільського, Бориницького та Суходільського лісництв Тоді у результаті проведених пошукових досліджень відкрито та обстежено рештки курганних некрополів, представлених вісімнадцятьма групами, загальною кількістю 93 кургани. Курганні некрополі та поодинокі кургани відкриті на гребенях вододілів і простягаються ланцюгами по лінії південний схід – північний захід та являють собою другий курганний пояс у околицях Стільського городища (рис. 9).

Курганна група VIII знаходиться на віддалі 1 км на південний захід від західного краю с. Борусів в ур. Кут, на гребені вододілу у 40 кварталі Бориницького лісництва. Вона складається з трьох курганних насипів, розташованих вздовж лісової дороги, що пролягає в напрямку південний схід – північний захід [Корчинський, 1995, с. 91, 92].

Курган 1 знаходиться на віддалі 350 м на захід від гребеня вододілу на перетині кварталних просік 39, 40 і 45 кварталів. У плані він має правильну округлу форму діаметром 20 м біля підніжжя. Поверхню кургану характеризує напівсферична форма.

У його центральній частині зафіксована вершина насипу, що сягає висоти 2,5 м над рівнем давнього горизонту. Біля підніжжя кургану, з південно-східного боку, простежується окреслення невеликого майданчика у вигляді прямокутного виступу близько 2×3,5 м, що має висоту близько 1 м над рівнем навколишньої території. Поверхня майданчика густо поросла чагарником.

Курган 2 віддалений від кургану 1 на 350 м у напрямку на захід і знаходиться на границі з лісовою просікою. Він має правильну округлу форму і діаметр при основі 25 м. Поверхня

кургану – напівсферичної форми. Його вершина знаходиться у центрі насипу і сягає висоти 2 м над рівнем давнього горизонту. Насип кургану порослий густим чагарником.

Курган 3 виявлено на віддалі 20 м на північний схід від кургану 2. У плані він має округлу форму діаметром у підніжжі 7 м. Поверхня насипу дуже поруйнована старою лісовою дорогою, а тому його вершина, що розташована у центрі насипу, ледве сягає висоти 0,5 м.

Курганна група IX виявлена на віддалі близько 2 км на захід від краю с. Борусів на гребені вододілу р. Барвінки та безіменного потоку, у місці розгалуження лісових доріг у 38 кварталі Бориницького лісництва. Вона налічує одинадцять курганних насипів, розташованих на площі близько 0,48 га. Курганні насипи різні за величиною та станом їх збереження [Корчинський, 1995, с. 92, 94].

Курган 1 знаходиться на віддалі 120 м у західному напрямку від перехрестя просік 29, 38, 39 і 40 кварталів. У плані він має округлу форму діаметром при основі близько 10 м. Його поверхня – напівсферичної форми. Вершина кургану зафіксована у центральній частині насипу на висоті 0,8 м над рівнем давнього горизонту. Більша частина насипу знівельована лісовими роботами (рис. 10).

Курган 2 віддалений на 70 м у північно-західному напрямку від перехрестя кварталних просік 29, 38, 39, і 40 кварталів та 33 м ліворуч лісової дороги, що пролягає зі сходу на захід. Він має округлу форму та діаметр біля підніжжя 25 м. Його поверхня має сферичну форму, а вершина знаходиться у центрі насипу і сягає висоти 2,4 м над рівнем давнього горизонту. На порослій деревами поверхні кургану помітні сліди сучасних господарських робіт.

Курган 3 зафіксовано на віддалі 50 м на захід від кургану 2. Його характеризує округла у плані форма та діаметр при основі близько 11 м. Поверхня кургану має плавно сферичну форму. Вершина насипу міститься у його центральній частині і сягає висоти над рівнем давнього горизонту близько 1 м.

Курган 4 віддалений від кургану 2 у напрямку на північний захід на 52 м та на 27 м у північ-

ному напрямку від кургану 3. Його насип з північно-східного боку підрізаний полотном лісової дороги. Курган у плані має округлу форму діаметром при основі 12 м. Поверхня насипу плавно заокруглена, сферична.

Вершина кургану розташована у центрі і сягає 1 м вище від давнього горизонту. Курган дуже поруйнований господарськими роботами.

Курган 5 знаходиться на віддалі 100 м на захід від кургану 3 та за 25 м від ближчого краю лісової дороги, що пролягає в напрямку північ – південь. Він має округлу форму з діаметром при основі 20 м. Поверхня насипу – плавно сферична. Вершина кургану розташована у центрі і сягає висоти 1,5 м над рівнем давньої поверхні.

Курган 6 міститься між курганами 5 і 7 на однаковій віддалі – 44 м. У плані він має округлу форму з діаметром при основі 10 м. Тіло насипу напівсферичне, а вершина розташована у центральній частині і сягає висоти 0,6 м над рівнем давнього горизонту. Курган поруйнований земляними роботами.

Курган 7 віддалений від кургану 6 на 45 м та від ближнього краю лісової дороги на 29 м. Його насип характеризує округла при основі форма діаметром близько 30 м. Вершина кургану міститься у центральній частині і сягає висоти 2,2 м над рівнем давнього горизонту.

Курган 8 розташований на віддалі близько 40 м у напрямку на північний захід від кургану 7 та 11 м на південний захід від ближнього краю лісової дороги. Насип кургану має округлу напівсферичну форму. Діаметр при основі становить 15 м, а вершина насипу розташована у центральній частині і сягає висоти 1 м над рівнем давнього горизонту.

Курган 9 знаходиться на віддалі 50 м на північний захід від кургану 8. З північно-східного та південно-західного боку його оточують лісові дороги. Курган має округлу форму з діаметром при основі близько 15 м. Його вершина, що знаходиться у центральній частині насипу, розкопана і сягає висоти над рівнем давньої поверхні 0,8 м.

Курган 10 зафіксовано на віддалі 40 м на північний захід від місця злиття доріг, праворуч лісової дороги у 29 кварталі лісництва. Насип у плані має округлу форму з діаметром при основі 14 –

15 м. Поверхня кургану – напівсферичної форми. Вершина насипу розташована у центральній його частині і сягає висоти 1 м над рівнем давньої поверхні. Підніжжя кургану з південного боку підрізане краєм лісової дороги.

Курган 11 розташований на віддалі 80 м у напрямку до північного заходу від кургану 10, ліворуч лісової дороги у 38 кварталі лісництва. У плані він має округлу форму при основі діаметром 14 – 15 м. Його поверхня – напівсферична, вершина насипу розташована у його центральній частині на висоті 1 м. Підніжжя кургану з північного боку підрізане лісовою дорогою.

Курганна група X міститься на віддалі 100 м на північний захід від кургану 11 і налічує п'ять курганів, що знаходяться на площі 0,68 га. Кургани 1 і 5 розміщені поодинокі, а кургани 2, 3 і 4 – кучно. Усі вони розташовані у 29 кварталі Бориницького лісництва, праворуч лісової дороги, що пролягає вздовж гребеня вододілу з південного сходу на північний захід [Корчинський, 1995, с. 94, 95].

Курган 1 віддалений від кургану 11 описаної групи на 100 м і знаходиться праворуч лісової дороги. У плані він має правильну округлу форму діаметром при основі 15 м. Насип кургану має напівсферичну форму, його вершина розміщена у центрі і сягає висоти 1,1 м. Південне підніжжя кургану ушкоджене (підрізане) лісовою дорогою.

Курган 2 знаходиться на віддалі 63 м на північний захід від кургану 1 і віддалений на 20 м у північно-східному напрямку від краю лісової дороги. Насип кургану має правильну округлу форму діаметром при основі близько 15 м. Поверхня насипу – напівсферична. Вершина розташована у центральній частині і сягає висоти близько 1 м над рівнем давньої поверхні.

Курган 3 розташований на північний захід від кургану 2. Їх вершини віддалені на 15 м, а краї підніжжя – змикаються. Насип кургану у плані має округлу форму діаметром близько 18 см. Його поверхню характеризує напівсферична форма з вираженою вершиною, розташованою у центральній частині насипу. Висота кургану по центру сягає 1 м. Його поверхня поруйнована господарськими роботами.

Курган 4 віддалений на 40 м в північному напрямку від кургану 3 та на 60 м від краю дороги. У плані він має правильну округлу форму, діаметр підніжжя становить 15 м. Поверхня насипу має напівсферичну форму. Вершина кургану зафіксована у його центральній частині і сягає висоти 1 м над рівнем давнього горизонту. Поверхня кургану дуже пошкоджена господарськими роботами.

Курган 5 міститься на віддалі 53 м на захід від кургану 3 та за 15 м на північний схід від краю лісової дороги. У плані курган має правильну округлу форму з діаметром при основі 18 м. Поверхня насипу є напівсферична. У центральній частині кургану зафіксована його вершина, яка розташована на висоті близько 1 м.

Курганна група XI складається з двох поодинокі розміщених курганів, віддалених один від одного на відстані близько 450 м. Вони містяться у 27 кварталі Бориницького лісництва, праворуч лісової дороги, що пролягає з південного сходу на північний захід [Корчинський, 1995, с. 96].

Курган 1 знаходиться на віддалі 70 м на північний схід від лісової дороги. У плані він має правильну округлу форму з діаметром при основі близько 26 м. Його поверхня є напівсферичною.

Вершина кургану розташована у центрі насипу на висоті 1,5 м. Поверхня кургану поруйнована земляними роботами. На віддалі близько 40 м у південному напрямку зафіксовано западину округлої форми діаметром 4 м. Її стінки нахилені до середини і плавно переходять у заокруглене дно, що залягає на глибині 0,5 м нижче рівня сучасної поверхні.

Курган 2 віддалений на 450 м у північно-західному напрямку від кургану 1. Він міститься на вододілі, праворуч лісової дороги.

Курган має правильну округлу форму діаметром при основі 22 м. Його поверхня має напівсферичну форму, у центрі якої простежується вершина насипу. Вона сягає висоти 1 м.

Курганна група XII представлена трьома насипами, що розміщені на території 27 (два) і 29 (один) кварталів Бориницького лісництва та на віддалі 3 км на північний захід від с. Борусів [Корчинський, 1995, с. 96, 97].

Курган 1 розташований на віддалі 100 м на схід від лісової дороги та 410 м на південь від місця злиття кварталних просік 21 і 27 кварталів з лісовою дорогою. Він має правильну округлу форму з діаметром біля підніжжя близько 15 м. Поверхня насипу є напівсферичною. У його центральній частині зафіксовано вершину, що здіймається над рівнем давньої поверхні на висоту близько 1 м. Зі східного боку на поверхні кургану простежуються сліди невеликої ями – траншеї (рис. 11а).

Курган 2 знаходиться на віддалі близько 20 м на північ від кургану 1. Його насип має правильну округлу форму, а діаметр при основі становить 10 м. Поверхня насипу – напівсферична. Вершина кургану знаходиться у центральній частині і сягає висоти 0,8 м.

Курган 3 віддалений від кургану 2 в північно-західному напрямку на 180 м і від місця злиття міжквартальної просіки з лісовою дорогою на 50 м. У плані він має форму правильного круга з діаметром при основі 16 м. Поверхня насипу дуже поруйнована земляними роботами, тому його висота ледве сягає 0,3 – 0,4 м над рівнем давньої поверхні.

Курганна група XIII була відкрита на східній ділянці плато, у місці де бере початок яр, що простягається в напрямку на південний захід до с. Борусів. Ця група налічує 8 курганів і розташована на площі більше 1 га. Кургани розташовані поодинокі і парами. Свій початок могильник бере приблизно на перехресті кварталних просік 21, 22, і 27 кварталів Бориницького лісництва [Корчинський, 1995, с. 97, 98].

Курган 1 розташований на віддалі 40 м на захід від місця злиття кварталних просік. Він у плані має округлу форму діаметром близько 15 м. Поверхня насипу є напівсферичною. У його центральній частині простежуються сліди вершини, яка сягала висоти 0,7 м над рівнем давнього горизонту. Поверхня кургану дуже поруйнована земляними роботами (рис. 11б).

Курган 2 віддалений у східному напрямку від кургану 1 на 60 м і знаходиться у місці злиття кварталних просік. Його характеризує округла в плані форма. Біля підніжжя діаметр сягає близько 18 м. Насип кургану має напівсферичну форму. У центральній його

частині зафіксована вершина, що здіймається на висоту 1,4 м. На східному схилі кургану простежується невелика яма.

Курган 3 розташований на віддалі 23 м на північний схід від кургану 2. Його поверхня має напівсферичну форму з округлим у плані підніжжям, діаметр якого становить 18 м. У центральній частині насипу простежується вершина кургану, зафіксована на висоті 1,5 м вище рівня давньої поверхні землі. Курган дуже поруйнований земляними роботами.

Курган 4 знаходиться праворуч лісової просіки, що пролягає в напрямку північ – південь і віддалений від кургану 2 на 50 м. У плані він має правильну округлу форму діаметром біля підніжжя близько 10 м. Поверхня кургану – напівсферична. У центральній частині насипу зафіксовано вершину кургану, яка сягає висоти 0,5 м над рівнем давнього горизонту. На поверхні насипу помітні сліди земляних робіт.

Курган 5 є найменшим за розмірами на території цієї групи пам'яток. Він розташований на віддалі 9 м на північ від кургану 4. В плані насип має правильну округлу форму діаметром при основі близько 5 м. Його поверхня плавно заокруглена, напівсферична. Вершина кургану розміщена у центральній частині і сягає висоти 0,4 м над рівнем давнього горизонту.

Курган 6 знаходиться на віддалі 33 м строго на північ від кургану 5, праворуч лісової просіки, що пролягає в напрямку північ – південь. У плані він має правильну округлу форму діаметром при основі близько 15 м. Поверхня насипу плавно заокруглена, напівсферична. Посередині простежується вершина кургану, яка сягає висоти 1,1 м над рівнем давньої поверхні землі. На вершині кургану виявлено плоский камінь довжиною 0,6 м, шириною 0,25 м та товщиною 0,12 м, який має наскрізний отвір діаметром 0,05 м.

Курган 7 віддалений від кургану 6 у північно-східному напрямку на 105 м та на 70 м на схід від лісової просіки. Він має правильну округлу форму діаметром при основі 15 м. Поверхня насипу плавно заокруглена, напівсферична. У центральній частині курга-

ну знаходиться його вершина, що сягає висоти близько 1 м над рівнем давньої поверхні.

Курган 8 розташований біля кургану 7 з північного боку. Віддаль між вершинами обох курганів становить 16 м, їх підніжжя змикаються між собою. Насип кургану має округлу, напівсферичну форму діаметром при основі 15 м. Вершина насипу зафіксована у його центральній частині на висоті 1 м над горизонтом давньої поверхні.

Курганна група XIV знаходиться на перехресті вододілів, на вершині плато. Один з його рукавів спрямований на гору Недзведзь, а два інших – на ліве та праве крила балки, що спадають у долину віддалену на 4 км від північно-західного краю с. Борусів та південно-західного краю с. Бринці-Загірні. Група налічує чотири кургани. Перші три розташовані кучно, а один – віддалений на значну відстань у північно-західному напрямку [Корчинський, 1995, с. 98, 99].

Курган 1 знаходиться на віддалі 50 м на північ від краю лісової дороги, що пролягає вздовж гребеня вододілу і звертає дугою з північного заходу на південний схід. У плані насип кургану має видовжену овальну форму (10×15 м) і довшою стороною розміщений у напрямку схід – захід. Його поверхню характеризує плавно заокруглена, напівсферична форма. На вершині кургану простежено контур майданчика овальної форми, що розташований на висоті близько 1 м над рівнем давнього горизонту. На віддалі 3 м від західного підніжжя насипу поверхня кургану перетята траншеєю. Зі східного боку на його поверхні знаходиться яма.

Кургани 2 і 3 мають абсолютно однаковий вигляд. Вони відповідно розташовані на віддалі 18 і 26 м на південний захід від кургану 1 та 29 – 37 м на північ від дороги. Обидва в плані мають округлу форму та діаметр при основі 3,5 – 4 м. Насипи курганів характеризує напівсферична форма з розміщеними по центру вершинами, що сягають висоти близько 1 м.

Курган 4 міститься на віддалі 200 м від місця розгалуження лісової дороги і квартальної просіки, яка розділяє 16 і 22 квартали Бори-

ницького лісництва. Насип в основі має округлу форму діаметром 15 м. Поверхня його поруйнована лісосікою, а висота сягає близько 1 м.

Курганна група XV представлена п'ятьма курганами, що містяться у 16 та 21 кварталах Бориницького лісництва вздовж лісової дороги, яка пролягає від с. Борусів до вершини гори Недзведзь і знаходиться на вододілі між р. Барвінки і безіменним потоком, який впадає до р. Суходілки в с. Бринці-Загірні. Чотири з цих курганів розміщені кучно, а один – окремо [Корчинський, 1995, с. 99].

Курган 1 розташований на віддалі 160 м на схід від групи курганів і 180 м на північ від розгалуження лісової дороги та квартальної просіки, що ділить 16 і 22 квартали лісництва. Насип кургану має округлу форму діаметром у підніжжі 10 м. Його вершина міститься у центрі насипу і сягає висоти 1 м. Поверхня кургану поруйнована сучасними земляними роботами.

Курган 2 віддалений на 175 м у західному напрямку від кургану 1 і на 220 м від місця розгалуження лісової дороги, що веде на г. Недзведзь та квартальної просіки, що ділить 16 і 22 квартали Бориницького лісництва, а також віддалений на південь від краю дороги на 20 м. У плані він має округлу форму діаметром при основі близько 20 м. Насип – плавно заокруглений, напівсферичний. Вершина кургану розташована у його центральній частині і сягає висоти близько 1 м. Поверхня насипу поруйнована сучасними земляними роботами.

Курган 3 міститься на віддалі 35 м на захід від кургану 2, ліворуч лісової дороги. Його насип має округлу форму діаметром 20 м і висотою 1 м. Поверхня кургану дуже пошкоджена сучасними земляними роботами, через що встановити висоту вершини неможливо.

Курган 4 знаходиться у північному напрямку від кургану 2 і віддалений від нього на 45 м. Він має округлу форму діаметром при основі 10 м. Поверхня насипу – напівсферична, вершина знаходиться у центральній його частині на висоті близько 0,6 м над рівнем давньої поверхні. Насип кургану зруйнований округлою ямою діаметром 4 м та глибиною 0,3 м.

Курган 5 віддалений від кургану 4 на 16 м у напрямку на південний схід. Його насип має округлу форму діаметром при основі 15 м. У центральній частині насипу знаходиться плавно заокруглена вершина, що сягає висоти близько 1 м. Поверхня кургану поруйнована сучасними господарськими роботами.

Курганна група XVI була відкрита на віддалі близько 4 км на південний захід від с. Бринці-Загірні на вододілі балки, що устям спрямована в напрямку до с. Борусів. Група складається з чотирьох курганів, розміщених парами [Корчинський, 1995, с. 101], (рис. 11в).

Курган 1 знаходиться на віддалі 50 м на північ від місця розгалуження квартальних просік 16, 17 та 24 кварталів Бориницького лісництва. В плані він має округлу форму діаметром при основі 10 м. Насип характеризує напівсферична форма з добре вираженою вершиною у центральній його частині, що сягає висоти 1,2 м вище рівня давньої поверхні.

Курган 2 розташований на протилежній стороні квартальної просіки на віддалі 14 м у напрямку до південного заходу та 44 м на північ від розгалуження квартальних просік. Насип кургану в основі округлий і має діаметр 8 м. Вершина кургану – напівсферична, сягає висоти 0,7 м.

Курган 3 зафіксовано на віддалі 9 м на північ від краю квартальної просіки 16 кварталу і 118 м на захід від розгалуження квартальних просік. Насип кургану округлої форми з діаметром при основі 15 м. У центральній частині насипу зафіксована його вершина, що сягає висоти близько 1 м над рівнем давнього горизонту. На поверхні кургану простежується слід давньої траншеї, що пролягає зі сходу на захід.

Курган 4 знаходиться на віддалі 37 м на північний захід від кургану 3 і у 20 м на північ від краю квартальної просіки. Насип у плані має округлу форму діаметром 20 м. Поверхня напівсферична з вершиною у центральній частині, яка сягає висоти 1,4 м над рівнем давнього горизонту.

Курганна група XVII виявлена на віддалі 3,5 км на захід від с. Бринці-Загірні, на лівому схилі балки (17 квартал Бориницького лісництва). Вона налічує п'ять насипів, розташо-

ваних на площі 0,045 га. Вони простягаються вздовж лісової дороги на віддаль близько 450 м зі сходу на захід у напрямку до гори Недзьведзь [Корчинський, 1995, с. 102].

Курган 1 знаходиться у місці повороту вододілу, на віддалі 300 м на захід від ВЛ 700 Квт. та 95 м на схід від перехрестя квартальної просіки з лісовою дорогою (місцезнаходження кургану 3). Насип кургану в плані має округлу форму діаметром при основі 20 м. На його поверхні, на висоті 1,3 м знаходиться горизонтальний майданчик, від якого в північному напрямку виступає уступ з горизонтальною площиною, розташованою на висоті 1,1 м над рівнем давньої поверхні.

На віддалі 70 м на схід від кургану зафіксовано незначне підвищення прямокутної форми (5,6×40 м), що здіймається над навколишньою поверхнею на висоту 0,25 м. Довшою стороною об'єкт орієнтований у напрямку північ – південь.

Курган 2 міститься у західному напрямку на віддалі близько 7 м від кургану 1. Його насип в плані має округлу форму діаметром при основі 6 м. Поверхня насипу є напівсферичною. Вершина кургану розташована у центральній його частині на висоті 0,5 м вище рівня давньої поверхні. Насип поруйнований сучасними земляними роботами. Через середину кургану, по лінії схід – захід, прокладено траншею, яка перетинає його до самої основи. Поруч з курганом у північному напрямку знаходиться невисоке підвищення прямокутної форми розміром 3×4 м.

Курган 3 віддалений на 70 м в західному напрямку від кургану 2 і знаходиться по середині квартальної просіки на віддалі 10 м у напрямку на південь від квартального стовпа. В плані він має округлу форму діаметром при основі 10 – 12 м. Через поверхню кургану прокладено лісову дорогу, тому визначити його висоту неможливо.

Курган 4 знаходиться на віддалі 50 м на захід від кургану 3. В плані він має округлу форму з діаметром при основі 10 м. Вершина насипу знаходиться у центральній частині і сягає висоти 1 м. Через середину кургану в

напрямку схід – захід прокладено траншею.

Курган 5 розташований на віддалі 7 м на північ від кургану 4. У плані він має округлу форму та діаметр при основі 10 м. Через його поверхню прокладено лісову дорогу. Між курганами 4 і 5 зафіксовано округлу западину діаметром близько 4 м. Її стінки нахилені до середини і плавно переходять у плоске напівсферичне дно, що залягає на глибині 0,5 м нижче рівня сучасної поверхні.

Курганна група XVIII міститься на віддалі 2 км на схід від краю села Поляна та за 1 км на південь від дороги Поляна – Березина, у місці, де межують Суходільське, Роздільське і Бориницьке лісництва, на перехресті 48, 49 та 59 і 60 кварталів. Уся група складається з восьми курганів, розташованих у 49 та 60 кварталах Суходільського лісництва по чотири кургани купно (рис. 11г).

Курган 1 розташований на віддалі 115 м на північний схід від перехрестя квартальних просік і 78 м на схід від квартальної просіки, що розділяє 48 і 49 квартали Суходільського лісництва. Насип кургану має округлу форму з діаметром при основі близько 18 м. Давню висоту кургану важко встановити з огляду на те, що його поверхня поруйнована сучасними земляними роботами.

Курган 2 віддалений у південно-східному напрямку на 35 м від кургану 1. Він – округлої форми діаметром 12 м при основі. Його поверхня має напівсферичну форму, у центральній частині якої зафіксована вершина на висоті 1 м над рівнем давнього горизонту. На поверхні кургану простежуються заглиблені рівчаки, що пролягають у напрямі схід – захід.

Курган 3 знаходиться на віддалі 23 м на південь від кургану 2. Він у плані має округлу форму і діаметр при основі близько 15 м. Поверхня кургану – напівсферична з добре вираженою по центру вершиною, що сягає висоти 1 м над рівнем давнього горизонту.

Курган 4 віддалений від кургану 3 на 25 м у напрямку на захід. Насип кургану – округлої форми. Його діаметр при основі становить 24 м. Поверхня насипу має напівсферичну форму з добре вираженою вершиною

у його центральній частині, що знаходиться на висоті 1,2 м вище рівня давнього горизонту. На поверхні кургану простежуються сліди невеликих паралельно розміщених рівчаків, що пролягають у напрямку схід – захід.

Курган 5 знаходиться у 60 кварталі за 200 м на південний схід від перехрестя квартальних просік та за 15 м на північний схід від краю просіки. Його насип має напівсферичну, округлу при основі форму діаметром біля півніжжя близько 15 м. У центрі насипу зафіксовано його вершину, що сягає висоти 1 м. На поверхні кургану, у його центральній частині, простежено яму діаметром близько 4 м і глибиною 1 м, ймовірно, викопану скарбошукачами. Подібна яма дещо менших розмірів знаходиться на південному схилі насипу.

Курган 6 віддалений від кургану 5 у північно-східному напрямку на 35 м і 30 м на південь від квартальної просіки, що пролягає по лінії схід – захід. Насип у плані має округлу форму діаметром при основі 15 м. Вершина кургану знаходиться у центральній частині насипу і сягає висоти 1 м над рівнем давнього горизонту. На поверхні насипу помітні сліди господарських робіт.

Курган 7 знаходиться на віддалі 27 м на південний схід від кургану 6 і за 55 м на північний схід від просіки, що розділяє 59 і 60 квартали. Його насип в основі має округлу форму діаметром 16 м. У центральній частині кургану зафіксовано його вершину, яка сягає висоти 1 м над давнім горизонтом. На поверхні насипу простежуються сліди земляних робіт.

Курган 8 розташований на віддалі 35 м на південний схід від кургану 7 і 63 м на північний схід від краю квартальної просіки, що пролягає в напрямку північний захід – південний схід. У плані він має округлу форму з діаметром при основі близько 25 м. У його центральній частині знаходиться плавно заокруглена вершина, що сягає висоти близько 1,2 м. На поверхні насипу зафіксовані сліди сучасних земляних робіт.

Курганна група XIX міститься на віддалі 1,5 км на схід від околиці с. Поляна. Свій початок вона бере приблизно за 130 м на південь

від дороги Поляна – Березина, на території колишньої зони відпочинку, і складається з восьми курганів, що умовно можна розділити на дві групи. Першу групу складають кургани 1 і 2, а другу – кургани 3 – 7.

Курган 1 знаходиться на віддалі 130 м на південь від автошляху і 80 м на захід від квартальної просіки. Насип – округлої форми діаметром при основі 22 м. Його поверхня має напівсферичну форму, у центрі якої добре простежується вершина кургану, що сягає висоти 1,5 м вище рівня давнього горизонту. Поверхня кургану поруйнована сучасними господарськими роботами.

Курган 2 розташований на віддалі близько 47 м на південний схід від кургану 1 та 70 м на захід від квартальної просіки. Він у плані має округлу форму діаметром близько 22 м. Його поверхня є напівсферичної форми з плавно заокругленою вершиною, що здіймається над давнім горизонтом на висоту 1 м. Поверхня кургану поруйнована сучасними земляними роботами. Біля західного підніжжя кургану простежується помітний контур курганоподібного підвищення (4×6 м) висотою близько 0,4 – 0,5 м. Об'єкт видовжений по лінії північ – південь.

Другу меншу групу складають кургани 3 – 8, які представлені великими, середніми і малими насипами.

Курган 3 віддалений на 150 м у південно-східному напрямку від кургану 2 та на 60 м від квартальної просіки. У плані він має округлу форму діаметром 15 м. Плавно заокруглена його вершина сягає висоти 1,4 м над рівнем давнього горизонту. З північного боку обіч підніжжя кургану зафіксовано два валикоподібні насипи довжиною 6 м та висотою 0,4 – 0,5 м.

Курган 4 розташований на віддалі 22 м на південь від кургану 3. В плані його основа має округлу форму діаметром у підніжжі 20 м. У центральній частині насипу зафіксовано плавно заокруглену вершину, що сягає висоти 3 м над рівнем давнього горизонту. На поверхні кургану простежено сліди сучасних земляних робіт.

Курган 5 знаходиться в напрямку на захід від кургану 4 на віддалі 27 м. У плані його характеризує овальна форма розмірами 5,5×8 м.

Довшою стороною насип орієнтований в напрямку північний схід – південний захід. Висота насипу над рівнем давньої поверхні сягає 0,5 м. Насип кургану поруйнований сучасними земляними роботами.

Курган 6 віддалений від кургану 4 на 17 м у напрямку на південний захід і на 16 м у південно-східному напрямку від кургану 5. У плані він має округлу форму з діаметром при основі близько 10 м. У центральній частині кургану зафіксована його вершина, що сягає висоти 1 м. Через поверхню кургану з півночі на південь прокладена траншея.

Курган 7 знаходиться на віддалі 65 м на південний схід від кургану 4 і 50 м на захід від краю квартальної просіки, що пролягає з півночі на південь. Він в основі має правильну округлу форму діаметром 24 м. Насип характеризує напівсферична форма. Вершина має вигляд округлого майданчика діаметром 3,5 м, що знаходиться на висоті близько 4 м над рівнем давнього горизонту. На поверхні цього майданчика зафіксовано яму (розкоп?). З західного боку на поверхні насипу знаходиться траншея, що пролягає від вершини насипу до його підніжжя. Зі східного боку на схилі насипу кургану лежить велика кам'яна плита 1,4×1,1 м з написом, присвяченим річниці смерті генерала Ю. Пілсудського.

Курган 8 розташований на віддалі близько 60 м на схід від кургану 7 і близько 300 м на південь від розгалуження автошляху Березина-Поляна з квартальною просікою, що пролягає з півночі на південь. Курган у плані має округлу форму діаметром при основі 10 м. Вершина насипу зафіксована на висоті 1,3 м над рівнем давнього горизонту і розташована у центральній частині насипу. Поверхня кургану сильно пошкоджена сучасними господарськими роботами.

Курганна група XX міститься на віддалі 1,5 км на схід від околиці с. Поляна, 100 м на північ від дороги Поляна – Березина та від колишньої зони відпочинку, що у 33 кварталі Суходільського лісництва. Ця група складається з трьох курганів, які розташовані на площі близько 0,08 га.

Курган 1 знаходиться на віддалі близько 80 м від дороги на території квартальної просіки, на границі з сучасною лісосікою. В плані він має округлу форму з діаметром у підніжжі 15 м. Поверхня кургану – напівсферичної форми. У центрі насипу зафіксовано вершину кургану, яка сягає висоти 1,1 м вище рівня давнього горизонту.

Курган 2 розташований на віддалі 21 м на південний захід від кургану 1. Його насип має напівсферичну поверхню та округлу в плані форму діаметром близько 16 м. Заокруглена його вершина зафіксована на висоті 1 м вище рівня давнього горизонту.

Курган 3 віддалений на 156 м від кургану 2 і знаходиться на віддалі 20 м на південний захід від краю квартальної просіки, що розділяє 41 і 33 квартали Суходільського лісництва. У плані підніжжя кургану має округлу форму діаметром близько 20 м. Курган – напівсферичної форми. Його вершина розміщена у центрі насипу і сягає висоти 1,3 м над рівнем давнього горизонту. Поверхня кургану поруйнована сучасними господарськими роботами.

Курганна група XXI знаходиться на вододілі, на південь від лісової просіки, що пролягає зі сходу на захід і розділяє 33 і 41 квартали Суходільського лісництва. На площі близько 0,04 га зафіксовано п'ять насипів. Один з курганів знаходиться окремо, а чотири інші – групою. Два з цих курганів – 3 і 4 мають овальну форму, можливо, їх носики злилися основами під дією тривалих атмосферних явищ. Таке припущення може бути підтвержене лише у випадку проведення археологічних досліджень (рис. 12а).

Курган 1 міститься на північно східному краю курганної групи та за 14 м на південь від квартальної просіки, що пролягає у напрямку схід – захід. У плані він має округлу форму з діаметром при основі близько 16 м. Його поверхня має плавно сферичну форму з добре визначеною у центральній частині вершиною, що сягає висоти близько 1,4 м над рівнем давнього горизонту. Курган помітно поруйнований сучасними господарськими роботами, пов'язаними із лісосікою.

Курган 2 – помітно менших розмірів і знаходиться на віддалі 12 м на захід від кургану 1.

Він у плані має округлу форму діаметром при основі близько 7 м. Підніжжя обох цих насипів змикаються при основі. Поверхня кургану має напівсферичну форму. У центральній частині насипу простежується його вершина, що знаходиться на висоті близько 1 м.

Курган 3 знаходиться на віддалі 12 м на південь від кургану 1. Він у плані має овальну форму зі сторонами біля підніжжя 5×10 м. Вершина насипу знаходиться вздовж довшої сторони і становить близько 1 м над рівнем давнього горизонту. Поверхня кургану поруйнована сучасними господарськими роботами, пов'язаними з лісосікою.

Курган 4 розташований на південь від кургану 3 на віддалі 10 м. Він, як і попередній, в основі має овальну форму зі сторонами біля підніжжя 10×20 м. Поверхня кургану плавно заокруглена. Вершина насипу знаходиться вздовж його довшої сторони і сягає висоти 1 м над рівнем давнього горизонту. Підніжжя курганів 3 і 4 майже змикаються між собою. Поверхня насипу поруйнована під час лісосіки.

Курган 5 віддалений на 80 м у західному напрямку від кургану 1 та на 24 м на південь від краю лісосіки. Його насип у плані має округлу форму діаметром при основі близько 18 м. Вершина кургану, що знаходиться у його центральній частині, сильно поруйнована можливо сучасними господарськими роботами під час лісосіки, через що його висота сягає ледве 0,6 м над рівнем давньої поверхні.

Курганна група XXII міститься на границі кварталів 41 – 33 Суходільського лісництва, що пролягає на цій ділянці лісу вздовж гребеня вододілу. Вона бере свій початок на віддалі близько 200 м від останнього кургану попередньої групи. Ця курганна група налічує вісім курганів різної величини та конфігурації, розташованих на площі близько 0,18 га [Корчинський, 1995, с. 108, 109], (рис. 12б).

Курган 1 знаходиться на північ від краю лісової просіки, через що насип частково підрізаний. Земляний насип кургану в плані має округлу форму з діаметром при основі близько 10 м. Поверхня кургану напівсферичної форми. У його центрі знаходиться вершина висотою 1 м.

Курган 2 віддалений на 30 м у південному напрямку від кургану 1 та на 23 м від південного краю лісової просіки. Його насип у плані має округлу форму з діаметром при основі 22 м. Поверхня кургану має напівсферичну форму, а її плавно заокруглена вершина, що міститься у центрі насипу, сягає висоти 1,5 м.

Курган 3 зафіксовано з північного боку від кургану 2. Його підніжжя у плані має округлу форму діаметром близько 10 м і південним краєм змикається з північною частиною підніжжя кургану 2. Насип має плоску, майже горизонтальну поверхню, що здіймається над давнім горизонтом ледве на 0,7 м, а тому більше схожий на майданчик, який є складовою частиною кургану 2.

Курган 4 знаходиться на віддалі 55 м на південь від кургану 2. В плані він має овальну форму (15×30 м) і видовжений по лінії північ – південь. Поверхня насипу має плавно заокруглену форму. На кургані добре простежуються дві вершини, що сягають висоти 1 м, а між ними добре помітні пониження, розташовані на висоті 0,5 – 0,6 м.

Курган 5 знаходиться на віддалі близько 70 м на захід від кургану 1 та 15 м на північ від квартальної просіки. Його насип у плані має овальну форму (10×25 м) і видовжений в напрямку схід – захід. Поверхня кургану має плавно заокруглену форму. На ній зафіксовано чотири підвищення – вершини, висота яких сягає 1,1 м. Приблизно посередині довжини кургану простежується траншея, орієнтована поперек курганного насипу по лінії північ – південь.

Курган 6 розташований на віддалі близько 75 м у напрямку на захід від кургану 5 і на віддалі 7 м від північного краю просіки, так, що його південний край підніжжя сягає краю просіки. В плані насип характеризує округла форма діаметром при основі 15 м. Висота насипу становить 1 м. Вершина кургану зруйнована розкопом округлої форми діаметром 3 м і глибиною близько 0,5 м.

Курган 7 знаходиться на віддалі близько 200 м у напрямку на захід від кургану 6 і 15 м на північ від границі лісової просіки. Його насип у плані має округлу форму діаметром при основі близько 10 м. Вершина насипу, що знаходиться у центральній частині, сягає висоти 1 м.

Курган 8 віддалений від кургану 7 у західному напрямку на 20 м і на 27 м від краю квартальної просіки у напрямку на північ. У плані насип має округлу форму діаметром при основі 15 м. Поверхня кургану плавно заокруглена, дуже розмита, а вершина зафіксована у центрі насипу на висоті 0,6 м.

Курганна група XXIII міститься на вододілі в напрямку на південь від місця перехрестя квартальних просік 33 і 41 кварталів Суходільського лісництва. Група складається з трьох дуже подібних курганних насипів різного стану збереження, які розташовані на площі 0,04 га [Корчинський 1995, с. 109], (рис. 12в).

Курган 1 знаходиться за 15 м на схід від місця повороту лісової дороги. У плані насип має округлу форму діаметром при основі 16 – 17 м. Більша його частина повністю зруйнована лісовою дорогою, що пролягає через його тіло зі сходу на захід, тому висоту насипу важко встановити.

Курган 2 віддалений від кургану 1 у південно-західному напрямку на 42 м. У плані він має округлу форму діаметром 17 м при основі. Поверхня насипу напівсферична. Вершина насипу знаходиться у центрі кургану на висоті 1 м над рівнем давньої поверхні.

Курган 3 розташований на віддалі 55 м на північний захід від кургану 2 і 20 м на північний захід від краю лісової дороги. У плані він має округлу форму діаметром при основі близько 17 м. Поверхня насипу плавно заокруглена, напівсферична. У його центральній частині на висоті близько 1,1 м над рівнем давнього горизонту знаходиться вершина кургану.

На віддалі 55 м від кургану 3 у напрямку на північний схід зафіксовано сліди невеликого давнього поселення, на що вказують кучно розміщені западини.

Курганна група XXIV була виявлена на вододілі у 31 кварталі Суходільського лісництва. Вона налічує вісім курганів, що ланцюгом простягаються з півночі на південь вздовж західної границі кварталу. Зі сходу територію могильника обмежує лісова дорога, що пролягає з півночі на південь на віддалі 18 – 35 м від курганів. Площа, на якій знаходиться могильник, сягає близько 1,5 га [Корчинський, 1995, с. 109, 110] (рис. 12г).

Курган 1 розташований на південному краю могильника на віддалі 30 м на північ від місця повороту лісової дороги і віддалений від неї у західному напрямку на 20 м. У плані він має округлу форму діаметром при основі 20 м. Його вершина зафіксована у центральній частині насипу на висоті близько 2,5 м над рівнем давньої поверхні. Вона має рівний горизонтальний майданчик поверхню діаметром 2 м, яка плавно нахилена до південного сходу. Вздовж північної та західної частин підніжжя кургану зафіксовано штучну терасу шириною 2 м, довжиною 10 м і висотою 0,3 м. Зі східного боку кургану від його підніжжя до вершини викопаний розкоп.

Курган 2 знаходиться на віддалі близько 98 м на північ від кургану 1. Своім західним підніжжям він межує з квартальною просікою, що розділяє 31 і 39 квартали лісництва. Західне підніжжя кургану підрізане лісоподільним ровом. Курган у плані має округлу форму з діаметром при основі близько 20 м. Поверхня кургану напівсферична, плавно заокруглена і сягає висоти 1,7 м.

Курган 3 віддалений на 17 м строго на північ від кургану 2. Він у плані має напівсферичну форму з округлим підніжжям діаметром 15 м. Його південне підніжжя змикається з північною частиною підніжжя кургану 2.

Курган 4 розташований на віддалі 28 м на північний схід від кургану 3 та 19 м на схід від лісоподільного рову. Насип кургану має напівсферичну форму з округлим підніжжям діаметром близько 20 м. Плавно заокруглена вершина кургану розташована у його центральній частині і сягає висоти 1 м.

Курган 5 віддалений на 40 м строго на північ від кургану 4. Його насип у плані має округлу форму діаметром при основі близько 15 м. Плавно заокруглена вершина його насипу знаходиться на висоті близько 1 м над рівнем давнього горизонту.

Курган 6 розміщений на захід від кургану 5 і східним підніжжям змикається з ним. Віддаль між вершинами курганів сягає 14 м. Поверхня кургану має напівсферичну форму та округле підніжжя діаметром 10 м. Його вершина зна-

ходиться у центральній частині насипу на висоті 1 м вище рівня давнього горизонту.

Курган 7 розташований на півночі від кургану 6 з віддаллю 27 м та за 13 м на захід від краю лісової дороги. Поверхня кургану має напівсферичну форму та округле підніжжя діаметром близько 15 м. Вершина насипу розміщена посередині і сягає висоти 1 м.

Курган 8 розташований у 26 кварталі Суходільського лісництва і віддалений у північному напрямку від кургану 7 на 37 м. Він має у плані округлу форму діаметром близько 20 м. Поверхня насипу напівсферичної форми, вершина знаходиться у центральній частині і сягає висоти близько 1 м.

Курганна група XXV налічує три земляні насипи, що містяться у 36 кварталі Суходільського лісництва у напрямку на захід від г. Висока на висоті близько 400 м н. р. м. Кургани розташовані ланцюгом і простягаються зі сходу на захід на віддаль 230 м і займають площу близько 0,5 га.

Курган 1 знаходиться на вершині г. Висока, що представляє собою плато, на якому лісові масиви залишені частково. Переважна більшість площі поруйнована лісгосподарськими роботами. Курган розташований на ділянці, на якій росте старий ліс. У плані насип має округлу форму діаметром близько 16 м і південною частиною підніжжя межує з краєм лісової дороги. Поверхня кургану напівсферична, дуже розпливчаста. У центральній частині кургану знаходиться вершина насипу, яка ледве сягає 0,8 м над рівнем давньої поверхні.

Курган 2 віддалений у північно-західному напрямку від кургану 1 на 80 м. Він розташований на захід від місця розгалуження лісових доріг. У плані насип кургану має округлу форму з діаметром при основі близько 30 м. Вершина кургану розташована у його центральній частині та сягає висоти близько 1,3 м над рівнем давнього горизонту.

Курган 3 знаходиться на віддалі 140 м на захід від кургану 2 і 15 м на південь від краю лісової дороги. Насип кургану при основі має округлу форму діаметром близько 15 м. Його

поверхня, що збереглася на висоту близько 0,5 м, дуже поруйнована лісовими роботами.

Під час дослідження курганних груп на їх території не виявлено жодних решток матеріальної культури, які б вказували на час закладення курганів чи їх культурну приналежність.

Підсумовуючи результати археологічних досліджень 1994, 2006, 2009 та 2016 – 2019 років, проведених Верхньодністрянською археологічною експедицією Інституту народознавства НАН України та, пізніше, експедицією Історико-культурного заповідника «Стільське городище» під керівництвом О. Корчинського, в довкіллі пам'ятки археології національного значення - Стільського городища, а територіально в околицях сіл Стільсько, Дуброва, Ілів, Борусів, Суходіл та Поляна на Львівщині приходимо до наступних висновків.

Територія розташована у басейні невеликих річок Іловця, Барвінків, Зубри, Суходілки та Лугу, лівих допливів р. Дністер, з давніх часів була густо заселена місцевим населенням, на що вказують рештки численних пам'яток залишених людиною у різні історичні епохи. До них належать: курганні некрополі, поселення відкритого типу, культові місця, а також інші об'єкти, господарська чи інша функція яких залишається досі невідомою. Не слід виключати того факту, що на досліджуваній території можуть міститися й інші давні пам'ятки, ознаки яких є менш помітними або зовсім невидимими, через що вони можуть бути відкриті лише у перебігу стаціонарних археологічних досліджень.

Найбільшу групу пам'яток давньої історії та культури, що мають добре виражені зовнішні ознаки, репрезентують курганні некрополі. Вони переважно містяться вздовж вододілів на пануючих висотах, обабіч лісових доріг і дуже рідко на схилах плоскогір'я. Кургани переважно розташовані невеликими групами-гніздами на незначній віддалі один від одного, а рідше поодинокі, віддалені за декілька сотень метрів. Як з'ясовано, групи курганів налічують різне число насипів – від

двох до тринадцяти, які різняться між собою зовнішніми ознаками, формами та величинами. Загальна кількість виявлених курганних груп сягає значення 25 груп. В цих групах нараховується 136 курганних насипів, також 2 курганні насипи були виявленні окремо.

За ознаками розмірів їх можна поділити на три групи: великі, середні і малі. До числа великих курганів належать такі, що мають округлу форму з діаметром при основі 18 – 30 м і більше. Насипи таких курганів є напівсферичні з добре вираженою вершиною у центральній частині, що сягає висоти 1 – 3,5 м. Цей тип курганів учені пов'язують з пам'ятками культури шнурової кераміки.

Найбільшу групу складають кургани округлої форми, що мають діаметр при основі 12 – 15 м. Їх поверхня є напівсферичною, вони мають добре виражену вершину насипу, яка розташована на висоті 1 – 2,2 м над рівнем давнього горизонту. Кургани цього типу, переважно розміщені групами і дуже рідко трапляються поодинокі.

Кургани малих розмірів становлять дуже незначну кількість. Вони переважно входять до складу груп курганів і розташовані на дуже близькій віддалі один від одного. Їх насипи мають округлу у плані форму з діаметром при основі 5 – 10 м. Поверхня цих курганів – напівсферична, плавно заокруглена. У центральній частині насипу виступає вершина, що сягає висоти 0,5 – 0,7 м. Учені схильні пов'язувати такий тип курганів з епохою раннього середньовіччя. Ці пам'ятки досліджував В. Шишак на ранньосередньовічному городищі у с. Добростани Яворівського району Львівської області [Шишак, 1990, с. 22 – 25].

У розкопаних могилах учений виявив рештки кремації проведеної у межах поховання та фрагментовані уламки глиняного ліпного і кружального посуду характерні для IX – X ст. Захоронення знаходилося під насипом, на давньому горизонті.

Дуже незначну кількість курганів складають такі, що у плані мають неправильну овальну форму. Вони виявлені на території курганних груп XIV, XXI, XXII. Найбільші

їх розміри становлять 15×30 м, а найменші – 5×10 м. На поверхні цих курганів зафіксовані по дві вершини, висота яких становить 1 м.

Окрім того, під час проведення археологічних обстежень курганів з'ясовано, що окремі з них різняться іншими особливостями: мають гостроверху, плоску, чи горизонтальну вершини. Інколи біля підніжжя насипів зафіксовані горизонтальні тераси, майданчики, ями між курганами та на їх поверхні. Так на території курганної групи XVII зафіксовані чотири западини, а на XXIII аж шість. Одна западина була виявлена у межах курганної групи XXI. Окрім того на території окремих курганних груп, зафіксовані об'єкти представлені прямокутними майданчиками. Один із них має розміри 5,5×40 м та горизонтальну поверхню, розташовану на висоті 0,20–0,25 м над рівнем давнього горизонту (курганна група XVII). Вказані ознаки породжують дискусії щодо використання окремих курганоподібних насипів. Відкритим також залишається питання часу функціонування давніх лісових доріг, пообіч яких розташовуються курганні насипи – чи вони були закладені в час насипання давніх могил, чи може їх проклали в пізніші часи, а курганні насипи стали чудовими орієнтирами під час прямування через густі і дрімучі праліси Бібрсько-Стільського горбогір'я. Тому об'єктивна відповідь на ці запитання може бути дана лише після проведення стаціонарних археологічних досліджень, які слід провести в наступні археологічні сезони, в першу чергу з проведенням рятивних археологічних розкопок на курганах, насипи яких вже були пошкоджені під час прокладання просік та доріг в різні роки, й таких, яким загрожує знищення внаслідок карстоутворюючих процесів.

Література

1. Корчинський О. (1986). Науковий звіт про результати археологічних досліджень на

давньоруському городищі у с. Стільське Миколаївського району та розвідки у Львівській області. – Львів. – С. 7, 8.

2. Корчинський О. (1995). Науковий звіт про підсумки археологічних робіт Верхньодністрянської археологічної експедиції Інституту народознавства НАН України. – Львів. – С. 91 – 137
3. Корчинський О. (2008а). До питання про історичне довкілля Стільського городища // Старожитності Верхнього Подністров'я. Ювілейний збірник на честь 60-річчя Юрія Миколайовича Малєєва. – К.: «Стилос». – С. 72 – 83.
4. Корчинський О. (2008б). Городище в с. Ілів на Львівщині // Науковий вісник українського історичного клубу. – М. – Том XIV. – С. 23 – 26.
5. Корчинський О. (2008в). Мегаполіс давніх хорватів на верхньому Дністрі // Актуальні напрямки дослідження Лемківщини: історія, постаті, говір. Матеріали IV Міжнародної наукової конференції (Ужгород, 3 – 5 травня 2008 р.). – С. 225 – 245.
6. Корчинський О. (2017). Звіт про роботу розвідкової археологічної експедиції історико-культурного заповідника «Стільське городище» у 2016 р. – С. 5 – 7.
7. Корчинський О. (2018). Звіт про роботу розвідкової археологічної експедиції історико-культурного заповідника «Стільське городище» у 2017 р. – С. 5 – 11.
8. Корчинський О. (2020). Звіт про роботу розвідкової археологічної експедиції історико-культурного заповідника «Стільське городище» у 2019 р. – С. 6 – 8.
9. Махніх Я., Павлів Д., Петегірич В., Принада І. (2002). Кургани крайнього заходу Подільської височини // Записки НТШ. – Т. ССXLIV. – С. 481 – 505.
10. Шишак В. (1990). Звіт про підсумки археологічних досліджень на території Верхнього Подністров'я. – Львів. – С. 22 – 34, 64 – 71.

Orest KORCHYNSKYI
CI LRC AHCR «Stilske gorodysche»

BARROW NECROPOLISES IN THE INTERFLUVE OF ZUBRA, KOLODNYTSIA, AND LUG RIVERS

Data on barrow necropolises situated near the archeological site of national importance – the hill-fort of the VIII – X centuries. in the village of Stilsko, Stryi district, Lviv region, which were discovered during many years of research in the natural and geographical environment of the Bibrky-Stilsko Highlands, which is rich in archeological sites of different periods are summarized in this article. The authors provide the exact characteristics of the physical and morphological location of barrow necropolises, their numbering according to geographical location, as well as the number of barrow mounds in each group, their sizes, and state of preservation.

Key words: Stilsko hill-fort, Bibrky-Stilsko highlands, barrow, barrow necropolis, barrow group, Eneolithic, Bronze Age.

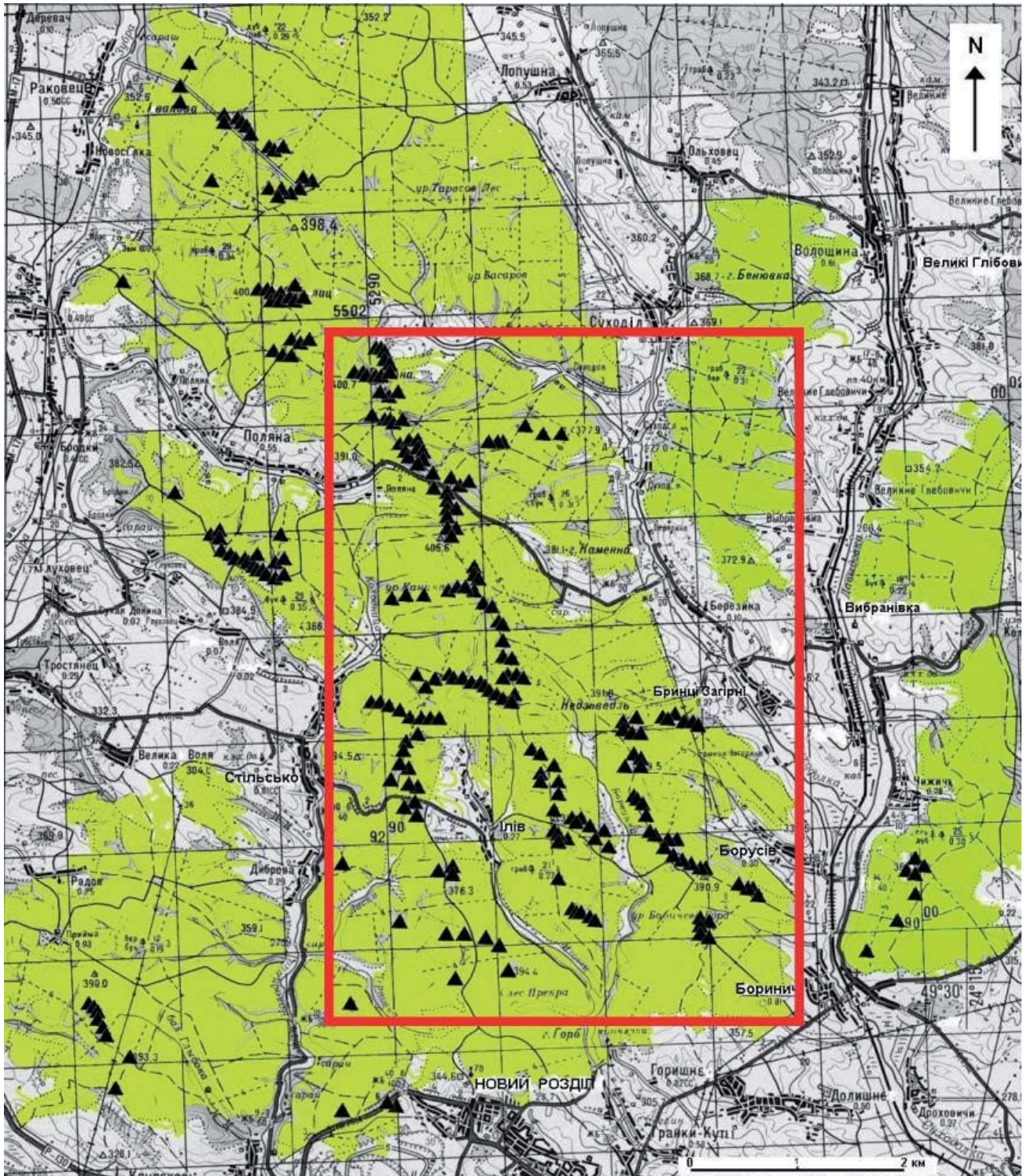

Рис. 1. Курганні некрополі Бірсько-Стільського горбогір'я та опрацьована ділянка в околицях Стільського городища
 Fig. 1. Barrow necropolises of Bibrky-Stilsko highlands and explored area in outskirts of the Stilsko hill-fort

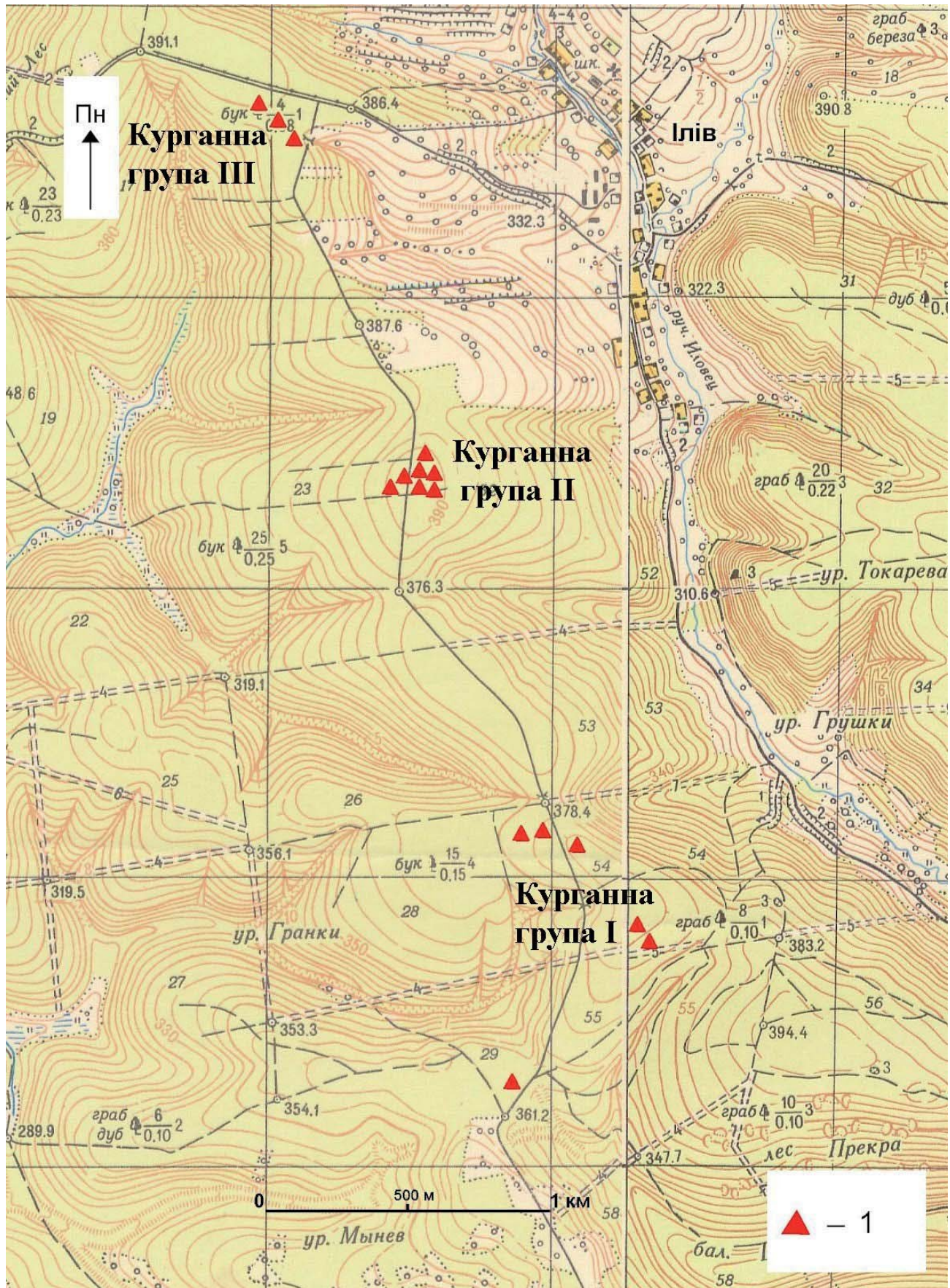

Рис. 2. Розташування курганних груп I, II та III поблизу с. Ілів. Умовні знаки: 1 – курганний насип
 Fig. 2. Location of barrow groups I, II, and III near the village of Iliv. Legend: 1 – barrow mound

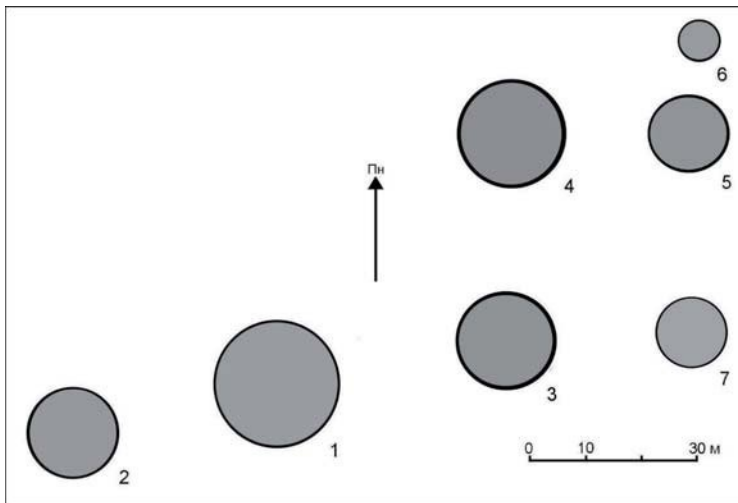

Рис. 3. План курганної групи II

Fig. 3. Plan of barrow group II

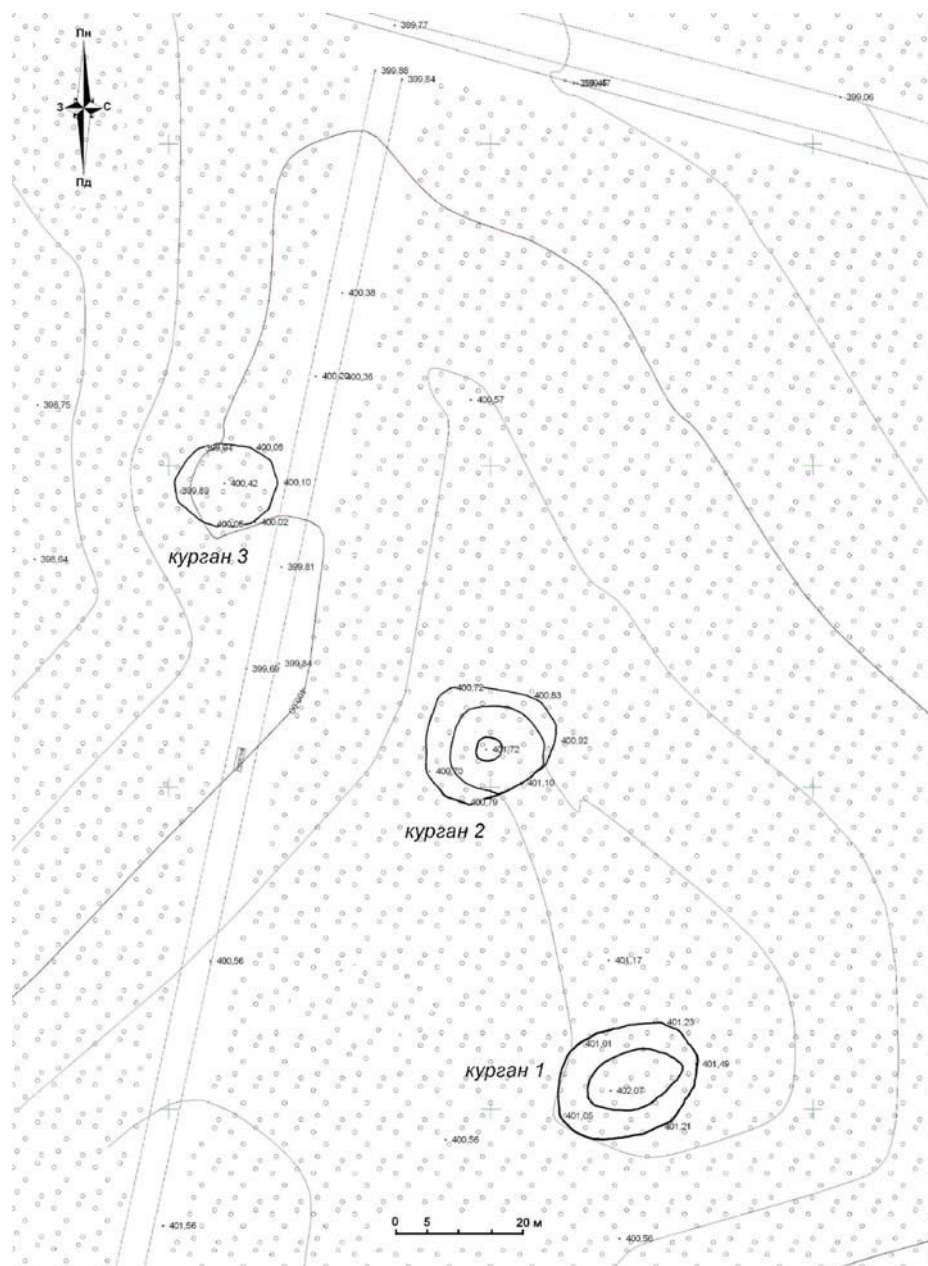

Рис. 4. Топогеодезичний план курганної групи III

Fig. 4. Topographic and geodesic plan of barrow group III

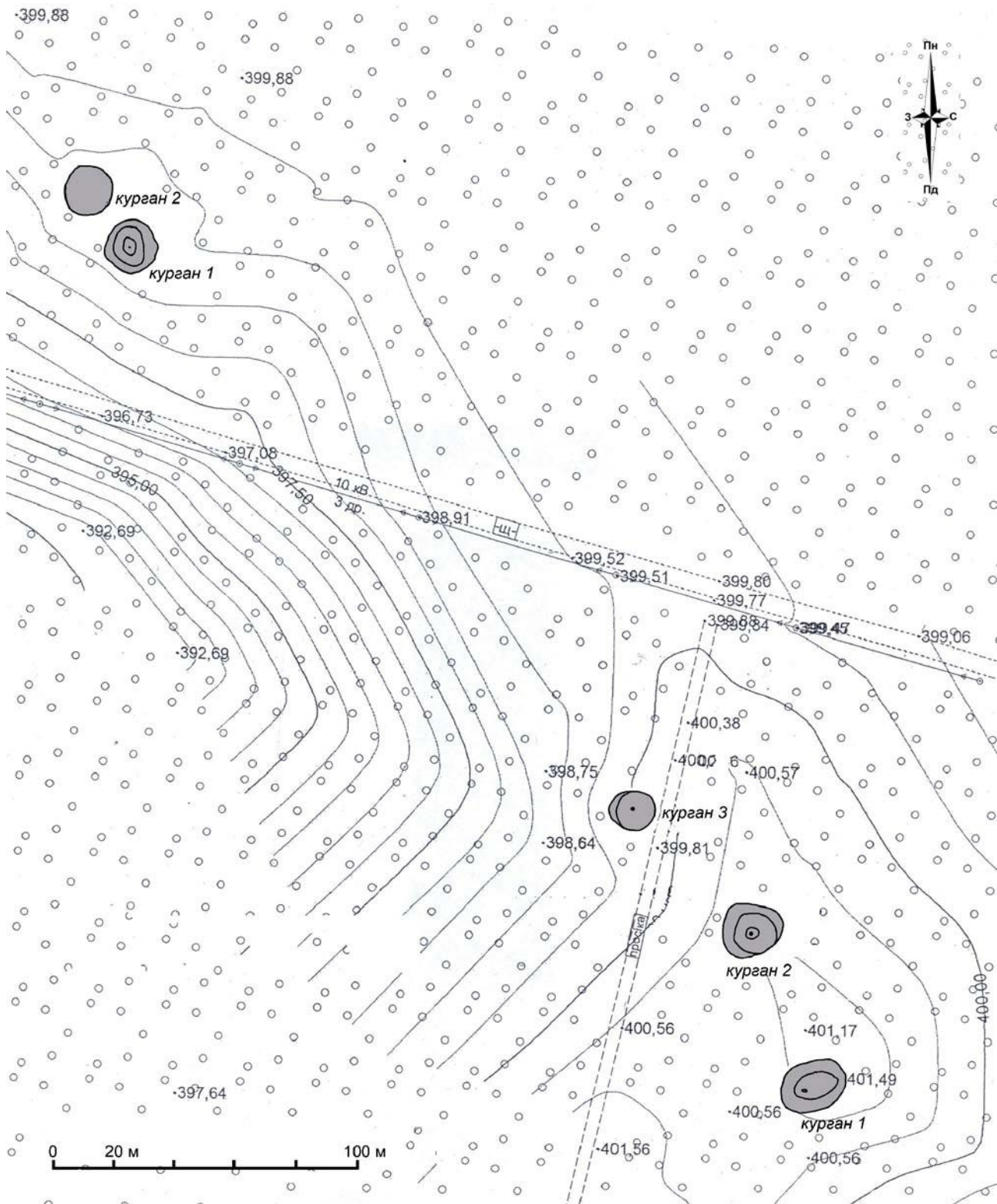

Рис. 5. Топогеодезичний план курганних груп III та IV
 Fig. 5. Topographic and geodesic plan of barrow groups III and IV

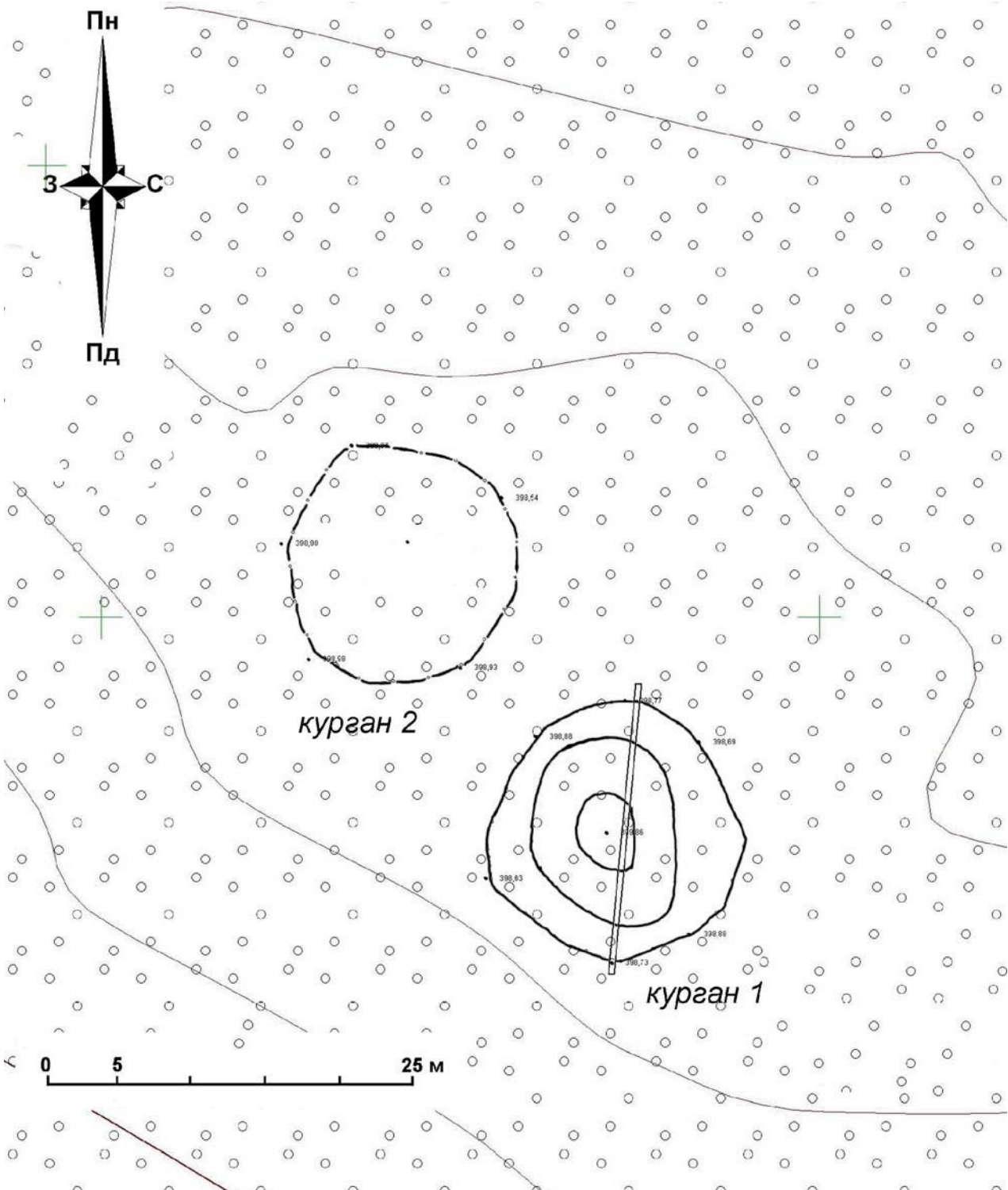

Рис. 6. Топогеодезичний план курганної групи IV
Fig. 6. Topographic and geodesic plan of barrow group IV

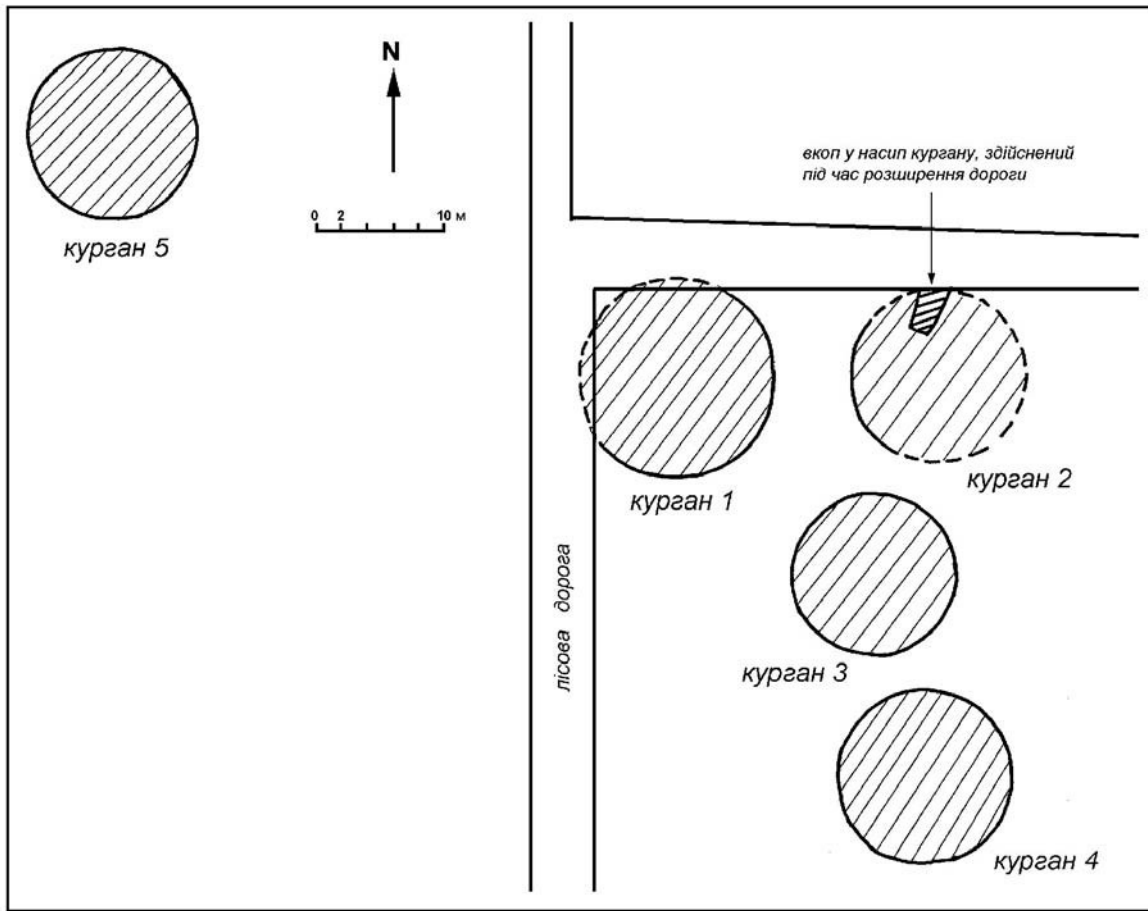

Рис. 7. План курганної групи VI
 Fig. 7. Plan of barrow group VI

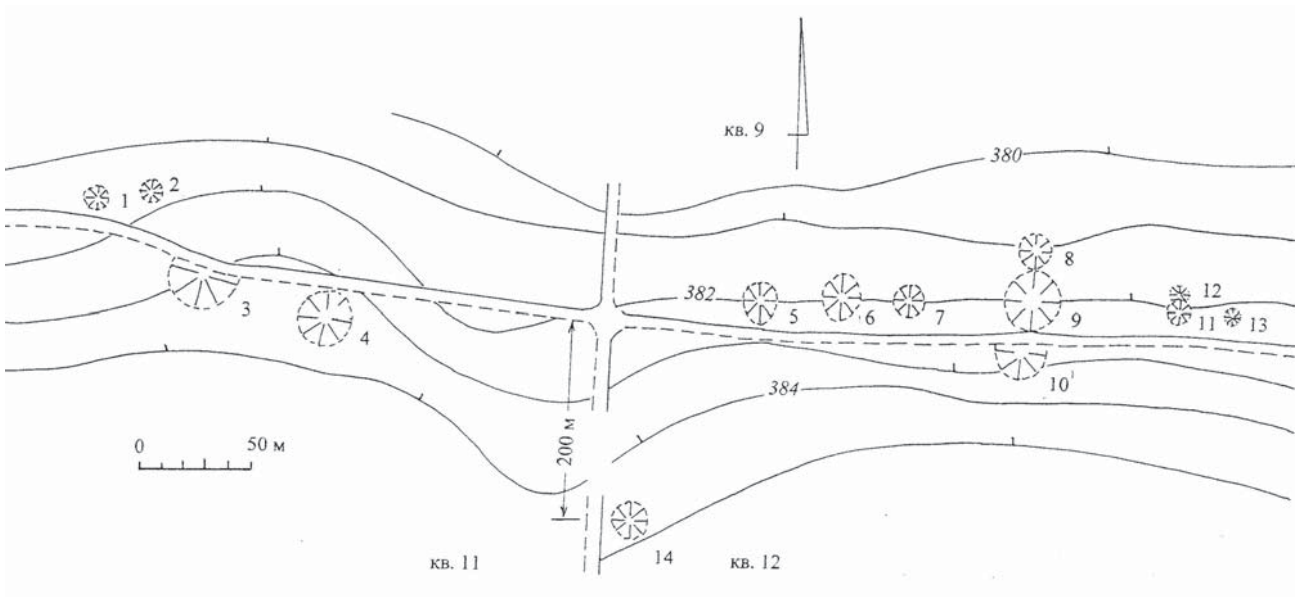

Рис. 8. План курганної групи VII
 Fig. 8. Plan of barrow group VII

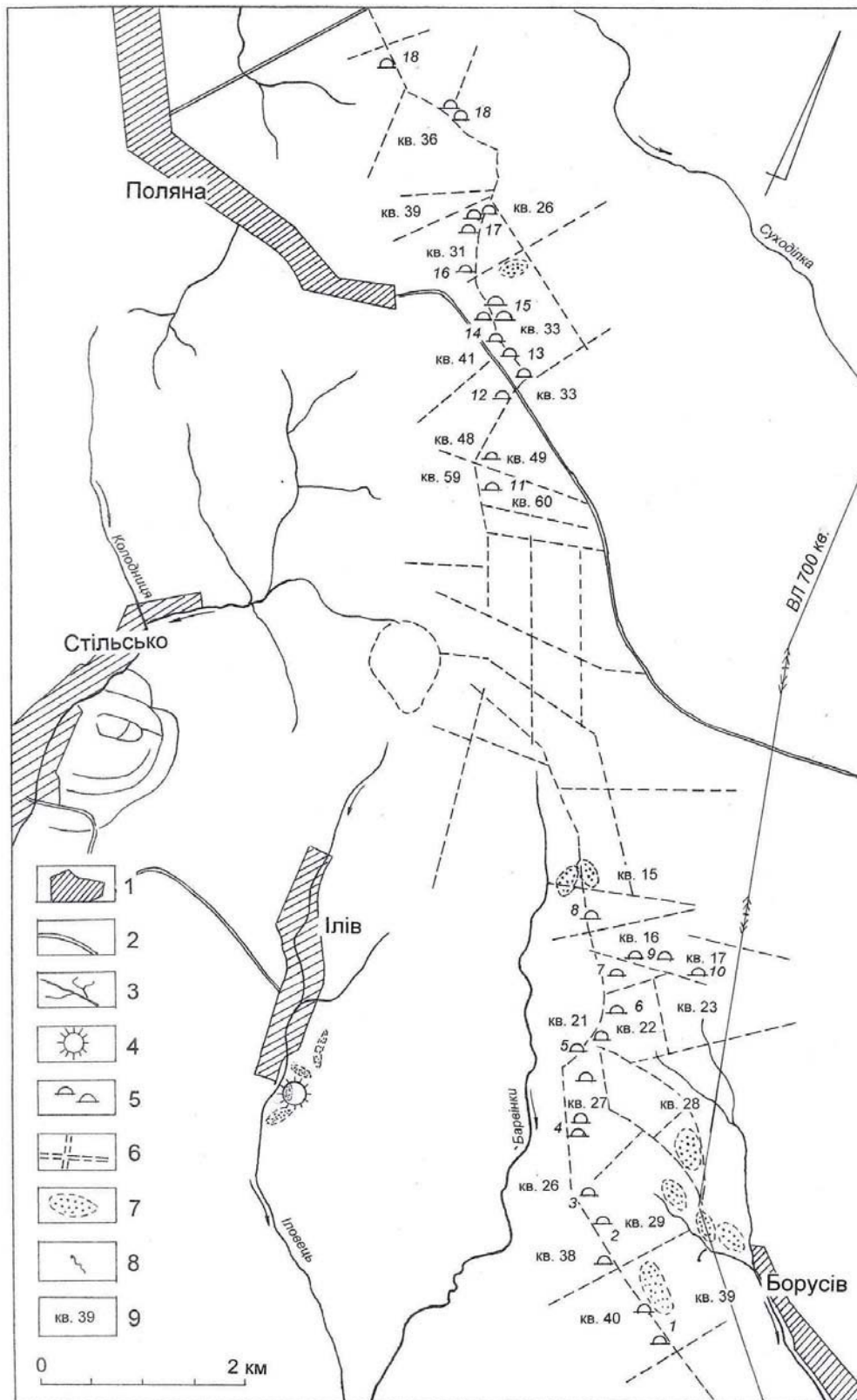

Рис. 9. План-схема розташування пам'яток на околицях сіл Ілів, Борусів, Суходіл та Поляна (за В. Пуздерком). 1 – забудова села; 2 – дорога; 3 – ріка; 4 – городище; 5 – курганна група; 6 – квартална просіка; 7 – поселення; 8 – джерело; 9 – квартал лісу

Fig. 9. Schematic plan of the location of sites on the outskirts of the villages of Iliv, Borusiv, Sukhodil, and Poliana (by V. Puzderko). 1 – development of the village; 2 – road; 3 – river; 4 – hill-fort; 5 – barrow group; 6 – forest quarter firebreak; 7 – settlement; 8 – water spring; 9 – forest quarter

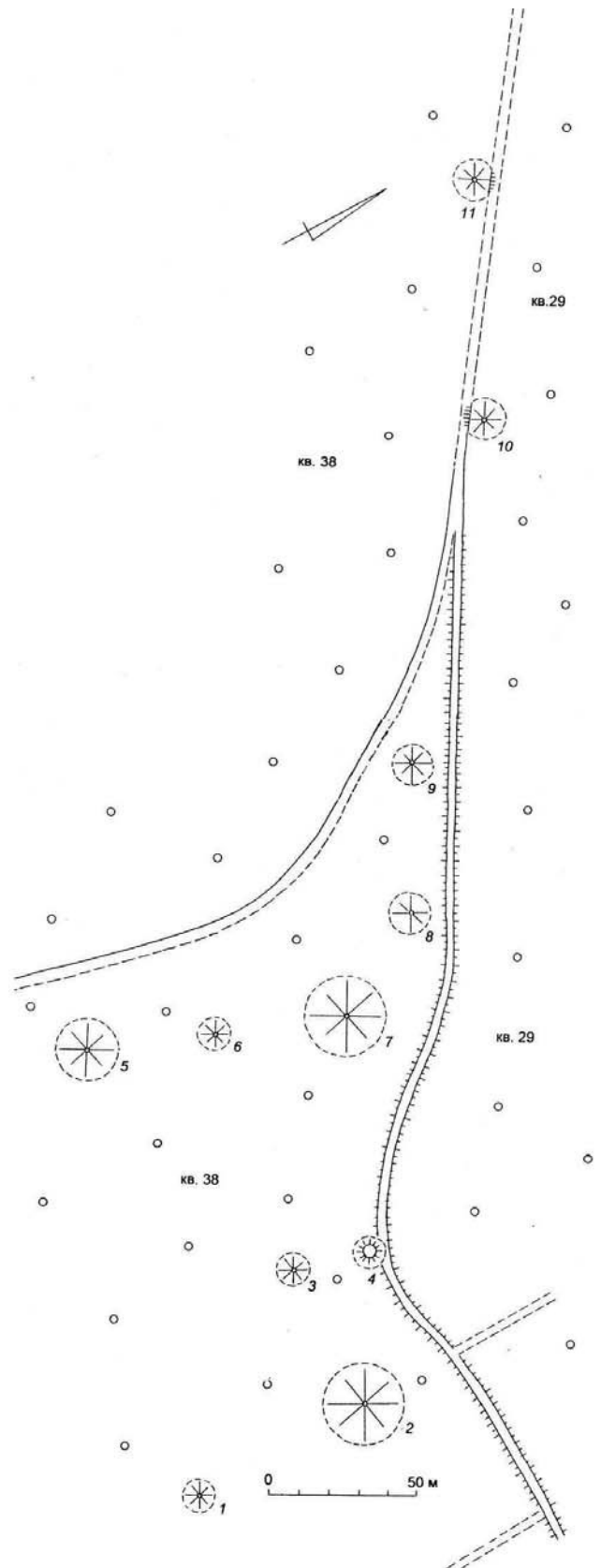

Рис. 10. План-схема розташування курганної групи IX
 Fig. 10. Schematic plan of distribution of barrow group IX

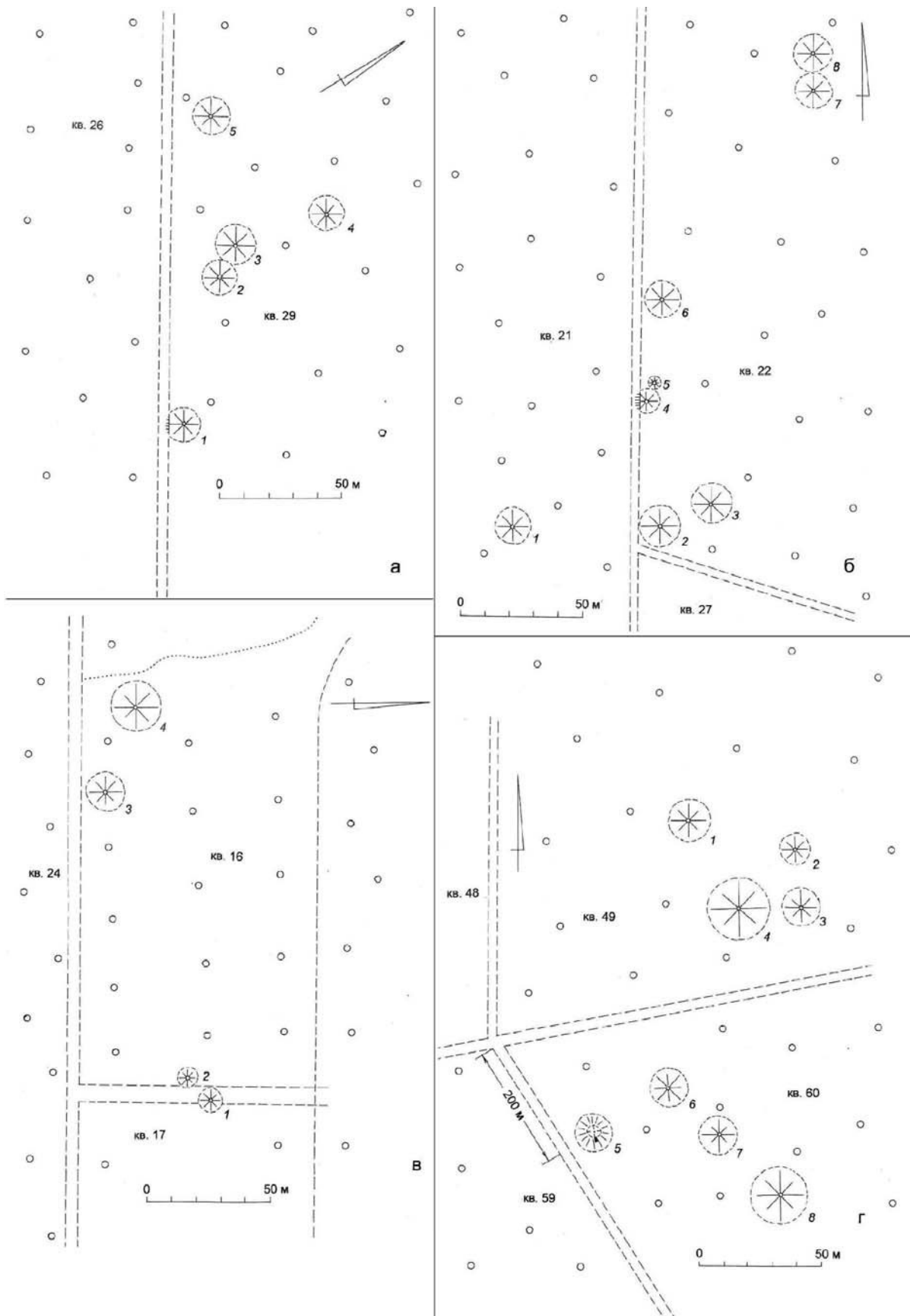

Рис. 11. План-схема розташування курганних груп X (а), XIII (б), XVI (в), XVIII (г)
 Fig. 11. Schematic plan of distribution of barrow groups X (a), XIII (б), XVI (в), XVIII (г)

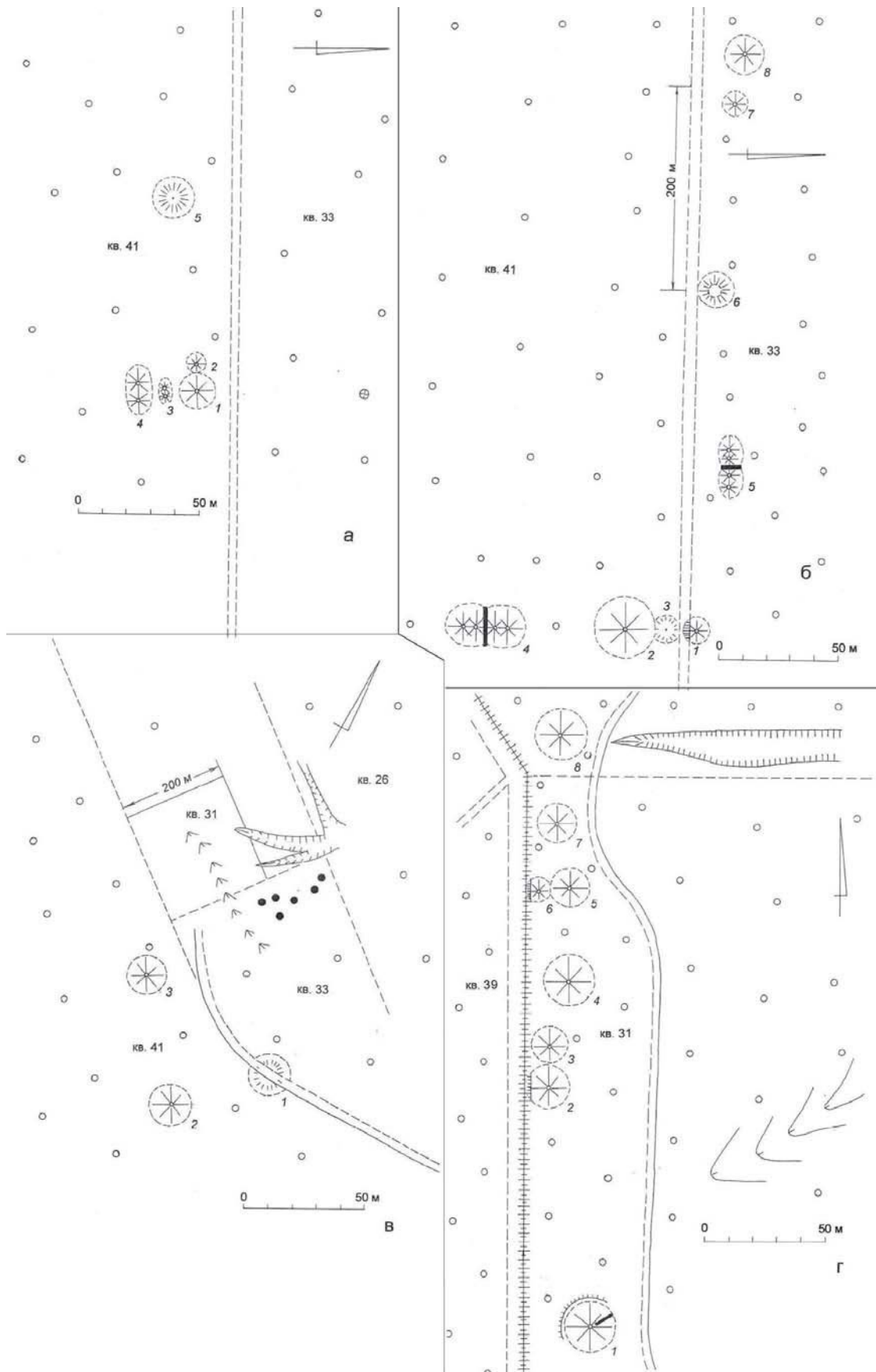

Рис. 12. План-схема розташування курганних груп XXI (а), XXII (б), XXIII (в), XXIV (г)
 Fig. 12. Schematic plan of distribution of barrow groups XXI (a), XXII (б), XXIII (в), XXIV (г)

Фото 1. Курганна група I. Курган 1, вид зі сходу
Photo 1. Barrow group I. Barrow 1, view from the east

Фото 2. Курганна група I. Курган 6, вид із півдня
Photo 2. Mound group I. Barrow 6, view from the south

Фото 3. Курганна група II. Курган 1, вид із південного заходу
Photo 3. Barrow group II. Barrow 1, view from the south-west

Фото 4. Курганна група II. Курган 3, вид із півдня
Photo 4. Barrow group II. Barrow 3, view from the south

Фото 5. Курганна група II. Курган 4. Вид з півдня
Photo 5. Barrow group II. Barrow 4, view from the south

Фото 6. Курганна група III. Курган 1, вид з північного сходу
Photo 6. Barrow group III. Barrow 1, view from the north-east

Фото 7. Курганна група III. Курган 2, вид з півночі
Photo 7. Barrow group III. Barrow 2, view from the north

Фото 8. Курганна група IV. Курган 1, вид з півночі
Photo 8. Barrow group IV. Barrow 1, view from the north

Фото 9. Курганна група V. Курган 1, вид із півдня
Photo 9. Barrow group V. Barrow 1, view from the south

Фото 10. Курганна група VI. Курган 1, вид з південного сходу
Photo 10. Barrow group VI. Barrow 1, view from the south-east

Фото 11. Курганна група VI. Курган 4, вид з півдня
Photo 11. Barrow group VI. Barrow 4, view from the south

УДК 904:627.8.03](282:477.83)«08»

*Орест КОРЧИНСЬКИЙ**КЗ ЛОР АІКЗ «Стільське городище»*

ІНЖЕНЕРНА СПОРУДА – ГРЕБЛЯ поч. IX ст. НА р. КОЛОДНИЦІ У с. ДУБРОВА

Дана стаття присвячена опису та дослідженням інженерної будівлі на воді – Греблі кін. VIII – поч. XI ст., що знаходиться на віддалі 1,3 км в напрямку на південь від південного краю с. Дуброва Стрийського району Львівської області. Встановлено, що описана гребля є складовою частиною водного шляху на р. Колодниця (ліва притока Дністра), що з'єднував давнє місто VIII – IX ст. (сьогодні Городище) в с. Стільсько. Ця унікальна пам'ятка є важливою складовою частиною історико-культурного заповідника «Стільське городище». В даний час розпочато археологічні дослідження.

Складовою частиною цієї греблі є рештки шлюзу, що має довжину близько 30 м, а ширину біля 8 м. В даний час розпочато комплекс наукових досліджень у вигляді геодезичних обмірних та археологічних досліджень.

Отримані результати наводять авторів статті на думку, що дана пам'ятка заслуговує стати основою для створення музею, який включав би реконструкцію частини греблі. Такий музей міг би стати у перспективі привабливим туристичним об'єктом.

Ключові слова: Dam, hill-fort, Kolodnytsia river, Dnister river, waterway, open-air museum.

Серед багатьох давніх переказів про Стільське городище – давнє місто-столицю трапляється переказ про те, що до міста по р. Колодниця (ліва притока р. Дністер) допливали човни, котрі очевидно використовувалися як транспорт у торгівельній справі. Оскільки, багато переказів та топонімів пов'язаних з історією Стільського городища знайшли реальне підтвердження у результаті археологічних

досліджень (Біла Дорога, Золоті Ворота, Вежа, Гребля та ін.) нами розпочато пошукові роботи з метою підтвердження змісту названого переказу. Вивчаючи ширину русла р. Колодниця, а також її заплави у різних її місцях, попередньо можна сказати, що ріка була повноводною у час функціонування городища VIII – X ст. і без жодного сумніву могла використовуватися як водне сполучення з р. Дністер.

До поч. 80-х рр. минулого століття на р. Колодниця від с. Стільська до північної околиці смт Розділ знаходилися три потужні земляні греблі, котрі без усякого сумніву регулювали рівень води у ріці. У 1982 р. гребля, що знаходилася на північній околиці смт Розділ була розгорнута і на її поверхні були збудовані два приватних житлових будинки. Таким чином, станом на сьогоднішній день на р. Колодниця збереглися дві греблі – одна у південній частині с. Стільсько недалеко від мосту через р. Колодницю, а інша на віддалі 1,3 км на південь від с. Дуброва.

На особливу увагу заслуговує гребля, що знаходиться на руслі ріки і віддалена від південного краю с. Дуброва на відстань 1,3 км. Ця потужна земляна споруда зведена поперек русла ріки у найвужчому місці в перешийку між стрімкими берегами плато, що опускаються до берегів ріки. Цей інженерний об'єкт складається з двох частин – основної греблі розміщеної поперек русла ріки, що центральної віссю орієнтована в напрямку схід – захід, та іншої греблі прибудованої до основної під кутом 90° в напрямку на південь, що нагадує літеру “Г” у дзеркальному відображенні.

Основна гребля в поперечному перетині має форму правильної трапеції. Її ширина в

основі становить ± 30 м, а висота близько 6 м. Довжина цієї греблі сягає 111,4 м. Вздовж усієї поверхні греблі зберігся майданчик, що має горизонтальну поверхню паралельно до її основи. У західній частині гребля суттєво відзначається розширенням як її основи так і майданчика, що знаходиться на її поверхні. У східній частині греблі на віддалі 16,2 м від краю автошляху вона перерізна меліоративним ровом, дном якого з півночі на південь протікає р. Колодниця. Береги розриву стрімко нахилені до русла річки. Розміри розриву становлять 3 м. Поверхня греблі поросла травою, чагарником та деревами. Майданчик на її поверхні має чіткі окреслення країв, які переходять у схили греблі.

На віддалі 79 м від автошляху на південному схилі греблі зафіксовано западину, котра вказує на місцезнаходження давнього об'єкту, що був прибудований до схилу греблі. В результаті проведення археологічних досліджень (шурфування) у нижній частині западини, у шарі плямистої глини виявлено рештки обвуглених дерев'яних конструкцій, шматки перепаленої до червоного кольору глини, а також фрагментовані уламки глиняного кружального посуду кін. VIII – поч. IX ст.

Під дерновим шаром вдалося зафіксувати рештки зольних плям, що вимальовувалися на жовтій глині. Усі ці ознаки дають підставу вважати, що на поверхні греблі існувала дерев'яна споруда, яка згоріла під час пожежі.

За всіма ознаками ця дерев'яна споруда знаходилася вздовж усієї поверхні греблі.

У місці закінчення основної греблі із західного боку до неї була прибудована інша гребля, менша за розмірами, розміщена центральною віссю перпендикулярно до основної греблі (по лінії північ-південь). Її довжина становила 60 м, висота – 4 м. Ширина греблі при основі – 7,4 м.

На віддалі близько 8 м в напрямку на захід від бокової греблі знаходиться схил гори з ознаками ескарпування. Ці дані вказують на місце розташування шлюзу, куди запливали човни під час їх руху в напрямку до давнього міста. На західному схилі цієї бокової греблі простежуються рештки археологічних об'єктів,

що представлені двома невеликими западинами (2,5×3 м), котрі розташовані в напрямку північ – південь. Уся система складається з двох гребель.

У східній частині греблі, в напрямку на захід від автошляху Дуброва – смт Розділ у середині 70-х рр. минулого століття була проведена меліорація випрямлення русла р. Колодниця, у результаті чого було перекопано греблю, дном якої сьогодні пливе р. Колодниця. В окремих місцях цього розриву, в поперечних стінках греблі встановлено, що гребля була насипана з глини, у якій трапляється каміння пісковиків більших чи менших розмірів.

Як повідомляють очевидці, що були присутні під час перетину греблі, з її нижньої частини було викопано рештки вертикально вкопаних дубових колод. З наведеного можна припустити, що основа греблі насипалася з важких суглинків (глини) на попередньо вкопані у дно русла дубові колоди.

За попередніми даними можна стверджувати, що основними будівельними матеріалами для спорудження греблі були важкі суглинки та каміння корінних порід пісковиків, що видобувались з давнього кар'єру, розташованого на сусідній горі, котра знаходиться на схід від автошляху с. Дуброва – смт Розділ.

По обидві сторони греблі окреслюється долина старого русла р. Колодниця, шириною від 120 м до 160 м. Сьогодні це русло замулене, його поверхня вкрита дерновим шаром, окремими деревами та кущами. В напрямку на південь від півніжжя основної греблі на віддалі до 7 м були зафіксовані кротовини. Земля в кротовинах представлена чорноземом, в якому є значний вміст деревного вугілля, а також трапляються дрібні конкреції залізоплавильних шлаків.

Як згадувалось вище на північному сході основної греблі знаходиться западина великих розмірів, яка свідчить про те, що у цьому місці у час функціонування греблі існувала дерев'яна споруда, ймовірно, вежа. У 1988 р. Верхньодністрянською археологічною експедицією НАН України проводились шурфування на місці западини. В результаті було встановлено, що на дні цього об'єкта (вежі) було виявлено зольно-вугільний шар,

в якому виявлено уламки глиняного кружального посуду з кін. X – поч. XI ст. Глиняна маса, з якої був виготовлений посуд представлена відмуленою глиною, яка містила в собі значну кількість дрібного просіяного піску, а також дрібних камінців. Уламки посуду мають бурий відтінок. Таким чином, можна встановити, що дерев'яна будівля функціонувала одночасно з греблею в період з кінця VIII ст. до початку IX ст., а можливо і в пізніший час. Дуже ймовірно, що дана вежа була складовою частиною дерев'яної забудови, що знаходилась на поверхні греблі.

Дуже цікавим і важливим є той факт, що на схід від греблі на виступах плато трапляються археологічні об'єкти у вигляді западин, котрі вказують на місцезнаходження заглиблених частин жител чи інших господарських споруд.

Дуже цікавою у цьому контексті є назва урочища «Струговий». Як відомо, в ті давні часи основу човнів стругали з дерев'яних колод від чого проходить назва човна – струг. З вище описаного можна зробити попередній висновок про те, що в урочищі «Струговий» жили і працювали майстри, які виготовляли невеликі річкові човни. Можливо, що виготовлення цих річкових суден відбувалося на похилому правому березі р. Колодниці.

Слід зазначити, що в цьому контексті є цікавою і важливою назва річки Колодниця. Ця назва співзвучна з колодою, які очевидно сплавливали по цій річці, а в місці, що називається «Струговий», ймовірно, використовували ці колоди при витесуванні основ човнів. Що стосується шлюзування човнів, то слід зазначити, що в шлюзі по обидві сторони його довжини були споруджені водозапірні механізми, які регулювали потреби подачі води (збільшення чи зменшення об'ємів). У тому випадку, коли човни піднімалися проти течії річки в напрямку до давнього міста рівень води у шлюзі під час запливання відповідав рівневі води, на якому запливали човни від протилежного боку з південної сторони шлюзу. Після входження човнів у шлюз за ними закривали водозапірну заслонку і в той же час відкривали заслонку з протилежного боку, напускаючи у шлюз додаткові об'єми води, які несла ріка від сторони давнього міста, що сприяло підняттю човнів до

рівня води в річці з північного боку греблі. Далі човни продовжували рух до давнього міста в напрямку до півдня і утворювали своєрідний коридор – шлюз. Оцінюючи цю ситуацію постійного регулювання води у шлюзі (зміну об'ємів), приходимо до висновку, що цей процес без усякого сумніву негативно впливав на береги шлюзу, постійно підмиваючи насип бокової греблі та протилежного схилу гори. За таких обставин можна здогадуватися, що береги шлюзу укріплювались дерев'яними колодами, які називають кашицями.

У 2021 р. на земельній ділянці в напрямку на південь від південного схилу греблі були проведені пошукові археологічні роботи. Закладено свердловини, завдяки яким вдалося з'ясувати стратиграфію ґрунтів на давньому руслі ріки. Окрім того було закладено чотири шурфи розміром 1×1 м, у яких виявлено рештки залізоплавильних шлаків, шматки деревного вугілля, ймовірно рештки дерев'яного об'єкта, що знаходився на поверхні греблі. У шурфах виявлено уламки глиняного кружального посуду, що належить до епохи пізнього середньовіччя.

Можна зробити висновок, що дана гребля є унікальною пам'яткою і була споруджена місцевим населенням на початку IX ст. Досі подібні інженерні будівлі залишаються невідомими як на території України так і за її межами (для автора статті). В даний момент працівниками Заповідника розробляється концепція створення на цій ділянці невеликого музею, експозиція якого буде присвячена реконструкції первісного вигляду та функціонування описаної інженерної споруди.

Література

1. Корчинський О. (2008). До питання про історичне доквілля Стільського городища кінця VIII – початку XI ст. // Старожитності Верхнього Придністров'я. Ювілейний збірник на честь 60-річчя Юрія Миколайовича Малєєва. – Київ. – С. 72-83.
2. Корчинський О. М. (2017). Пам'ятки археології історико-культурного заповідника «Стільське городище» // Стільський град. Вип. 1 – Львів. – С. 125 - 154.

Orest KORCHYNSKYI
CI LRC AHCR «Stilske gorodysche»

ENGINEERING STRUCTURE – DAM FROM THE BEGINNING OF IX CENTURY ON THE RIVER KOLODNYTSIA IN THE VILLAGE OF DUBROVA

This article is devoted to describing and researching the engineering building on the water – dam of the end of VIII – beginning of XI century, located at a distance of 1,3 km south of the southern edge of the village of Dubrova, Stryi district, Lviv region. It is established that the described dam is an integral part of the waterway on the river Kolodnytsia (left tributary of the Dnister river), which connected the ancient city of VII-IX centuries (now the hill-fort) in the village of Stilske with the main waterway – Dnister. This unique site is an important part of the historical and cultural reserve «Stilske Hill-fort». Archaeological research is currently being conducted.

The remains of the lock, which is about 30 m long and about 8 m wide, are an integral part of this dam. Currently, a complex of scientific explorations of this object in the form of geodetic surveying and archaeological research has been started.

The results allow the author of the article to believe that this site deserves to be the basis for the creation of a museum, which would include the partial reconstruction of the dam. Such a museum could become an attractive tourist object in the long run.

Key words: Dam, hill-fort, Kolodnytsia river, Dnister river, waterway, open-air museum.

УДК 902/904(=16)(292.452:477)

Юрій РОМАНИШИН, Орест КОРЧИНСЬКИЙ
КЗ ЛОР АІКЗ «Стільське городище»

ДЕРЖАВА СЛОВ'ЯН У ПЕРЕДГІР'І УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ ЗА ДАНИМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ПИСЕМНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Дана стаття присвячена поглибленому вивченню малодослідженої історичної теми походження державності у передгір'ї Українських Карпат на рубежі VIII – поч. XII ст. Для цього автор подає інформацію про результати багатолітніх археологічних досліджень на території Верхнього Подністров'я та суміжних регіонів і водночас співставляючи їх з даними маловідомих ранньосередньовічних писемних джерел мусульманського світу та Візантії. В результаті такого співставлення стало можливим відтворення важливого історичного періоду державотворення у центральній частині слов'янського світу на межі між східними, західними та південними слов'янами. За аналізом даних археології та писемних джерел зроблено спробу локалізації головного осередку слов'ян у передгір'ї Українських Карпат.

Ключові слова: Стільсько, городище, мегаполіс, дитинець, укріплене передмістя, сільські поселення, некрополі, печерні храми, святилища багатобожжя, слов'яни-карпатські хорвати, арабсько-перські джерела, візантійські джерела.

Більш як чотири десятиліття тому, автором статті було відкрито у Верхньому Подністров'ї (південна частина Львівської області, близько 15000 км²) декілька десятків давніх городищ VIII – XI ст., котрі були руїнами давніх міст замків та фортець, а також громадських (общинних) центрів [Корчинський, 1998, с. 78 – 82; Korčinski, 2000, s. 113 – 127]. Але, через повну відсутність писемних джерел цього часу про карпатський регіон Укра-

їни, не було змоги встановити їх давні назви. Через те, в археологічній науці вони отримали умовні назви від сучасних населених пунктів, на території яких вони знаходяться. В перебігу тривалих археологічних досліджень цих городищ було відкрито і досліджено рештки одночасових поселень, некрополів, а інколи й об'єктів культового характеру.

У центральній частині цієї агломерації пам'яток, у селі Стільсько Стрийського району Львівської області в 1981 році відкрито і розпочато дослідження городища VIII – X ст. Його неймовірно великі як на той час розміри, складна система укріплень та соціально топографічна структура, а також величезна кількість залишків одночасових поселень, некрополів, осередків багатобожжя та християнства (святилища, печерні храми, келії монахів-скитників), дають підстави віднести городище до категорії давніх міст періоду появи та становлення державності в карпатському регіоні України [Корчинський, 2007, с. 490 – 510; 2008а, с. 267 – 282; 2008б, с. 72 – 83].

У результаті багатолітніх археологічних досліджень (1982 – 2012 рр.), що проводилися Верхньодністрянською археологічною експедицією Національної академії наук України під керівництвом автора, встановлено, що городище розташоване у центральній частині слов'янського світу VIII – X ст., і у центральній частині фізико-географічної Європи, з огляду на що воно займало важливе геополітичне становище і без усякого сумніву, було значним економічним та політичним центром в карпатському регіоні України, а відтак мало особливий вплив на розвиток

аналогічних комплексів у Північному передгір'ї Українських Карпат.

До того ж, місто було розташоване на перехресті важливих трансконтинентальних шляхів, що сполучали мусульманський Схід з країнами Західної Європи, а також країни Півночі з Чорноморським басейном, Панонською долиною, Адріатикою та Середземномор'ям. Через цю територію, у різні часи мігрували величезні маси народів, які, одночасно, несли загрозу захоплення та повного знищення місцевого слов'янського населення. Тут пролягав кордон між двома великими масивами слов'янства – східними та західними слов'янами, а також між двома християнськими церквами: східною – візантійською та західною – римською. Описані обставини, вже на рубежі VII – на початку VIII століть диктували потребу створення тут потужної політичної та мілітарної організації, здатної протистояти будь якій військовій загрози.

У 50-х – 80-х роках минулого століття українськими археологами на Північній Буковині, Поділлі, Івано-Франківщині, Львівщині, а також у 80 – 90-х роках у Верхньому Подністров'ї були відкриті, закартографовані та у різній мірі досліджені більше як дві сотні городищ. Це дало підстави дійти висновку, що вже наприкінці VII – на початку VIII ст. на означеній території виникали і розвивалися перші державні інститути, центрами яких були міста, замки та фортеці, а найбільшим із них, було городище VIII – X ст. у селі Стільсько. В результаті тривалих археологічних досліджень було встановлено, що воно займає величезне залісне плато лівого високого берега ріки Колодниці, лівої притоки ріки Дністер. Однією з головних ознак городища є рештки давніх укріплень від яких збереглися потужні земляні вали, обкопані ззовні глибокими та широкими ровами, або оточені штучними терасами. На гребеневій частині цих валів містилися потужні дерев'яні стіни-укріплення з оборонними вежами. Загальна довжина стін, що кількома поясами оточували місто сягала 10 км, а вся його укріплена площа становила 250 га [Корчинський, 2007, с. 496; 2008а, с. 270].

Крім того, на безумовні ознаки давнього міста вказує його складна трьохчленна соціально-топографічна структура. Так у центральній частині городища, на домінуючій висоті плоскогір'я, близько 100 м над дзеркалом ріки, містився дитинець – укріплена князівська фортеця – місце перебування правителя та його військової дружини. Він довкола був оточений потужними укріпленнями і займав площу близько 15 га. Дитинець з усіх сторін оточувало укріплене передмістя площею 235 га, в якому жили та працювали ремісники, купці та інші верстви вільного міського населення. Третю, ланку в структурі міста складали приміські та сільські поселення, некрополі, печерні храми, осередки релігій багатобожжя та християнства. Вся інфраструктура міста-мегаполіса була розташована довкола, на площі близько 200 км² [Корчинський, 2008б, с. 73 – 81; 2009, с. 76 – 83; 2011, с. 232 – 256].

Давнє місто з рікою Дністер, головною водною артерією Прикарпаття, сполучав штучно збудований наприкінці VIII – на початку IX ст. на ріці Колодниці водний шлях довжиною 11 км. Його характеризувала складна система земляних гребель та шлюзів, розміщених на віддалі 2 – 3 км одна від одної, котрі створювали умови для безперешкодного руху невеликих річкових суден, як вниз по течії ріки, так і у зворотньому напрямку.

За період дослідження городища було розкопано площу понад 12000 м², що становить ледве 0,3 % від загальної території давнього міста. В результаті було відкрито та досліджено рештки нижніх частин 35 будівель житлового, господарського та військово-оборонного характеру, виявлено речові знахідки представлені предметами повсякденного побуту, господарським реманентом, обладунком вершника та верхового коня, зброєю. Особливу увагу приділено дослідженню решток оборонних укріплень – валів, ровів та терас. Отримані археологічні матеріали засвідчили, що перші укріплення давнього міста були зведені не пізніше, як у першій третині – середині VIII ст.

До числа важливих нерухомих об'єктів, що викликають особливе наукове зацікавлення належать рештки нижніх частин «довгих» будинків (контин), обгороджених садиб, надвратної вежі в урочищі «Золоті Ворота», мощеного білим каменем головного в'їзду до міста в урочищі «Біла Дорога», залізоплавильного комплексу та ін.

Особливу групу джерел до вивчення давньої історії та культури Стільського городища становлять численні давні перекази про місто-столицю, а також давні мікротопоніми – назви окремих його частин і в першу чергу етимологія назви села Стільська – давня Стольско. Ще напередодні археологічних досліджень сільський голова Ярослав Кулачковський, намагаючись зацікавити учених до вивчення пам'ятки заінтригував їх давнім переказом про те, що колись дуже давно на високому плато над селом існувало велике, неприступне місто – столиця держави чи князівства. Після того, як воно було підступно знищене ворогом, усіліле населення переселилося на протилежний берег ріки Колодниці і там заснувало нове містечко, яке назвали Стольском (Стольско) на пам'ять про його попередника місто-столицю. Важливо зазначити, що ця назва більше ніде не повторюється та немає аналогів на інших землях Європи. Морфологічно вона складається з кореня «стол-», що означає сидіти на столі – бути на престолі, та суфікса «ск», що є характерною ознакою для поселень міського типу [Корчинський, 2007, с. 495].

На особливу увагу заслуговує давній переказ про те, що під містом-столицею знаходилося велике підземне місто, яке відчинялося один раз у рік у день якогось великого свята. В результаті багатолітніх спільних досліджень археологів, геологів та геофізиків вдалося підтвердити цей переказ. Дійсно під городищем на різних глибинах від 16 до 30 і більше метрів, зафіксовано ознаки великих підземних лабіринтів, з'єднаних між собою переходами. За попередніми підрахунками загальна площа цих підземель сягає близько 20 га. Проте, через відсутність фінансування їх дослідження не розпочато, а тому функціональне призначення їх залишається невивченим.

Важливим джерелом до вивчення історії та культури давнього міста є мікротопоніми. Це давні назви, що закріпилися за певними частинами городища і виступають сьогодні як урочища: «Золоті Ворота», «Вежа», «Княжа Криниця», «Химина Долина», «Коморище», «Підкоморище», «Біла Дорога», «Гребля», «Шум», «Струговий» та багато інших. На територіях окремих із них були проведені археологічні, геодезичні та геофізичні дослідження, результати яких підтвердили їх історичну відповідність. Так в урочищі «Золоті Ворота», розкопано рештки нижньої частини величезної надвратної вежі, що була збудована не пізніше, як у середині VIII ст., і дуже ймовірно була головним в'їздом на княжу частину міста. В урочищі «Біла Дорога», розкопано і досліджено рештки головного проїзду до міста, разом з нижньою частиною надвратної вежі, спорудженої не пізніше як в середині VIII ст. Весь проїзд був викладений бруком з білого каменю вапняково-піщаникового походження, через що і отримав назву «Біла Дорога».

Не менше зацікавлення викликають назви урочищ «Коморище» і «Підкоморище», що знаходяться на території південно-східної частини передмістя. На їх території зафіксовано системно розташовані скупчення глибоких ям, лійкоподібного профілю, діаметр яких у верхній частині сягає 25 – 30 м, глибина їх – 12 – 15 м. Отримані результати геофізичних досліджень дають підстави для припущень, що в цьому місці, на глибині близько 16 – 20 м, у корінних породах вапняково-піщаникового походження знаходилися приміщення-комори, в яких зберігали велику кількість продуктів для продажу, котрі потребували низьких температур (м'ясо, риба та ін.).

Особливою популярністю серед переказів користується розповідь про золоту колиску, яку княгиня (цариця) вимушена була кинути в криницю, щоб вона не потрапила до рук ворога. За місцем, де начебто сталася ця подія закріпилася назва «Княжа Криниця». Важливо зазначити, що це урочище знаходиться на території дитинця.

На віддалі більш як 3 км на південь від городища, на правому березі ріки Колодниці поруч із добре збереженою греблею були відкриті та досліджені сільські поселення, що існували в один час з городищем. За одним з цих поселень збереглася давня назва «Струговий». Оскільки в давні часи стругом називали човен, то можна припустити, що жителі цього поселення займалися виготовленням човнів, які використовували як засіб транспорту по водному шляху між давнім містом та рікою Дністер.

Отримані результати тривалих археологічних досліджень та спеціальні спостереження за городищем та його довкіллям дало змогу зробити попередні демографічні підрахунки про те, що на території городища та прилеглих до нього найближчих поселень станом на кінець IX – початок X ст. проживало близько 45 тисяч населення.

Беручи до уваги вищенаведені дані про результати археологічних та інших досліджень Стільського городища та зважаючи на його особливе геополітичне становище на карті Центрально-Східної Європи справедливо напрошується запитання, а що ж знали про це місто в сусідніх державах?

Найбільший корпус писемних джерел про слов'ян і слов'янський світ VIII – XI ст. зберігають джерела мусульманського Сходу. Арабські та перські учені, яких переважно називають географами вже в VII ст., почали свою мандрівку в Європу з метою створення карти світу. Там вони зустрілись зі слов'янами, яких назвали ас сагаліба. В своїх працях географи та історики Сходу Ібн Русте, Гардізі, Ібн Хурдадбег, ал Джармі, ал Марвазі, ал Масуді та інші повідомляли про територію країни слов'ян, її межі, дали характеристику природних умов, клімату, існуючого суспільного ладу, господарства, торгівлі, релігії, звичаїв та ін. Як видно зі змісту цих творів та на що звертають увагу вчені, ці повідомлення переважно носять компілятивний характер і що дуже ймовірно, вони були складені на основі більш ранніх творів, котрі з часом були втрачені так само як й імена окремих їх авторів.

Частина праць арабсько-перських учених була перекладена іншими мовами вже на початку XIX ст., а в 40-х – 70-х роках минулого століття широко опублікована в зарубіжній історичній літературі [Lehr-Spławiński, 2006, s. 72 – 85, Lewicki, 2008, s. 70 – 141, Новосельцев, 1965, с. 387 – 397].

Окремі з повідомлень східних авторів насичені важливою інформацією, яка часто збігається, а інколи і доповнює результати археологічних досліджень на городищах Українського Прикарпаття. З усього багатства інформації для нашого дослідження найбільш цінними є повідомлення про територію країни слов'ян, її межі, характер політичного устрою, місцезнаходження та назву головного міста-столиці, яке східні джерела називають близькою за звучанням назвою – Джарваб, Джарват, Хордаб чи Хордат.

Описуючи межі країни слов'ян арабсько-перські географи та історики визначили окремі її кордони. Так в більшості повідомлень, знаходимо важливу інформацію, що віддаль між країною слов'ян і печенігами налічує 10 днів шляху, а між країною слов'ян і турками (мадярами) 2 дні шляху [Новосельцев, 1965, с. 392]. Отже, з цього повідомлення випливає, що країна слов'ян простягається вздовж північних схилів Карпат, приблизно від сучасної Північної Буковини на сході, до верхів'їв річок Дністра, Сяну, а можливо Віслока на заході.

Далі східні джерела повідомляють, що країна слов'ян велика, багатолюдна і в ній, є багато замків (кала) та фортець (хісар). Також важливо, що джерела наголошують на існуванні в цій країні двох великих міст. Перше з цих міст, знаходиться на сході країни слов'ян і джерела називають його Вантіт, або Вабніт, друге – міститься в центрі цієї країни і вони називають його Джарваб, Джарват, Хордаб чи Хордат. Джерела зазначають, що в ньому живе правитель цієї держави, якого вони називають царем [Новосельцев, 1965, с. 388, 389]. Він носить корону, а його обладунок (кольчуги та ін.), виготовлений з міцних та дорогоцінних металів. Він також має верхо-

вих коней і весь люд йому підкоряється, так як вважає це своїм обов'язком за релігією. В творі «Шляхи і держави», написаному Ібн Хурдадбегом близько 885 року, повідомляється, що місто Джарваб чи Хордат знаходиться у передгір'ї звідки видно Карпати [Lewicki, 2008, s. 78]. У ньому також зазначається, що у цьому місті три дні щомісяця відбуваються торги, на яких все продають і все купують [Новосельцев, 1965, с. 389 – 390].

Співставляючи різні форми написання назви головного міста слов'ян у різних джерелах (Джарваб, Джарват, Хордаб, Хордат), дослідник А. Новосельцев зазначав: «Учені давно дійшли висновку, що ця назва є не що інше, як спотворене Хорват. Всі варіанти написання у збережених текстах дозволяють зробити однозначний висновок, що джерело написання мало на увазі слов'янське плем'я хорватів, котре одночасно згадується і в руських літописах, а можливо існувало місто з такою ж назвою, що було в VIII – IX століттях центром Прикарпатського об'єднання слов'ян. До того ж, згідно з даним джерелом це місто було розташоване у центрі слов'янської землі, що й відповідає місцю розселення східнослов'янських хорватів» [Новосельцев, 1965, с. 394].

Інше важливе повідомлення вміщене в 31-й главі книги візантійського імператора Костянтина VII Порфірогенета «De administrando imperio» («Про управління імперією»). Починається воно так: «хорвати, які нині живуть у краях Далмації (провінція Візантії) походять від нехрещених хорватів, які називаються «білими», і живуть по ту сторону Туркії, поблизу Франгії і граничать зі слов'янами – нехрещеними сербами. [Ім'я] хорвати на слов'янській мові означає «володарі великої країни» [Багрянородний, 1991, с. 135]. А закінчується ця глава так: «[Знай], що ця Велика Хорватія, що називається Білою, залишається нехрещеною до сьогоднішнього дня, як і сусідні з нею серби. Вона виставляє ще менше кінноти, як і пішого війська, порівняно з хрещеною Хорватією, тому є більш доступною для грабування з боку франків, тур-

ків (мадярів) і паченікитів (печенігів). Вона не володіє ні довгими суднами, ні кондурами, ні торгівельними кораблями, бо лежить далеко від моря, а шлях від цих місць до моря займає 30 днів. А море, якого вони досягають через 30 днів, називається «Чорним» [Багрянородний, 1991, с.141].

Отже, відомості про місце розташування країни слов'ян-хорватів в обох джерелах – арабсько-перських VIII-X ст. та у книзі візантійського імператора Костянтина VII «Про управління імперією», написаній у середині X ст., співпадають. З цих джерел випливає, що слов'яни арабсько-перських повідомлень і «нехрещені» хорвати в описі імператора Костянтина VII Порфірогенета є одним і тим самим народом, землі якого граничать з півночі з турками (мадярами), а зі сходу з печенікитами (печенігами).

Надзвичайно важливе повідомлення для нашого дослідження вміщене також в книзі іранського географа IX – початку X ст. Ібн Хурдадбега «Шляхи і держави» про те, що головне місто країни слов'ян знаходиться у передгір'ї звідки видно Карпати. І дійсно в сприятливу погоду з дитинця Стільського городища, що міститься на висоті 394,5 м н.р.м добре видно панораму Східних Карпат. Таке ж важливе уточнення щодо координат країни слов'ян, а можливо її центру, міститься у тій же ж 31 главі згаданої книги візантійського імператора Костянтина VII Порфірогенета про те, що шлях від цих місць, очевидно від головного міста слов'ян, до моря, що називається Чорним займає 30 днів [Багрянородний, 1991, с.141]. Тут маємо усі підстави для припущень, що водний шлях, збудований місцевими будівничими на ріці Колодниці наприкінці VIII – на початку IX ст., мав на меті з'єднати давнє місто з рікою Дністер, а відтак і з Чорним морем.

Третє джерело про східних хорватів вміщене в найдавнішому східнослов'янському літописі «Повісті минулих літ». На відміну від двох описаних джерел відомості вміщені на сторінках літопису є дуже скупими. Літописець згадує хорватів тричі. Перший раз у його недатованій

частині він називає хорватів у такому контексті: «і живуть в мирі, і поляни, і древляни, і сіверяни, і радимичі, і в'ятичі і хорвати». Другий раз хорвати згадуються під 907 роком, як учасники військового походу київського князя Олега на Царгород. Третій раз хорвати згадуються під 992 (993) роком у зв'язку з походом на них київського князя Володимира Святославовича. Але про результат цього походу літопис не повідомляє [Полное собрание русских летописей, 1908, с. 9, 21, 106].

Співставляючи результати археологічних досліджень українських археологів у Північному Передкарпатті в 50-х-80-х, а також роботи автора у 80-х – 90-х роках минулого століття в Верхньому Подністров'ї, і зокрема на Стільському городищі VIII – X ст. з повідомленнями арабсько-перських джерел VIII – XI ст., а також з відомостями візантійського імператора Костянтина VII Порфірогенета про країну, яку він називає Великою (Білою) Хорватією приходимо до наступних висновків.

З усього видно, що країна слов'ян в описах східних джерел VIII – XI ст., межує на сході з печенігами, а на півночі з турками (мадярами). Головне її місто Хорват і міститься воно у центрі цієї країни – у передгір'ї, звідки видно Карпати. Три дні щомісяця в ньому відбуваються торги, «де все продають і все купують».

У цьому місті живе правитель цієї країни, якого місцеві жителі називають світлим князем (царем), бо він носить корону і обладунок його (кольчуги та ін.), виготовлені з міцних та дорогоцінних металів. Цей цар, має верхових коней і щороку їздить на полюддя та збирає данину. І всі підкоряються йому, бо це є їх обов'язком за релігією.

Тим часом, візантійський імператор Костянтин VII Порфірогенет, описуючи країну слов'ян, яку він називає Великою (Білою) Хорватією повідомляє, що це велика і багатолюдна країна, яка віддалена далеко від моря, а море якого вони (хорвати) досягають за 30 днів, називається «Чорним».

Отже, за описом східних джерел VIII – X ст. та повідомленням візантійського імператора

Костянтина VII Пофірогенета країна слов'ян міститься у північному передгір'ї Карпат, що й підтверджують результати тривалих досліджень українських археологів. Наявність більш як двох сотень городищ, що є руїнами давніх міст, замків та фортець, котрі містяться на території сучасних Чернівецької, Івано-Франківської, південних частин Тернопільської та Львівської областей України, а також у Підкарпатському воєводстві Республіки Польща, відповідає інформації, котру черпаємо з цих джерел.

У центрі цієї території, у верхній течії ріки Дністер (південна частина Львівської області), спостерігаємо скупчення великих, та міцно укріплених слов'янських городищ VIII – X ст. в сучасних населених пунктах Більче, Солонсько, Жидачів, Старе Село – Цвітова, Підгородище, Ганачівка та Рокитне (Бірки). У центральній частині цієї агломерації, в селі Стільсько Миколаївського району Львівської області, міститься найбільше на європейському континенті городище VIII – X ст. котре без сумніву, в час його функціонування, було головним містом – столицею слов'ян – карпатських хорватів. Власне воно і згадується в арабсько-перських джерелах VIII – X ст., як головне місто слов'ян, яке вони називають – Хорват. На користь цього аргументу, висловленого автором дослідження, незаперечно свідчать результати тривалих археологічних досліджень, у тому числі неймовірно велика, як на той час укріплена площа, що у кілька десятків разів перевищувала площі головних міст Європи, потужна багаторядна система укріплень, складна соціально-топографічна структура (дитинець, укріплене передмістя, приміські та сільські поселення, некрополі, печерні храми, осередки релігій багатобожжя та християнства), підземні лабіринти, різного роду інженерні споруди та ін. Крім того, важливим джерелом до вивчення історичного минулого городища є численні давні перекази про місто-столицю, а також особливі мікротопоніми: «Золоті Ворота», «Княжа Криниця», «Біла Дорога» та ін. На розвиток торгівлі можуть вказувати топоніми «Коморище» і

«Підкоморище», а на розвиток місцевої суднобудівної галузі урочище «Струговий».

Отже, результати археологічних досліджень на городищах карпатського регіону України та Підкарпатського воєводства Республіки Польща, а також названі вище писемні джерела Сходу і Візантії, незаперечно свідчать про те, що в слов'янському суспільстві цього регіону наприкінці VII – на початку VIII ст. виникає і розвивається державність, головними ознаками якої є поява міст, замків і фортець, розвиток ремесел та торгівлі.

Література:

1. Багрянородный К. (1991). Об управлении империей. – М.: Наука. – 469 с.
2. Корчинський О. (1998). Нові дані про великі городища у Верхньому Подністров'ї // Галич і Галицька земля: збірник наукових праць. – Київ-Галич. – С. 78–82.
3. Корчинський О. (2007). Городище в селі Стільсько на Львівщині (Короткий підсумок досліджень) // Записки наукового товариства Шевченка. – Львів. – Том. ССЛІІІ: Праці Археологічної комісії. – С. 490–510.
4. Корчинський О. (2008а). Ранньосередньовічне місто на Верхньому Дністрі // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 12. – С. 267–282.
5. Корчинський О. (2008б). До питання про історичне докільля Стільського городища кінця VIII – початку XI ст. // Старожитності Верхнього Придністров'я. Ювілейний збірник на честь 60-річчя Юрія Миколайовича Малєєва. – К. – С. 72–83.
6. Корчинський О. (2009). Пам'ятки язичницької та християнської релігій в селі Дуброва на Львівщині // Історія релігій в Україні: науковий щорічник. – Л.: Логос. – Кн. 1. – С. 76–83.
7. Корчинський О. (2011). Про печери і печерні комплекси в місті Миколаєві на Львівщині та в його околицях // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 15. – С. 232–256.
8. Новосельцев А. (1965). Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. – М.: Наука. – С. 387–397.
9. Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – XVI с. – 938 стлб. – 87 с.
10. Korčinski O. (2000). Gradišta ljetopisnih (istočnih) Hrvata 9–14 – stoljeća u području Gornjeg Podnjestrovlja // Prilozi Institutaza 11 arheologiju u Zagrebu. – Zagreb. – S. 113–127.
11. Lehr-Spławiński T. (2006). Problem višljanskih Hrvata // Bijeli Hrvati. – Rijeka: Maveda. – Kn. 1. – S. 72–85.
12. Lewicki T. (2008). Slavenski svjet u očima arapskih pisaca // Bijeli Hrvati. – Rijeka: Maveda. – Kn. 2. – S. 70–141.

Yuriy ROMANYSHYN, Orest KORCHYNSKYI
CI LRC AHCR «Stilske gorodysche»

THE SLAVIC STATE IN THE FOOTHILLS OF THE UKRAINIAN CARPATHIANS ACCORDING TO THE DATA OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AND WRITTEN SOURCES

The article is dedicated to the lesser-known historical theme of the origin of the state in the Ukrainian Sub-Carpathian region at the turn of the VIII – beginning of the XII centuries. To accomplish this the author gives information about the results of long-term archaeological research on the territory of the Upper Dnister region and adjacent regions, while at the same time comparing them with data from little-known Early Medieval written sources of the Muslim world and Byzantium. As a result of such a comparison, it became possible to reconstruct an important historical period of state formation in the central part of the Slavic world at the border between Eastern, Western and Southern Slavs. Based on the analysis of archeology data and written sources, an attempt was made to localize the main center of the Slavs in the foothills of the Ukrainian Carpathians.

Key words: Stilsko, hill-fort, megapolis, dytynets, fortified suburb, rural settlements, necropolis, cave temples, pagan sanctuaries, Slavs-Carpathian Croats, Arab-Persian sources, Byzantine sources.

УДК 94:355.48](477:497.5)«992»

Орест КОРЧИНСЬКИЙ, Юрій РОМАНИШИН
КЗ ЛОР АІКЗ «Стільське городище»

ПРО ПОХІД ВОЛОДИМИРА СВЯТОСЛАВОВИЧА (992 р.) НА ХОРВАТІВ

В даній статті розглядається початковий період розвитку першого ранньосередньовічного державного утворення Великої Хорватії, у контексті літописного повідомлення про результати походу київського князя Володимира Святославовича у Хорватську землю в 992/993 році. Спростовується положення окремих вчених – істориків, археологів, про включення Великої Хорватії до руської конфедерації. Розглянуто трансформацію Великої Хорватії у нове політичне утворення з назвою Галицьке князівство.

Ключові слова: Велика Хорватія, давні писемні джерела, історіографія, князь Володимир Святославович, Галицьке князівство.

Літописне повідомлення про похід київського князя Володимира Святославовича на хорватів належить до багатьох важливих питань, що стосуються ранньої історії населення передгір'я Українських Карпат. Вітчизняні джерела раннього періоду (літописи) подають дуже скупу інформацію про стан розвитку суспільства на означеній території. Це факт, зокрема, відзначає М. Грушевський у своїй праці «Історія України-Русі» [Грушевський, 1954, с. 210-213]. Однак навіть ці короткі повідомлення є дуже важливими для реконструкції історичних процесів, що відбувалися у Карпатському краї. Ці повідомлення також давали можливість багатьом ученим робити довільні висновки, які не завжди відповідали реальному стану речей [Михайлина, Тимошук, 1983]. Тим часом, на противагу означеним твердженням стоять результати археологічних досліджень, котрі вказують на існування у передгір'ї Українських Карпат давніх городищ, що як виявилось в подальшо-

му були рештками давніх міст, замків, фортець, громадських центрів, святилищ, що вказує на існування у цей час у слов'янському суспільстві передгір'я Карпат соціальної диференціації, а відтак існування державності.

Історіографія з цієї проблематики досить обширна, однак ми обмежимося тільки розглядом подій, що характеризують хорватське суспільство наприкінці X століття. У недатованій частині Повісті минулих літ» літописець згадує: «*І жили в мирі поляни, і древлани, і сіверяни, і радимичі, і вятичі, і хорвати*» [Літопис Руський, 1989, с. 8]. З літопису довідуємося, що в літо 6415 (907) у поході київського князя Олега на Візантію брали участь хорватські воїни [Літопис Руський, 1989, с. 16]. А через 86 років літописець запише: «*йде Володимир на хорватів*» [Літопис Руський, 1989, с. 68]. Ясна річ, виникає запитання: яка ж реальна сила, у широкому розумінні слова, протистояла князю Володимирі і яка доля спіткала хорватів після походу?

Більшість істориків вважає, що Володимир розбив хорватів і приєднав їх до Київської Русі. Інші дотримуються думки, що князь ходив визволяти їх від польського короля Болеслава Хороброго [Седов, 1982]. Висловлені думки можуть бути лише припущенням, оскільки короткі літописні згадки на думку авторів статті не несуть конкретної інформації. Деякі сучасні вчені-історики, зсилаючись на скупу інформацію про хорватів, і передовсім на відсутність повідомлень із назвами їх градів, помилково розглядають цей регіон як периферію Русі, що запізналася у своєму суспільно-економічному та політичному розвитку [Котляр, 1985, с. 78].

Славісти Заходу намагаються довести приналежність хорватів до західнослов'янського світу [Kotlarczyk, 1971; Labuda, 1988]. З повідомлень зарубіжних писемних джерел, зокрема, праці візантійського імператора Костянтина VII (Порфірогенета) «Про управління імперією», котра вийшла з під його пера у 952 р., ми дізнаємося про суспільство хорватів [Багрянородний, 1991].

Візантійському імператору, видатному політичному діячеві й історикові, були доступні європейські архіви, звідки він почерпнув чимало інформації, яка не збереглася до наших днів. «Хорвати, – пише Костянтин, – які нині (у X ст. автори) живуть у Далмації, походять від нехрещених хорватів, що називалися «білими», а проживають по той бік Туркії (Угорщини – автори) і межують із слов'янами – нехрещеними сербами. Хорвати слов'янською мовою означає «володарі великої країни». [Багрянородний, 1991] Велику Хорватію імператор згадує в описі країни сербів, з якою остання межує. Одночасно з контексту трактату довідуємося, що Велика Хорватія, яка називається інакше «Білою», залишається нехрещеною до сьогоднішнього дня, середини X століття, як і сусідні з нею серби. Вона виставляє ще менше кінноти та пішого війська, ніж хрещена Хорватія, тому більш доступна для грабіжницьких нападів угрів і печенігів. Далі Костянтин Багрянородний повідомляє, що в цих хорватів немає ні великих суден, ні торгових кораблів, бо їхня країна далеко від моря, яке називають Чорним, а час, за який вони його досягають, становить 30 днів [Багрянородний, 1991]. Без сумніву, імператор мав на увазі водний шлях сполучення з Чорним морем, яким була р. Дністер – головна водна артерія Передкарпаття.

Важливим доповненням джерельної бази про історію Великої (Білої) Хорватії є письмові джерела Сходу, написані в VIII – X ст. У праці про слов'ян, що збереглася у редакціях Ібн Русте-Гардізі «Ал-А'лак ан-нафіса», присутня інформація про географічне положення цієї держави: «між країнами печенігів і слов'ян віддаль у 10 днів шляху...». Тут довідуємося про надзвичайно цікаві дані про господарство, побут та культуру слов'ян. Знаходимо повідом-

лення про існування у них міст, замків (кала) і фортець (хісар). Головне місто країни слов'ян – Джарват, або Хордат. Окремі дослідники вважають, що всі ці найменування частково спотворені, а тому правильною має бути назва «Хорват», що відповідає назві політичного утворення населення передгір'я Українських Карпат. Як зазначено в джерелах головним містом у країні є одночасно місцем перебування царя: «Він носить корону, і всі вони (*жителі країни прим. авт.*) визнають його й підкоряються йому». Ібн Русте називає його світ-малик, що означає світлий князь (король).

Проаналізувавши джерела про країну слов'ян, приходимо до висновку, що мова йде про слов'янське об'єднання хорватів, згадане в «Повісті минулих літ» та у трактаті Костянтина VII. На думку деяких учених існувало місто з назвою Хорват, що було у IX – X ст. центром прикарпатського об'єднання слов'ян [Новосельцев, 1965, с. 387–397]. А згідно з джерелом це місто знаходилося в центрі слов'янського світу, що й відповідає місцю розселення карпатських хорватів.

У цьому контексті не можна оминати думки відомих учених з приводу широкої проблематики досліджень Великої (Білої) Хорватії.

Наприклад, чеський славіст Л. Нідерле вважав, що на Прикарпатті колись жило хорватське плем'я з напівдержавним ладом, центром якого був Краків [Нідерле, 1956, с. 155]. У X столітті одне із хорватських племен населяло Східну Галичину, воно й назване руським літописцем «Повісті минулих літ». За теорією О. Шахматова, хорвати населяли Галичину в IX столітті й утворили напівдержавне утворення з головним містом Джарват [Шахматов, 1919, с. 32–33]. Аналізуючи багатий топонімічний матеріал, М. Барсов відводив хорватам величезну територію у Прикарпатті та по схилах Татр від витоків Тиси й Пруту на півдні до Дністра на сході і Вісли на півночі [Барсов, 1885, с. 94–95]. Витоки хорватського суспільства М. Смішко вбачав у носіях культури Карпатських курганів, які мають багато спільних рис із пізнішими слов'янськими старожитностями Прикарпаття [Смішко, 1960, с. 150–152].

Відтворити цілісну картину історії хорватів у цей період історії важко. Як справедливо підкреслив В. Ауліх, усі складності великою мірою пов'язані з недостатнім рівнем вивчення їх матеріальної та духовної культури [Ауліх, 1982, с. 4–12]. Археологічне дослідження слов'янських старожитностей розпочав на Північній Буковині відразу ж після війни Б. Тимошук. Науковця передовсім цікавили укріплені слов'янські поселення VIII – X ст. – городища. Здобутий у процесі польових досліджень багатий археологічний матеріал дав змогу вченому класифікувати пам'ятки за певними ознаками як князівські фортеці, феодальні замки, сторожові фортеці, громадські центри, язичницькі святилища і давньоруські міста [Тимошук, 1976, с. 138–139]. Це свідчить про складну соціально-політичну структуру слов'янського суспільства, що перебувало у складі Хорватського князівства і займало його східну частину.

У 80-х роках XX ст. в Інституті суспільних наук АН УРСР (сьогодні Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) у Львові розпочалося планомірне вивчення хорватських пам'яток у Верхньому Подністрів'ї. У 1981 – 1990 роках археологи відкрили кілька десятків нових слов'янських городищ, поселень та могильників. Виявлено раніше невідомі слов'янські сакральні центри IX – X ст.

Із усієї розмаїтості пам'яток найбільше вражають слов'янські гради, які були осередками адміністративно-господарської влади певної округи. Від них на поверхні землі збереглися потужні земляні вали і рови – рештки оборонних укріплень, на яких зводились дерев'яні стіни. Масштаби кожного окремого городища, довжина і складність оборонних ліній, щільність забудови вказують на високий рівень суспільної організації місцевого населення. Порівняно з Північною Буковиною, де вивчено кілька сотень слов'янських пам'яток, Верхнє Подністрів'я досліджено дещо скромніше. Та відомі на сьогодні городища, поселення, святилища, могильники вже певним чином відтворюють картину розвитку слов'янського суспільства на Прикарпатті.

НайбільшугрупугородищVIII–початкуXIст. складають залишки феодальних замків, фор-

тець. Оборонні стіни зводили із суцільного ряду пустотлих клітей, які частково використовували під господарські споруди. Подвір'я окремих городищ були досить щільно забудовані житловими та господарськими будівлями. Викликає особливе зацікавлення карпатська система оборони, в яку входять городища-фортеці в селах Грозьова, Спас, Урич, Бубнище та ін.

Трохи меншу групу становлять городища, укріплені майданчики яких сягають 10 гектарів. Вони мають переважно складну оборонну систему, що нараховує від двох до чотирьох укріплених поясів, які збереглися у вигляді потужних земляних валів та ровів. Територія городищ була забудована житлово-господарськими спорудами. В міру наближення до центрального майданчика граду висота валів і глибина ровів помітно зростають. І якщо стіни зовнішніх оборонних ліній досить прості, то внутрішні мають складну зрубну конструкцію. Ця категорія пам'яток належить громадським центрам і першим ранньоміським утворенням. На Львівщині такі городища відомі в Корчівці, Бірках, Ганачівці, Підгородищі та ін. Окрему групу становлять великі городища-

міста VIII – X ст. Їх укріплені майданчики перевищують площу 3 га. Ці пам'ятки були споруджені переважно на узгір'ях або займали великі миси берегів великих річок. На Львівщині їх досліджено у Жидачеві, у селах Солонському та Старому Селі - Цвітова (Которинський комплекс городищ) на Дністрі. Приблизно в центрі території, яку займали названі комплекси у 1981 році розпочато вивчення одного з найбільших за площею городищ VIII – X ст. у селі Стільсько Стрийського району Львівської області (дослідження О. Корчинського) [Корчинський, 2007; 2019].

За результатами багатолітніх археологічних досліджень було встановлено, що городище в с. Стільсько має яскраво виражену соціальну топографічну структуру а площа його сягає 250 гектарів. На домінуючій висоті (близько 100 метрів над дзеркалом р. Колодниці) по центрі городища знаходиться укріплений майдан дитинця, площею 15 га.

Довкола він оточений потужним земляним валом та обкопаний довкола земляним ровом.

Звертає увагу той факт, що один із розривів у валі та рові за давніми переказами називали «Золоті Ворота». У 1988 р. були проведені археологічні дослідження та підтверджено існування на цьому місці надвратної вежі.

Довкола дитинця з усіх сторін на площі 235 га знаходилось укріплене передмістя, яке було оточене земляними валами, на поверхні яких знаходились оборонні стіни зрубної конструкції. На території передмістя, на площі близько 20 000 м² відкрито та досліджено 30 житлово-господарських будівель. На особливу увагу заслуговує головний проїзд на територію давнього міста, що зветься «Білою Дорогою» (рис. 1; фото 1). На цьому місці були проведені археологічні дослідження, в результаті яких розкопано вимощений з білого каменю-вапняку та пісковика проїзд, а також рештки нижньої частини надвратної вежі. До числа інших пам'яток, що також привертають увагу належать рештки трьох садиб та залізоплавильний комплекс. У колекції знахідок з городища у Стільську предмети повсякденного вжитку: глиняний кружальний посуд, вироби з заліза, спорядження вершника та верхового коня. До окремих знахідок, що викликають особливе зацікавлення належить мініатюрне ковадельце з навхресною насічкою та клеймом у вигляді восьмипроменевої зірочки.

Давнє місто з Дністром з'єднував водний шлях, що був споруджений на р. Колодниці та включав в себе систему потужних земляних гребель. Це давало можливість переміщення човнів як за течією ріки до Дністра так і у зворотному напрямку [Корчинський, 2008, с. 72–83].

В найближчому доквіллі давнього міста археологами виявлено та обстежено більш як шість десятків приміських та сільських поселень, які були основним постачальником продукції на ринок міста. Серед інших пам'яток, розташованих в доквіллі городища привертають увагу рештки релігійних споруд та об'єктів перебування та захоронення служителів давньої релігії. Як вказують результати археологічних досліджень разом з давнім містом функціонувало святилище, розташоване на високій горі в сусідньому селі Ілів. На

одному із виступів плато, на висоті 80–85 м над дзеркалом річечки Іловець, що омиває його підніжжя було виявлено рештки давнього святилища слов'ян, що сповідували релігію багатівір'я. Характерними ознаками цього святилища є невеликий за розмірами майдан неправильної трикутної форми, що був оточений ритуальним земляним валом, до якого був прибудований прямокутний п'єдестал, розміром 3,5×4,5 м. Поверхня п'єдесталу рівна, горизонтальна з плавно розхиленими до підніжжя краями. На поверхні цього майданчика розкопано рештки двох ям циліндричної форми. На думку археологів ями вказують на місцезнаходження статуй божків. Біля ям було виявлено бронзовий жіночий перстень з щитком у вигляді квадрифолія (схематичної квітки). У підніжжі майданчика в невеликому заглибленні були виявлені рештки жертвоприношень у вигляді кісток птахів та тварин. На поверхні ритуального земляного валу та на дні рову, що пролягав під ним були зафіксовані рештки жертвних вогнищ (ватр), що є підтвердженням культового призначення цієї пам'ятки. З утвердженням християнства в цьому регіоні на місці святилища було збудовано феодальний замок пізнішого часу X – XI ст.

Увесь цей слов'янський комплекс IX – початку XI століть з центром – великим городищем у с. Стільсько – належить до числа унікальних пам'яток слов'янської історії та культури раннього Середньовіччя. День за днем, рік за роком археологія повертає з небуття яскраві образи давно мертвих міст, замків, фортець, святилищ. Яскраво постає перед нами і Велика Хорватія за часів походу на неї Володимира Великого. Бачимо, що наш край у X ст. був не відсталий і не периферійний. Величезні слов'янські гради (на це вказують археологічні дослідження залишків давніх міст) не мають аналогів серед інших — на сусідніх землях Русі, Польщі, Чехії. Вони в декілька разів, а часом у кілька десятків разів перевищують масштаби відомих центрів тогочасної Європи. Що ж ховається за величчю цих градусів? Насамперед великий економічний, оборонний і демографічний потенціал,

високий, як на той час, рівень політичної організації суспільства.

Через територію Прикарпаття пролягала важливі трансконтинентальні торгівельні шляхи, контроль над якими давав значні прибутки князівській скарбниці, що сприяло подальшому зростанню могутності держави. Ти часом з півдня і південного сходу серйозну загрозу становили угри й печеніги, що вимагало швидкого росту обороноздатності, що змушувало зводять численні фортеці і замки вздовж важливих торговельних шляхів. Внаслідок означених факторів у цьому регіоні акумулювалася передова думка в економіці, політиці, культурі, а Велика Хорватія опинилась у колі розвинених європейських держав.

Похід київського князя Володимира Святославича в хорватську землю не можна розглядати відірвано від міжнародних подій того часу. Походи на в'ятичів, ляхів, радимичів, ятвягів у 981 – 984 роках, які передували походу на хорватів, завершилися успішно для київського князя, що зазначено у літописних повідомленнях [Літопис Руський, 1989, с. 68]. Тим часом результати походу київського князя Володимира Святославовича в хорватську землю літопис не коментує. Повернення Володимира з «війни хорватської» очевидно викликане нападом печенігів, що описано у наступних рядках: *«Коли вернувся він із війни хорватської, то тут печеніги прийшли по тій стороні [Дніпра] од Сули. Володимир тоді пішов супроти них і вступив їх на Трубежі коло броду, де нині Переяславль. І став Володимир на сій стороні [ріки], а печеніги на тій. І не наважувалися ці [перейти] на ту сторону, а ті – на сю сторону»* [Літопис Руський, 1989, с. 68]. Однак жодна сторона – ні русичі, ні

печеніги – не наважувалася вступати у бій. З огляду на те, що військових дій не відбулося можна зробити висновок про союзницькі відносини між печенігами та хорватами, а виступ печенігів був застереженням Володимира від агресивних намірів проти хорватів.

Попри все наведене вище деякі історики вважають, що в 993 році київський князь приєднав хорватів до Русі. Виникає запитання: чому за 90-літній період на сторінках давньоруських літописів немає жодної згадки про приєднані землі чи гради Прикарпаття? Перша згадка про Звенигород на Білці (Львівська обл.) датується (6595) 1087 роком.

Необґрунтованими, на нашу думку, видаються категоричні оцінки деяких учених, які вважають, що припинення існування багатьох слов'янських градів, та в цілому ранньосередньовічного державного утворення Великої Хорватії є результатом військових дій великого князя київського Володимира Святославовича. У цей час в суспільстві карпатських хорватів відбувається процес феодального роздроблення, внутрішніх міжусобиць, а також зовнішнього впливу з боку угорських, польських та чеських феодалів. Твердження істориків про підкорення хорватів і приєднання їх до Київської Русі наприкінці X ст. є більш тенденційне, аніж наукове.

Важливо зазначити, що результати багатолітніх археологічних досліджень городищ у Верхньому та Середньому Подністрів'ї дають якісно нові дані щодо реконструкції історичного розвитку населення у передгір'ї Українських Карпат, на основі яких вбачається що територія Великої Хорватії трансформувалася у нове політичне утворення з назвою Галицька держава.

Література:

1. Ауліх В.В. (1982). Населення південно–західного пограниччя Київської Русі (З історії Галицької землі V–X ст.) // Київська Русь: культура, традиції : зб. наук. пр. / АН УРСР, Ін–т сусп. наук; [редкол.: Я. Д. Ісаєвич (відп. ред.) та ін.]. – Київ: Наук. думка С. 4–12.
2. Багрянородный К. (1991). Об управлении империей. – М.: Наука. – 469 с.
3. Барсов Н.П. (1885). Очерки русской исторической географии. – В.
4. Грушевський М. (1954). Історія України–Руси. – Нью–Йорк: Книгоспілка. – 648 с.
5. Корчинський О. (2007). Городище в с. Стільське на Львівщині (Короткий підсумок досліджень) // Записки НТШ. – Т. ССЛШ. – С. 490–510.
6. Корчинський О. (2008). До питання про історичне докiлля Стільського городища кінця VIII – початку XI ст. – С. 72–83. // Старожитності Верхнього Придністров'я. Ювілейний збірник на честь 60–річчя Юрія Миколайовича Малєєва. – К. – С. 72–83.
7. Корчинський О. (2019). Стільське городище VIII – X ст. та його докiлля – нова сторінка в історії та культурі давньої України // Стільський град – Вип. 15. – С. 58–85.
8. Котляр М. Ф. (1985). Формирование территории и возникновение городов Галицко–Волынской Руси IX – XIII вв. – Киев. – 183 с.
9. Літопис Руський, 1989. – К.: Дніпро. – 591 с.
10. Михайлина Л. П., Тимощук Б. А. (1983). Славянские памятники бассейна Верхнего Прута VIII–X вв. // Славяне на Днестре и Дунае. – К.: – С. 205–219.
11. Нидерле Л. (1956). Славянские древности. – М.: Издательство иностранной литературы. – 453 с.
12. Новосельцев А. (1965). Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. – М.: Наука. – С. 387–397.
13. Седов В. В. (1982). Восточные славяне в VI–XIII вв. – М.: Наука. – 328 с.
14. Смішко М. Ю. (1960). Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери. – К.: Вид–во АН УРСР – 188 с.
15. Тимощук Б. О. (1976). Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. – К. : Наук, думка. – 176 с.
16. Шахматов А. А. (1919). Древнейшие судьбы русского племени. – Пг. – 64 с.
17. Kotlarczyk J. (1971). Siedziby Chorwatów wschodnich // ААС. – Т. XII – S. 161–188.
18. Labuda G., 1988. Polska, Czechy, Ruś, Kraj Łędzian w drugiej połowie X wieku // RP. – R. 1986. – S. 275–294.

Orest KORCHYNSKYI, Yuriy ROMANYSHYN
CI LRC AHCR «Stilske gorodysche»

ABOUT THE CAMPAIGN OF VOLODYMYR SVIATOSLAVOVYCH (992) AGAINST CROATS

The initial period of the development of the first Early Medieval state formation of Great Croatia, in the context of the chronicle report on the results of the campaign of knyaz Volodymyr Sviatoslavovych of Kyiv to the Croatian land in 992/993 is examined in this article. The position of certain scientists – historians, archaeologists, about the inclusion of Great Croatia in the Rus' confederation is denied. The transformation of Greater Croatia into a new political entity called the Principality of Halych is considered.

Key words: Great Croatia, ancient written sources, historiography, knyaz Volodymyr Sviaatoslavovych, Principality of Halych.

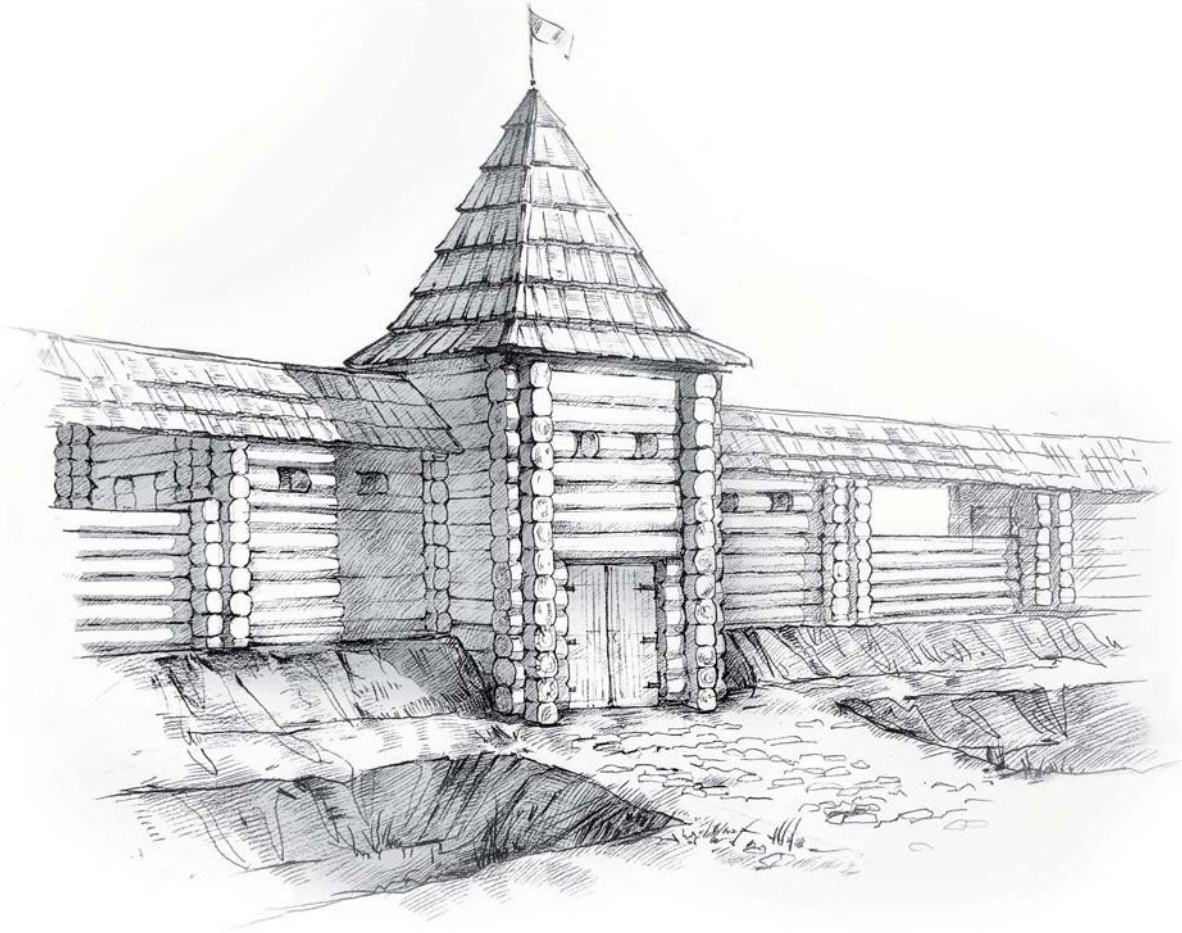

Рис. 1. Гіпотетична реконструкція в'їзду на городище в с. Стільсько в ур. Біла Дорога
Fig. 1. Hypothetic reconstruction of the entrance to hill-fort in Stilsko in «Bila Doroga» («White Road»)
Place

Фото 1. с. Стільсько. Городище VIII–X ст. Розкоп в ур. Біла Дорога. 1987 р.
Photo 1. Stilsko. Hill-fort of VIII–X centuries. Excavation in «Bila Doroga» («White Road») Place. 1987

ХРОНІКА. СПОГАДИ. КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

УДК 908:904(477.83-22)(092)

Орест КОРЧИНСЬКИЙ

КЗ ЛОР АІКЗ «Стільське городище»

СПОГАДИ ПРО ПОЧАТКИ ДОСЛІДЖЕНЬ СТІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Надворі була золота осінь 1980 року. Працівники відділу археології Інституту суспільних наук прямували до Львівської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, що знаходиться на вулиці Коперника в будівлі колишнього палацу Сапег, на засідання секції археології Товариства. Засідання відкрив заступник голови правління УТОПК Ігор Кудин, який коротко проінформував про перспективні плани Товариства й у тому числі для секції археології. У залі на засіданні знаходились археологи: завідувач відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР, доктор історичних наук, професор Олександр Черниш, доктор історичних наук Ігор Свешніков, к.і.н. Володимир Савич, к.і.н. Леонід Мацкевий, к.і.н. Лариса Крушельницька, к.і.н. Вітольд Ауліх, к.і.н. Володимир Цигилик, Володимир Терський, Роман Багрій, Михайло Рожко, а також молодше покоління археологів – Володимир Петигирич, Роман Грибович, Віталій Конопля, Василь Оприск та інші.

Після інформації І. Кудина, слово було передано для річного звіту голові секції Ігорю Свешнікову, який повідомив присутніх про результати археологічних досліджень учасників секції археології Товариства у 1980 р.

Під час засідання було розглянуто й інші питання, такі, як виготовлення облікових карток на нововиявлені пам'ятки археології, так і щодо опрацювання польової документації. Серед іншого було зачитано лист голови виконкому Стільської сільської ради Ярослава Кулачковського, в якому автор листа інформував УТОПК про можливо цікаву пам'ятку археології – городище у селі Стільсько. Цю тему підтримали

окремі археологи і висловили думку про необхідність ознайомлення з цією пам'яткою. Таким чином був запланований виїзд зацікавлених археологів до села Стільсько з метою ознайомлення з цією пам'яткою. В той момент, погляд Ігоря Кудина був направлений на мене і я зрозумів, що, можливо, заступник голови Товариства вже мав мене «на прицілі» для майбутніх досліджень цієї пам'ятки.

Через декілька днів І. Свешніков зайшов до мене у фотолабораторію та приніс для друку негативи до його звіту за результатами польових досліджень за 1980 р. По завершенню розмов про виготовлення фотографій до звіту, І. Свешніков, як голова секції, запитав у мене чи не зацікавило би мене дослідження цієї пам'ятки у Стільську, на що я йому відповів згодою. Через декілька днів І. Свешніков повідомив мене, що з приводу цієї теми, нас запрошує на розмову заступник голови п. Ігор Кудин. На цій зустрічі, заступник голови правління Товариства запитав у мене чи за підтримки секції археології я б не хотів поїхати ознайомитись з цією пам'яткою для подальшого її дослідження, на що я відповів І. Кудину, що незважаючи на те, що на даний час я обіймав посаду завідувача фотолабораторії Інституту, я розпочав археологічні дослідження на пам'ятці літописного Зудеча (Жидачева), з якої уже мав вагомий археологічний результат. На що Кудин з легкою посмішкою на обличчі переконливо рекомендував познайомитись з пам'яткою у Стільську. Пригадую, як після цієї зустрічі прийшли у фотолабораторію М. Рожко, Л. Крушельницька та В. Ауліх, яких дуже цікавила тема розмови, що відбулася у Ігоря Кудина. Звичайно я розповів про те, що за-

ступник голови правління Товариства дуже зацікавлений у тому, щоб поїхати до Стільсько та зробити початковий висновок щодо цієї пам'ятки, на що вони мені одногосно відповіли, що справді підтримують мене у цій справі та складуть компанію у цій поїздці.

Якось того року не вдалося реалізувати цю поїздку, але навесні 1981 р., Л. Крушельницька, В. Ауліх і я приїхали до Стільська. Нас зустрів привітний круглолиций чоловік із блакитними очима та хвилястим волоссям, який назвався Ярославом Кулачковським. Мої колеги розповіли йому про зацікавлення його інформацією щодо пам'ятки, про яку він писав у своєму зверненні до Товариства охорони пам'яток історії та культури. Голова сільської ради з приємністю погодився показати нам пам'ятку археології і ми вийшли з приміщення сільради.

Надворі буяла весна. Незабутні враження залишилися від квітучих садів Стільська і квітучого килима в лісі, де знаходилась пам'ятка. Передпідйомом на високу гору, Я. Кулачковський зупинився і сказав, що у селі місцеве населення переповідає велику кількість давніх переказів та легенд. Як на його думку, найцікавішими із них є перекази про те, що на цій горі існувало велике місто, і не тільки місто, а столиця могутньої держави чи князівства. Як стверджують давні перекази, наголошував Я. Кулачковський, підтвердженням факту існування столиці є сама назва села Стільсько. А також, коли ми крокували зеленим килимом смерекового лісу, наш провідник розповідав нам про золоту колиску, яку кинула в криницю княгиня під час захоплення міста ворогом, а ще голова сільської ради цікаво розповідав про кораблі, які допливали на торги до Стільська рікою Колодницею.

Звичайно, нам, як історикам та археологам, дуже сумнівною виглядала ця інформація і особливо щодо столиці, оскільки за писемними даними літописів, жодних повідомлень про існування якої небудь столиці на цій території не було і не могло бути. Це підтверджувалось легкою посмішкою на обличчях учених. А ж ось ми дійшли до місця, яке Я. Кулачковський назвав «Перекіп 1» і сказав, що далі в глибині лісу є ще два таких аналогічних потужних

насипи, які місцеве населення називає «Перекіп 2» і «Перекіп 3».

Оглянувши ці потужні земляні насипи, що простягалися на невизначену для нас довжину та були оточені з одного боку глибокими ровами, ми зрозуміли, що маємо справу з рештками земляних укріплень городища. Я. Кулачковський розповідав, що ці насипи простягаються ланцюгами та пролягають через глибоку долину і піднімаються знову на сусідню гору. Він також зазначив, що довжина цих перекопів має декілька кілометрів, а ще сільський голова водив нас лісом і показував нам великі давні кургани, які місцевий люд у селі називає «могилами».

І так, все це наше знайомство з пам'яткою тривало аж до вечора. Повертаючись назад додому, в машині, якою ми їхали, тривала безперервна розмова про враження від побаченого. В кінцевому висновку, усі ми прийшли до думки, що справді ми маємо справу з рештками давнього укріпленого поселення, котре мало дуже великі розміри.

Л. Крушельницька зробила висновок про те, що дане городище з огляду на його величезні розміри, могло належати до культур фракійського гальштату і з посмішкою сказала, що дослідження цієї пам'ятки, якщо вірити тому, що вона належить до раннього залізного віку, була б її «лебединою піснею».

До Львова ми приїхали вже уночі, але враження від побаченого не давало нам змоги розпрощатися. Ідучи додому, я десь всередині душі тішився тим, що пані Лариса Крушельницька «кинула оком» на Стільське городище, як на її думку, пам'ятку фракійського гальштату, а я тим часом буду далі досліджувати улюблене городище у Жидачеві. Та не так сталося, як хотілося. До Інституту зателефонував І. Кудин і запросив мене зайти до Товариства охорони пам'яток. Коли я прийшов на його запрошення він розпитав мене про враження від побаченого. Я звернув увагу, що в нього на столі знаходився якийсь документ у переплетеному вигляді. Дуже уважно мене вислухавши, він сказав, що підготував мені для ознайомлення звіт про пошукові роботи

на Стільському городищі, краєзнавця Василя Дереша, який, як зазначив він, є родом із сусіднього до Стільська села Велика Воля. При ознайомленні з цією роботою, я довідався багато цікавого, а також уперше побачив план укріплення городища, зроблений В. Дерешем. Як згодом стало відомо, цей план був виготовлений ним, як краєзнавцем, за допомогою двох інструментів: компаса та землемірного циркуля. Зі звіту я отримав суттєвішу інформацію, ніж розповів Я. Кулачковський.

Після прочитаного тексту цієї праці І. Кудин сказав мені, що Товариство і секція археології готові на початку надавати мені матеріальну підтримку у вигляді кількох денних відряджень до Стільська. Мені не залишалось нічого іншого, як погодитися із цією «пропозицією» і я тоді ніколи не зміг би подумати, що ця пам'ятка може стати важливою віхою у моєму житті.

І ось знову відбулася моя зустріч з Я. Кулачковським, на цей раз в нього в кабінеті. Коли я розповів йому, що Товариство охорони пам'яток надаватиме мені короткотривалі відрядження на знайомство з пам'яткою,

радості на обличчі голови сільської ради важко було не помітити. Я. Кулачковський сказав мені, що усіляко буде сприяти моїм роботам у Стільську і, перше, що він зазначив, що на його думку було б дуже вірно, щоб до цих робіт були залучені, в якості помічників, школярі місцевої середньої школи Стільська.

На початках, коли мені доводилося залишатись на нічліг у Стільську, п. Ярослав запрошував мене жити у його приватному будинку. Вечорами, після роботи, ми довго сиділи і він детально розповідав мені про давні перекази, історичні назви місцевих урочищ, до яких він відносив урочища «Золоті ворота», як потім виявилось – місце в'їзду на дитинець з південного боку. Багато уваги Кулачковським було приділено щодо назв населених пунктів Радів і Прийма, як зазначав сільський голова, згідно із давніми переказами, назва Радів походить від «радити раду», тобто місце, де збирався місцевий люд, ймовірно, на проведення віче. Назва н.п.

Прийма, пов'язувалась з прийомом послів, які прибували до столиці.

І справді, обіцянка Кулачковського щодо допомоги школи школярами стала реальністю. Щодня в осінні періоди, зі мною працювали на городищі переважно 10 учнів. З часом я зауважив, що на ці роботи приходять одні і ті ж самі діти. Як згодом виявилось у процесі роботи, це ті учні, яких дуже цікавила таємнича історія давнього міста-столиці. І дуже хочеться сьогодні назвати імена тих, які стали мені близькими помічниками, а їхній ентузіазм надихав мене їх особливою людською аурою. Ними були: Василь Бінас, Ольга Клим, Мирослава Луцишин, Дарія Заневич, Роман Івах. Дні нашої спільної праці були незабутніми. У вільний від роботи час ми варили юшку та пекли на вогні картоплю. Тривалий час особливих успіхів не вдавалося досягти. Це викликало в мене певне занепокоєння і засмучення тим, що нічого досі не знайшли, котрі розвінчували серйозні наміри школярів, які говорили:

– Оресте Мирославовичу, не хвилюйтесь, ми ще все знайдем і золоту колицу також!

Так минали дні цих досліджень і одного разу під вечір ми натрапили на уламки глиняного посуду. Пошук продовжувався практично до ночі з огляду на особливу зацікавленість моїх помічників. На другий день роботи продовжилися на цьому ж місці і нам вдалося встановити, що ми натрапили на рештки нижньої частини ранньосередньовічної будівлі, котра була зруйнована пожежею. Після попереднього опрацювання археологічних матеріалів, було встановлено, що уламки глиняного кружального посуду за своїми характерними особливостями, складом глиняного тіста, характером зовнішньої форми посудин, ступенем випалу, належали до кінця IX – початку X століття.

Інформація так швидко ширилася селом, що пішла чутка про те, що «розкопщики» виявили в житлі золоті стріли. Через деякий час, ідучи дорогою села, мені на зустріч, на своєму мотоциклі К-750, виїхав дільничний капітан Желтяков. Він зупинив мотоцикл, зліз

з нього і, взявши мене попід руки, напівжартома напівсерйозно запитав:

– Ну що, Оресте Мирославовичу, золотішко знайшли?! І що робити з ним будете?

На що я жартома йому відповів:

– Поділимся!

Він усміхнувся, розуміючи, що це був жарт. Тут в цей момент підходить голова сільської ради і дільничний з посмішкою на обличчі привітався з Ярославом Кулачковським і жартома сказав йому:

– Щойно почали копати, а вже золото знайшли – стріли золоті!

Розуміючи, що це неправда, голова відповів:

– Молодці! Скоро Орест Мирославович і золоту колиску знайде!

Минали дні і до археологічних досліджень і до мене, як головного «розкопщика», щораз тим більше сходилося прихильників з якими мені доводилося спілкуватися щоденно. Оскільки, городище знаходилося на території держлісфонду, то більшість поодиноких «екскурсантів» були працівниками роздільського лісництва. Від них я довідався дуже багато цікавої і потрібної інформації про місцезнаходження у найближчих лісах поодиноких могил-курганів, котрі інколи були представлені окремими групами по 5-7 насипів. Дуже часто до цих курганів мене приводили лісники і розповідали, що цих могил є дуже багато в лісах поблизу сусідніх сіл.

В наступні 1984-1985 роки, Товариством охорони пам'яток, за великої підтримки заступника його голови І. Кудина, були вишукані кошти для проведення невеликих археологічних досліджень. Вже в ці роки я себе почував повноправним жителем-стільчанином. До мене дійшла чутка про те, що мене у селі називали «столецьким хлопцем». В 1984 році, заступник лісничого Микола Гринькович, повідомив мене, що у сусідньому селі Ілові знаходиться цікава печера висічена у вертикальних скелях. Восени цього року, я разом із моїм колегою, археологом Дмитром Павлівим, провели обстеження в селі Ілів в ур. Печера, де на високому мисовидному виступі плато, відкрили рештки

ранньосередньовічного городища, укріпленого земляними валами, підніжжя котрих було обкопане широкими та глибокими ровами. Отримані матеріали початкових досліджень дали підставу віднести це городище до раннього середньовіччя – IX – X ст.

Навесні я випадково зустрів свого університетського колегу Романа Лучківа. Зав'язалася розмова і так, слово за слово, я розповів Романові про мої археологічні дослідження на городищі в селі Стільсько. Розповідь його зацікавила і він інтригуюче запитав чи є якісь складнощі в цій справі, на що я йому відповів, що є проблема з фінансуванням робіт. На це Роман мені відповів, що на його думку, з вирішенням цього питання може допомогти, та й одразу спитав чи маю я хвилину часу, на що я йому відповів: – «Для тебе безумовно», – і він одразу сказав: – «Ну тоді пішли!». 10 хвилин ходу і ми опинилися перед входом до Середньої школи №30 м. Львова. Ми піднялися на другий поверх до директора школи і мій товариш представив мене:

– Мирославе Володимировичу, представляю Вам мого колегу зі студентських років, талановитого археолога Ореста Корчинського, який проводить розкопки в селі Стільсько Миколаївського району, на дуже цікавій пам'ятці, але про це він розповість Вам сам і ще чи не хотіла б Ваша школа долучитися до цієї доброї справи? Директор школи подав мені руку, назвався Шахом Мирославом Володимировичем і запропонував присісти для подальшої розмови. Пан директор попросив секретарку, щоб вона запросила до нього завуча школи Петра Крупника. Тільки ми почали розмову, як до кабінету зайшов завуч. Директор представив мені завуча школи і сказав:

– Познайомся, це археолог Орест Корчинський.

Мені надали слово і я коротко поінформував дирекцію школи про Стільське городище і про результати попередніх археологічних досліджень. Я намагався у своїй розповіді подати інформацію так, щоб вона була інтригуючою та незаперечною з боку

педагогів. Перше, що я почув у відповідь від директора школи та завуча, що це дуже цікаво.

– Уявляєш, Петре, – сказав директор завучу, – яка би це була добра справа, якщо б наші старшокласники долучились до цих розкопок. Як думаєш, вдасться нам ця співпраця?

На що завуч відповів:

– Думаю, що так.

Я відразу зазначив, що фінансування, яке нам виділяло Товариство охорони пам'яток не зможе у повній мірі задовольнити проведення таких робіт, через що експедиції доводиться вишукувати можливі кошти для фінансування проведення археологічних досліджень. У відповідь на це директор школи запевнив, що це питання може бути розв'язане, оскільки школи практикують проведення літніх таборів праці та відпочинку. Директор запитав мене чи експедицію би влаштувало, щоб школярі половину дня працювали на розкопках, а другу половину відпочивали, на що я одразу відповів, що такий варіант цілком підходить для експедиції. До того я додав, що у Стільську дуже гарна природа, працювати прийдеться в лісі, а після обіду можна проводити час на озерах.

– Чудово, – сказав директор, додавши, – наша школа вже декілька років проводить такі літні табори. Старшокласники допомагають на сільськогосподарських роботах, а тут така цікава справа, як розкопки.

І в ту мить я зауважив радісні обличчя привітних директора та завуча школи. Завуч додав, що табори фінансуються їхніми шефами – Львівським лакофарбовим заводом, який має та утримує гарне озеро у с. Тростянець, що неподалік Стільська.

З цієї розмови я відразу зрозумів, що справа складається успішно і залишилось вирішити деякі організаційні питання і, в першу чергу, де упродовж 24 днів будуть проживати близько 50 школярів СШ №30. Ми домовились про зустріч у найближчому часі, щоб виїхати до Стільська для ознайомлення і вирішення організаційних питань.

У Стільську нас зустрів голова виконкому сільської ради Я. Кулачковський, який запев-

нив про підтримку цього важливого заходу – роботи літнього табору праці та відпочинку на розкопках. При цьому голова сказав:

– Але ж ви залучіть до роботи і наших столецьких школярів, яких це буде цікавити.

Через декілька днів мені зателефонував директор СШ №30 та повідомив мене, що збирають школярів, які поїдуть до Стільська і моя розповідь, що таке Стільське городище, про умови праці та відпочинку будуть цікавити школярів.

І ось ця хвилююча мить. В актовому залі школи зібралась велика кількість школярів та їх класні керівники, для того щоб почути мою розповідь. Після мого повідомлення, ми в кабінеті завуча П. Крупника, за участі класних керівників обох класів, обговорили деякі з питань, які цікавили педагогів щодо робіт та відпочинку їхніх класів. Директором табору праці та відпочинку, згідно наказу директора школи, було призначено П. Крупника.

Наближався час виїзду до Стільська, але погодні умови були несприятливими і впродовж цілого червня безперервно дощило. Відкриття табору було призначене на 1 липня. Школярі сиділи в автобусах, а дощ все не вщухав. І ось ми приїхали до Стільська, де нас зустрів голова сільської ради Я. Кулачковський і директор школи-інтернату Я. Гриньців. Школярів швидко розселили в школі, а ми, стоячи на сходах під накриттям, розмовляли. Директор Гриньців, поглядаючи на небо, з посмішкою сказав мені:

– Не знаю, Оресте Мирославовичу, як ви будете копати при такому дощі, бо радію заповідало, що дощі не припинятимуться ще щонайменше 2 тижні.

Діти з нетерпінням чекали того часу, коли почнуться розкопки і вже наступного дня, як по замовленню, погода змінилась, засвітило сонце і почалися розкопки. Школярі з великим захопленням брали участь у дослідженнях. Велика їх кількість була настільки зацікавлена в археологічних дослідженнях, що і в другій половині дня не йшли відпочивати, а добровільно приходили на розкоп і працювали з нами до

сутінків. Інша група школярів шифрували знайдені археологічні матеріали (артефакти) і розкладавала їх у відповідні скриньки. І так все відбувалося з року в рік.

Пригадую, у цьому ж таки 1984 році, у Всесоюзному збірнику наукових праць «Археологические открытия 1982 года», що був щорічним збірником ІА АН СРСР, з'явилися статті та повідомлення про результати археологічних відкриттів, що проводилися археологічним загonom Львівської обласної археологічної експедиції Львівського обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. В авторитетному виданні журналу «Жовтень» з'явилася перша невеличка стаття про Стільське. Одним із перших місцевих журналістів, яка з великим зацікавленням стежила і публікувала новини в районній газеті, була Ганна Стеців. Зазначу, що вже тоді відчутної підтримки дослідженням, я відчув з боку голови райвиконкому Миколаївського району.

Дуже цікавим і пам'ятним був для мене 1985 рік. Навесні цього року, у Кам'янці-Подільському на базі педагогічного інституту відбулася міжнародна археологічна конференція, де я зробив одну із перших своїх доповідей про результати археологічних досліджень на Стільському городищі та прилеглий до нього території. Там я познайомився з багатьма своїми колегами – молодими археологами, як з України, так і з Польщі, з якими в мене були пов'язані наступні роки моїх досліджень. Ними були: Олена Брайчевська, Анджей Куковський, Юрій Малєєв та багато інших. А найголовніше, це було моє особисте знайомство з відомими постатями української археології того часу – Михайлом Брайчевським, Йоном Винокуром та Борисом Тимощуком. У перервах конференції, «при каві», я отримав цінні поради щодо подальших досліджень Стільського городища.

Дуже пам'ятним був вересень 1985 року, оскільки мене було запрошено до участі у V Міжнародному конгресі слов'янської археології (Міжнародна Унія слов'янської археології (МУСА)), на якому я виступив

з доповіддю про городище у Стільську під назвою «Городище-гігант у передгір'ї Українських Карпат». Важливо зазначити, що у цьому міжнародному форумі, що проводився у Києві, брали участь провідні вчені з 19 країн світу. Не перебільшу, коли скажу, що зацікавлення до моєї доповіді зробило значний резонанс у роботі цього конгресу.

Напередодні поїздки до Москви на запрошення академіка Бориса Рибаківа, зацікавлення до Стільського городища та пам'яток, що його оточують, привертало щораз то більше уваги багатьох любителів давньої історії та культури, які стали моїми друзями та популяризаторами цієї незвичайної пам'ятки. Такими були: редактор «Жовтня» Роман Федорів, режисер львівського телебачення Василь Глинчак, завідувач відділу Інституту прикладних проблем механіки та математики АН УРСР, кандидат геологічних наук Юрій Маркітан. Його відділ, зокрема наукові співробітники Леонід Коврига та Галина Шагай, надали велику допомогу у виготовленні унікального ілюстративного матеріалу, карт, картосхем, на яких були нанесені археологічні пам'ятки розміщені довкола Стільського городища. Ці карти репрезентували мою доповідь в Інституті археології АН СРСР.

Наступного 1986 року мене було запрошено виголосити доповідь в головній археологічній науковій установі країни – Інституті археології Академії наук СРСР. Цей момент у моєму науковому житті зробив важливий поштовх для подальших наукових досліджень городища VIII – X ст. в селі Стільсько.

Там же ж, після моєї доповіді, провідними вченими центральної археологічної установи СРСР, я отримав цінні поради та теплі побажання успіхів в роботі від академіка Бориса Рибаківа, Бориса Тимощука, професора Владислава Даркевича, Світлани Плетнєвої та Ірини Русанової. Не можу не відзначити, що вже тоді професором Валентином Сєдовим була висловлена аргументована пропозиція щодо створення в межах городища в Стільську

державного історико-культурного заповідника. У ході конгресу, його учасники ознайомилися з археологічними дослідженнями, що проводились у цей час в Києві та Чернігові. Не можна без хвилювань пригадати емоційний момент, коли на кордоні з Чернігівщиною, учасників Конгресу зустріли дівчата в українських національних строях з хлібом та сіллю.

Зацікавленість до археологічних досліджень у Стільську щороку привертала більше уваги вчених, аматорів, краєзнавців, а також туристів. До наших досліджень приєдналися школярі СШ №81 м. Львова.

На початку липня 1986 року до Стільська приїхали завідувач відділу давньоруської і середньовічної археології ІА АН УРСР доктор історичних наук Петро Толочко, а також провідний вчений ІА АН СРСР доктор історичних наук Борис Тимощук, які консультували проведення археологічних досліджень. Одночасно, Б. Тимощук проводив спільні з експедицією археологічні дослідження городища-святилища у сусідньому селі Ілів. Вечорами ми всі збиралися біля вогнища і розповідали школярам різні цікаві історії, які мали місце у їхніх археологічних розкопках.

Наступного 1987 року, я знову побував в Москві, де знову мав можливість зустрітися з академіком Б. Рибаківим. За чашкою чаю, він розповів мені про його розкопки в Любечі, а також цікавився, що нового ми розкопали у Стільську. Тоді Б. Рибаків запитав мене, чим би він міг допомогти подальшим дослідженням на Стільському городищі, на що я йому відповів, що його допомога у підтримці наукових досліджень на городищі, безумовно мала би неабияке значення. При подальшому обговоренні ми дійшли до спільної думки, що важливою була б його рекомендація про Президії Академії наук Української РСР про доцільність створення постійно діючої Верхньодністрянської слов'яноруської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР.

У відділенні історії, філософії та права АН УРСР було розглянуто рекомендаційний лист академіка Рибаків, про створення постійно діючої Верхньодністрянської

слов'яноруської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР. Іван Ладивір привітав мене з отриманням такого важливого рекомендаційного документу і в моїй присутності зателефонував до директора Інституту суспільних наук АН УРСР, доктора історичних наук Михайла Брика і сказав, що прийдеться добре попрацювати, щоб Президія прийняла позитивне рішення. Для цього нам дали 2 тижні часу. Для доповіді на засіданні нам потрібно було підготувати вражаючі ілюстративні матеріали і коротку, але змістовну доповідь, яку готували разом з усім Інститутом. І перед тим сказали, що якщо Б. Патон побачить якусь слабину, то вся ця справа рухне назавжди.

Почалась кропітка праця над текстом та ілюстративними матеріалом, який мені допомагали редагувати вчені Інституту, зокрема В. Ауліх, Л. Крушельницька, О. Купчинський, мої колеги з відділу археології В. Петегирич, Д. Павлів та інші, а також заступник директора Інституту Ф. Стеблій. Допомогали мені також друзі-картографи Г. Шагай та Л. Коврига.

Незабаром стало відомо, що питання створення експедиції буде розглянуто на засіданні Бюро Президії АН УРСР 16 липня 1987 року, в будівлі Академії наук по вул. Володимирській 54. Представляти це питання було доручено заступникові директора Інституту суспільних наук Ф. Стеблію. Таких, як я, дослідників Стільського городища до зали не пустили. Відповідальність і напруженість в цю мить були настільки великими, що викликали велике хвилювання. В той момент, коли доповідача запросили у зал Президії, я міряв кроками фойє, хвилюючись про результати цього слухання і, в цю мить, я пригадав розповідь одного з апаратчиків, що Президент Патон є надзвичайно вимогливою особистістю і може, слухаючи доповідь, у будь-яку хвилину зупинити доповідача і сказати, що питання не підготовлене, а це означало би, що дане питання більше не мало жодного шансу для розгляду. Тільки я встиг про це подумати, як відкриваються двері зали і, з серйозним

виразом на обличчі, виходить наш доповідач. Тут я подумав про себе: – «це провал», – і тут Феодосій Стеблій подає мені руку і каже:

– Вітаю! Біжи за шампанським! – і я побіг, зрозумівши, що питання вирішене на нашу користь.

Тоді ми у вузькому колі (Ф. Стеблій, І. Ладивір, В. Попик і я), при закритих дверях, з «советським» шампанським, успішно «підмили» нашу спільну перемогу. Пам'ятаю, що при розпитті шампанського, І. Ладивір з посмішкою сказав присутнім:

– Він думас, – маючи на увазі мене, – що так вже цим шампанським й відкупиться. Ми скоро приїдемо до Львова і перевіримо, як він працює.

Попиваючи шампанське, вчений секретар І. Ладивір запитав у доповідача:

– Феодосію Івановичу, ну розкажіть у кількох словах, як виглядало все це дійство на засіданні Бюро Президії?

На що він відповів:

– Все було дуже просто і коротко. Головуючий, Президент Академії наук Б. Патон, оголосив тему нашої доповіді і водночас сказав: – «Хтось до нас звертався з Москви з клопотанням про розгляд справи з тим Стільським городищем...», – у залі стояла тиша і я пошепки підказав академіку Патону: – «Академік Борис Рибаків.» – «Ах, так, – сказав Патон переглядаючи документи, які ми подали до слухання, – пригадую нашу недавню розмову з академіком Рибаківим та його рекомендаційну підтримку.»

Борис Євгенович в той час звернувся до членів Бюро та ініціював за мене мій виступ. Президент сказав, що зі слів Рибаків, він отримав «глибокі переконання, що ця тема досліджень нашої історії в Українському Прикарпатті повинна стати пріоритетною, а результати успішними». Після того була велика пауза. Президент переглянув матеріали і сказав: – «Прошу підтримати дане питання щодо створення постійнодіючої Верхньодністрянської слов'яноруської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР.» – Проголосували одноголосно. Отак коротко, – сказав Ф. Стеблій.

– Далеко піде! – сказав І. Ладивір.

Пригадую, після приємних взаємопривітань, ми вийшли з будівлі Президії Академії наук, а надворі стояла неймовірна спека. Водночас, з великою радістю та приємністю, яку я відчув цього дня, я був стурбований ще й іншим питанням. Квитків на поїзд до Львова неможливо було придбати, а ще планшети великих розмірів, які ми привезли на засідання, перешкоджали мені у пошуку можливості придбати квитки. На потяг я сів з великими труднощами вже аж після опівночі. Як сьогодні пам'ятаю, цей потяг прямував з далекого Архангельська до мого рідного Львова, та незважаючи на вже глибоку ніч, сон мене не брав, оскільки досі перебував під враженням від цієї великої перемоги.

По приїзді до Львова, разом з Феодосієм Івановичем зайшли до кабінету директора М. Брика. Радощам не було меж з обох боків.

– Про ваш вчорашній успіх мене повідомили відразу після виходу Феодосія Івановича із зали Президії. Ще раз вітаю, а тепер до роботи!

Цього ж дня я виїхав до Стільська, де археологічні дослідження у мою відсутність проводив М. Филипчук. Почалась кропітка робота і через декілька днів мене знову викликали до Львова і директор Інституту М. Брик привітав мене і вручив копію постанови Президії АН УРСР № 272/Б від 16 липня 1987 року і наказом Інституту мене було призначено начальником Верхньодністрянської археологічної експедиції. Це дало мені підставу до зустрічі з заступником голови правління Львівського відділення Українського товариства охорони пам'яток І. Кудиним, а також зустрічі з головою виконкому Стільської сільської ради Я. Кулачковським.

Також цього року до складу експедиції на правах молодших наукових співробітників були включені М. Филипчук та В. Шишак, а також архітектор А. Гусак.

Цей польовий сезон був дуже насичений вагомими здобутками. Цього року було розкопано рештки двох заглиблених частин

жител IX – X ст. з печами кам'янками. У заповненні котлованів було виявлено фрагменти глиняного кружального посуду, а також зафіксовано вздовж периметра об'єктів ознаки стовпових ям, які вказували на місцезнаходження головних дерев'яних конструкцій, що склали частину стін житла. Окремі посудини (горщики) були орнаментовані у місці їх найбільшої опуклості врізним орнаментом у вигляді системних відбитків зроблених гребінцевим штампиком у вигляді багаторядної хвильки, котрий був нанесений по сирій поверхні горщика. На особливу увагу заслуговували розкопки на місці головного в'їзду на городище в ур. Біла Дорога. Зацікавлення до розкопок на цьому місці було викликане розривами у валах та ровах, а також сама назва урочища – Біла Дорога. Пропозицію про доцільність проведення розкопок на цьому місці висловив М. Филипчук. Під час закладення поперечної траншеї, на глибині 0.4 м нижче рівня сучасної поверхні, був виявлений кам'яний брук, який справді був білого кольору. На цьому місці згодом був котрий охоплював значну площу і справді, перед нами відкрилася картина «Білої Дороги», а точніше її частина в проїзді. Брук був щільно викладений з колотого каменю вапняку та пісковика. Місцями у цьому бруку траплялися включення річкової гальки. На поверхні цього бруку були виявлені поодинокі археологічні артефакти: уламки глиняного кружального посуду VIII ст., фрагменти залізного обруча від відра, уламки залізних шпори та стремена. Особливої уваги заслуговує мініатюрне залізне ковадельце, поверхня якого вкрита нахрестною насічкою. На одній із сторін цього ковадельця було викарбувано шести променеву зірку. Школярі з великим ентузіазмом та захопленням розчищали поверхню бруку, а окремі з них зарисовували на міліметровому папері окремі його фрагменти. Відкриття цієї мощеної дороги викликало великий розголос і наступного дня подивитися прийшли вчителі та школярі місцевої школи й звичайні жителі с. Стільсько.

Важливим здобутком в роботі експедиції цього року було виготовлення інструментального плану городища, який виготовили М. Филипчук і В. Шишак. Інструментальний план суттєво відрізнявся від окомірного плану, який виготовив наприкінці 70-х років краєзнавець В. Дереш. Також був виготовлений геодезичний план території та укріплень городища у Стільському. Цим планом експедиції користувались протягом тривалого часу (аж до 2018 р.). Виготовлений геодезичний план давав повне уявлення про рештки оборонних укріплень городища та їх розташування на площі близько 250 га. Пригадую, що виготовлення цього плану тривало приблизно місяць і було завершено на початку грудня 1987 р.

В наступні роки у складі експедиції продовжували працювати школярі середніх шкіл № 30 та № 81 м. Львова. В цей час було відкрито великі площі на території давнього передмістя, виявлено та досліджено рештки близько тридцяти житлово-господарських будівель наземного та заглибленого типу: житла, хліви, пивниці та ін.

В пам'яті закарбувався цікавий спогад про розповідь старожила-лісника Івана Корди. Це був високий худорлявий чоловік, з голубими очима і довгими вусами, який завжди носив за плечима сокиру. Він, обходячи лісові квартали, дуже часто зупинявся біля розкопу і пильно спостерігав за роботами археологів. Але одного разу він підійшов до мене і сказав:

– Давайте пройдемося і я Вам щось оповім... Як розповідав мені мій дзідзьо, це було дуже давно, коли на цьому місці існувало місто, отут, – показуючи перед собою правою рукою, – була велика кузня і напевно, коли місто згоріло, то і згоріла ця кузня.

Лісівник продовжував розповідь про кузню, зазначивши мені, що ми, археологи, дуже вдало заклали розкоп і що нас «чекають великі відкриття». Я глянув на лісника і він з приємною посмішкою на обличчі побажав мені успіхів, подав руку і пішов. Вже наступного дня, по всій території розкопу, школярами були виявлені злитки заліза та шлаків, які підтверджували

слова лісника. Раптом, посеред розкопу, ми натрапили на рештки залізоплавильного горну, що знаходився посередині заглиблення котловану прямокутної форми, розмірами 4 x 4 м. Під час археологічних досліджень котловану майстерні, були виявлені рештки шести глиняних горщиків виготовлених на гончарному колі. Найбільший з них мав висоту 55 см і міг вміщати близько 8 – 10 л води. Під час розбирання залізоплавильного горну, нами було виявлено близько 40 кг залізоплавильних шлаків, що містили в собі рештки криці. На дні підлоги, біля основи горну, нами були виявлені продухи через які нагнітали повітря до середини горну. Діаметр цих продухів сягав 15 см. За якийсь час на розкопі знову з'явився лісник І. Корда. На моє запитання, звідки він знав, що на цьому місці міг знаходитись цей металургійний об'єкт, лісник відповів:

– Ну знаєте, це городище колись було столицею і на цьому місці, давно-давно, жили та працювали люди. І як відомо, у кожному місті жила інтелігенція, яка збирала інформацію і передавала її майбутнім поколінням, і таким був мій дід, який дуже часто розповідав мені різні легенди та перекази пов'язані з давньою історією та культурою нашої столиці. Особливо цікавими були розповіді про золоту колицу, яку Ви напевне розкопаете, про героїчний вчинок ключниці Хими та багато іншого. А ще, бачите, в цьому місці є таке греблеподібне підвищення, – продовжував лісник, одночасно, мов указкою, показуючи топоріщем на місце, що виділялось на поверхні землі, – казав мені дід, що в цьому місці брало початок джерело, вода якого збиралася у заглибленому місці перед гребелькою і спала на дерев'яне колесо, яке крутилося і приводило в рух ковальські міхи.

І в той момент я звернув увагу, що нас оточували школярі, уважно дослухаючись до оповіді старого лісника.

Як згодом стало відомо, багато назв місцевостей на городищі (мікротопонімів) підтверджувалися археологічними дослідженнями.

Важливим моментом у дослідженнях Стільського городища, було знаомство

у 1988 році з Альбертом Леонідовичем Петровським, старшим інженером-геофізиком відділу гідрогеології Інституту прикладних проблем механіки і математики АН УРСР. Основним завданням, яке поставив перед собою цей науковець, було вивчення та пошук підземних пустот та лабіринтів шляхом геофізичних досліджень, створення схем і карт на земельних ділянках городища, а також проведення геодезичної прив'язки до окремих об'єктів городища. В напрацюваннях дослідника є цікаві відкриття зроблені впродовж тривалого часу від 1988 р., до моменту закриття експедиції.

Наприкінці 90-х років, до цих досліджень приєднались інші геофізики: Олег Романюк, Василь Коляденко та Володимир Семенюк. Результати цих спільних досліджень розширили наші уявлення про підземелля під городищем.

У 1988 р. Академія наук виділила кошти на оренду приміщення під польову археологічну лабораторію у Стільську. Приміщення являло собою новий будинок з трьох кімнат, що належав господині Марії Сугоровській. І починаючи з цього року, польовий сезон Верхньодністрянської археологічної експедиції починався ранньою весною і закінчувався пізно восени. Запамяталося, як ми в осінній період топили у печах буковими дровами, запах від яких надовго залишився в моїй пам'яті. Вечорами працювали над виготовленням рисунків та креслень археологічних об'єктів, а також артефактів отриманих під час розкопок. До нас часто приїжджали наукові працівники нашого Інституту, у тому числі й інших відділів, на екскурсії, після чого тривали довгі обговорення побаченого.

Цього ж року було вирішено поділити експедицію на 2 археологічні загони. Перший з них займався безпосередньо дослідженням Стільського городища, очолювали його М. Филипчук та В. Шишак. Другий загін очолював я. Основним завданням загону було проведення пошукових археологічних досліджень на значній території, що прилягала

до меж Стільського городища з метою виявлення об'єктів інфраструктури давнього міста, а також пам'яток археології раніших історичних епох. В результаті проведених робіт, було виявлено нові, додатково досліджено вже відомі пам'ятки і введено їх до наукового обігу. Разом з тим, фактично кожного року, працівники експедиції готували звіти та наукові доповіді з якими виступали на засіданнях відділу археології Інституту суспільних наук, а також брали участь у республіканських та союзних наукових форумах. Великий особистий внесок в роботу експедиції зробив лаборант Відділу археології О. Овчінніков.

Наприкінці 1988 року до Стільська для ознайомлення з результатами досліджень та пам'яткою приїхали вчений секретар Відділення історії, філософії та права АН УРСР, к.і.н. І. Ладивір, а також віце-президент АН УРСР, акад. Іван Курас.

Окрім того в наступні роки зацікавлення до результатів досліджень і самої пам'ятки настільки зросло, що до Стільська приїздили високі вчені, професори з Польщі – Міхал Парчевський, Войтек Дідушицький та ін., зі Словаччини – Душан Чаплович, Юліуш Береш та ін. Важко було не помітити особливого зацікавлення хорватського дослідника, що займався праатьківщиною хорватів (Велика Хорватія) Степана Пантевіча.

Варто також пригадати нашого вірного компаньйона – археологічного пса Тузіка. Його нам підкинув хтось ще зовсім щеням і з того часу він постійно супроводжував нас до розкопу і з розкопу. Одного разу він раптово зник і я думав, що дороги додому він не знайде, однак повірив запевнянням моїх колег, що він повернеться сам. І ось, підходячи до нашої бази-лабораторії у Стільську, ми побачили, що наш компаньйон вже чекав нас на сходах під дверима, а в зубах тримав рукавицю коврого з наших археологів.

У 1991 році, мене та мого колегу-археолога В. Шишака було запрошено до Вільного Українського Університету в Мюнхені. Упродовж двох місяців ми слухали лекції провідних вчених Європи, а також мали

окремі виклади про археологічні пам'ятки княжої доби на Прикарпатті і у тому числі про Стільське городище.

В 1992 році Президія Академії наук України своїм розпорядженням № 334, перевела Верхньодністрянську слов'яноруську археологічну експедицію до Інституту народознавства з метою розширення наукової тематики. Тоді ж назву експедиції було дещо змінено на Верхньодністрянську археологічну експедицію.

Експедиція розширила свої наукові дослідження за межі Стільського городища на територію Верхнього Подністер'я на площі 15 тис. км кв. Основним завданням експедиції було виявлення раніше невідомих городищ, їх вивчення, а також уточнення даних про відомі пам'ятки цього типу у центрі яких знаходилось Стільське городище.

Невдовзі було відкрито 17 городищ котрі згодом було введено до наукового обігу. В результаті було встановлено, що більша їх частина функціонувала на рубежі VII – VIII ст. Наукові публікації, які вийшли за результатами досліджень цих пам'яток (білих хорватів), привернули увагу багатьох зарубіжних вчених-археологів, які почали приїздити для ознайомлення з ними. Особливу увагу було приділено городищам у с. Стільсько та у с. Ілів, а також цікавим пам'яткам у їхньому доквіллі.

Того ж таки 1992 р., до Інституту народознавства НАНУ приїхали представники дирекції Інституту археології та етнології Польської Академії Наук, доктори Анджей Янчек, Мірослава Дрозд-П'ясецька і Єжи Круппе. В кабінеті директора нашого Інституту, доктора Степана Павлюка, відбулася тривала розмова щодо підписання між Інститутами договору про міжнародну наукову співпрацю в галузі археології. Незабаром договір був підписаний між Інститутом археології та етнології Польської Академії Наук та Верхньодністрянською археологічною експедицією. Договір був підписаний з польської сторони директором Інституту середньовічної археології, доктором, професором Єжи Круппе,

а з української сторони мною – начальником Верхньодністрянської археологічної експедиції. Так почалась міжнародна співпраця, як в галузі спільних польових археологічних досліджень в Україні та Польщі, так і в різного роду наукових конференціях, семінарах, яка тривала більше 10 років.

Одного разу я приїхав додому «з поля» і мені дружина каже, що до мене телефонував чоловік, який представився Надзвичайним та Повноважним послом Республіки Хорватія в Україні Джуро Відмаровичем і пообіцяв перетелефонувати. За деякий час задзвонив телефон і я почув голос посла Джуро Відмаровича. Він повідомив мене, що знає ряд моїх наукових праць, які є, з його слів «надзвичайно цікавими» і на його думку, зацікавили би вчених та громадськість Республіки Хорватія, а також тих хорватів, що живуть у діаспорі. Посол зазначив, що має велике бажання зустрітися зі мною і сказав, що як тільки я буду у Києві, щоб зателефонував йому щоб домовитись про зустріч. Така зустріч відбулась у восени 1995 року в посольстві Хорватії в Україні в м. Києві. Пригадую, я тоді запросив на зустріч мого доброго приятеля, вченого секретаря Відділення мови, літератури та мистецтвознавства Національної Академії Наук України кандидата філологічних наук Ярослава Пилинського, який надзвичайно добре володів хорватською мовою.

І ось кабінет посла...

Великий стіл біля входу, робоче місце посла, з лівого боку великий прапор Республіки Хорватія, на стіні портрет президента Франьо Туджмана, велика книжкова шафа щільно заповнена книжками. По праву сторону, поміж шкіряними фотелями, знаходився округлої форми столик, у центрі якого знаходилось два прапорці – Республіки Хорватія та України.

Ми з Ярославом відрекомендувались і, доки готувалась кава, ми розпочали розмову з послом. Пан посол повідомив нам, що в нього є рівно стільки часу для нас, скільки нам його буде потрібно. Він розпочав свою розмову з

того, що не треба нас переконувати в тому, що в обох наших народів спільне велике минуле і що він підтримує нашу думку про те, що територію Хорватії на початку VII ст. заселили слов'яни, які населяли передгір'я українських Карпат, які у писемних джерелах називались білими хорватами. На підтвердження цієї думки пан посол відзначив, що і в хорватській і в українській мовах є дуже багато слів, що мають однакове фонетичне звучання. Він також зауважив, що багато слів українського походження зараз в українській мові не використовуються, але вони дуже широко розповсюджені у хорватській мові. На карті Хорватії також можна віднайти багато населених пунктів, назви яких повторюють назви населених пунктів в Прикарпатті.

Пан посол в своїй розмові відзначив, що має велику приємність представляти Республіку Хорватія в Україні і зазначив, що буде вивчати українську мову. Також він зазначив, що його місія полягає в зближенні взаємозв'язків та культур обох народів, відмітивши, що Хорватія в числі перших країн Європи визнала Незалежність України.

Пан посол піднявся і підійшов до свого робочого столу і взяв до рук часопис «Літопис Червоної калини». Першим, що він зауважив, що моя стаття «Ходив Володимир на хорватів» була першим цікавим матеріалом, котрий започаткував наше знайомство. Він також сказав, що історичні та археологічні дослідження, які проводяться в Україні

без усякого сумніву зацікавлять хорватів і запропонував активніше працювати в цьому напрямку. Про багато речей ми ще говорили тривалий час і насамкінець я запросив Джуро Відмаровича відвідати Львів, Стільське городище та решту пам'яток, що оточують цей цікавий та важливий центр давньої української історії та культури, на що посол сказав, що він приймає моє запрошення і обов'язково відвідає Львів і ці унікальні пам'ятки.

Я також зауважив, що на території Стільського городища є багато давніх мікротопонімів, а також назв населених

пунктів, які є співзвучними з назвами населених пунктів на території Хорватії (ур. Шум, населені пункти Бориничі, Тростянець, Соколівка, Ілів). До того я ще додав, що дуже близькими за звучанням є назви села Дуброва і міста Дубровнік, а також міста Самбір і міста Самобор, неподалік від Загреба.

Після завершення розмови, ми, дорогою до Президії НАНУ, багато говорили про можливі перспективи нашої спільної співпраці вчених, культурних діячів України та Хорватії. В Президії ми зайшли до кабінету академіка-секретаря Івана Дзюби, якому розповіли про нашу зустріч із Надзвичайним та Повноважним послом Республіки Хорватія в Україні, Джуро Відмаровичем. Академік-секретар уважно слухав нашу розповідь і по завершенні зазначив, що співпраця між Україною та Хорватією повинна успішно розвиватися і що ми можемо розраховувати на його підтримку.

Через якийсь час мені зателефонував доктор, професор археології Загребського університету Борислав Гралюк, який повідомив мене, що ближчим часом він збирається виїхати до Львова з відомим кінорежисером та журналістом Андре Тунічем.

Незабаром до Стільська приїхали Б. Гралюк з А. Туніч. Я їм провів екскурсію і розповів про моє бачення щодо подальших археологічних досліджень Стільського городища та пам'яток, що його оточують. Окрім того, з моїми гостями, ми побували в гостях у родини Кулачковських, де господиня пані Оля частувала нас усякими столецькими смаколиками. Пані Оля дуже цікавилась чи є в Хорватії якісь давні пісні, які б були співзвучними з піснями у Прикарпатті і, як стало зрозуміло з розмови гостей, в Хорватії є подібні пісні.

Невдовзі після повернення моїх гостей, уже друзів, до Хорватії, журналіст А. Туніч написав величезну статтю в часописі «Веснік», де поширив відомості про Стільське городище, пам'ятки його довкілля та культуру місцевого населення.

Тим часом до Стільська приїздила велика кількість вчених-археологів з Польщі,

Хорватії та Словаччини. Тут вони мали змогу ознайомитись з особливостями городищ у Стільському та Ілові, а також з іншими пам'ятками, що їх оточують (святинища, курганні некрополі та рештки давніх поселень). Окрім цього, у Стільську працювали телевізійні групи кількох хорватських телекомпаній і, як згодом стало відомо, матеріали зі зйомок висвітлювалися на телевізійних каналах Хорватії.

Незабаром до Стільська, як і обіцяв, приїхав Надзвичайний і Повноважний посол Республіки Хорватія Джуро Відмарович, який мав зустрічі з сільською громадою, а також ознайомився з унікальною пам'яткою – городищем VIII – X ст, а також з пам'ятками епохи раннього середньовіччя у селах Дуброві та Ілові.

Пізніше, на чолі з послом, до Стільська прибула велика група професорів і викладачів Католицького інституту та Загребського університету. Хорватські гості ознайомились з пам'ятками археології, а також мали тривалу зустріч з жителями сіл Стільське, Дуброва та Ілів. На цьому заході співали українських та хорватських пісень.

В наступні роки Верхньодністрянська археологічна експедиція продовжувала археологічні дослідження на багатьох пам'ятках – укріплених поселеннях на території Верхнього Подністер'я, що хронологічно співіснували з часом функціонування городища.

На підставі багаторічних археологічних досліджень городищ Верхнього Подністер'я, у 1997 році мною була написана та успішно захищена дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. В цій роботі багато уваги було приділено результатам наукових досліджень городища VIII – X ст. у с. Стільсько.

Відповідно до програми про міжнародну співпрацю між Експедицією та Інститутом археології та етнології ПАН, нас було запрошено на проведення археологічних досліджень на поселеннях давніх слов'ян у с. Леоновіче Білостоцького воєводства. В рамках цього договору мене було запрошено до Польщі для виголошення лекцій за

результатами багаторічних досліджень Експедиції на території Верхнього Подністер'я. Такі лекції мною були виголошені на археологічних факультетах в університетах Варшави, Познаня і Вроцлава. У цьому процесі я мав велику приємність познайомитись та співпрацювати з видатними постатями археологічної науки цього часу: докторами Зофією Курнатовською, Ганною Кочкою-Кренц, Войцехом Дідушицьким, Збігнєвом Багневським, Єжи Круппе, Анджеєм Янечеком, Марією Домбровською. Приємною подією також було знайомство з директором Інституту, посаду якого тоді обіймав доктор, професор Ромуальд Шильд. При каві я довідався про те, що пан директор народився і тривалий час прожив у Львові.

У 2000 р., в столиці Хорватії м. Загреб, відбувся міжнародний науковий форум, темою якого було іранське походження хорватів. На цей форум було запрошено мене, де я виступив з доповіддю на пленарному засіданні. У цій доповіді я повідомив про результати археологічних досліджень на городищі в с. Стільсько та на аналогічних пам'ятках Верхнього Подністров'я, які належать до культури карпатських (білих) хорватів. В доповіді я також зазначив, що ці пам'ятки належать автохтонному слов'янському населенню і жодних ознак прийшлого на ці землі населення не мають.

Через декілька днів мене було запрошено до м. Рієкі для виголошення публічної лекції про культуру білих хорватів у передгір'ї українських Карпат, де також мною було охарактеризовано рештки їхніх головних центрів в населених пунктах Стільсько, Ревне, Теревовля та Перемишль.

Лекція була сприйнята з великим зацікавленням, було задано багато запитань. Після лекції я спілкувався з хорватськими ученими. Особливе зацікавлення до цієї проблематики висловив відомий хорватський філолог, лінгвіст, професор Мілан Носіч. Розмова була тривалою і професор висловив думку, що можливо він розпочне серію видань про історію та культуру білих хорватів.

По приїзді до Львова, незабаром, я отримав від проф. Носіча листа, у якому він запросив мене взяти участь у цьому цікавому проєкті, на що я люб'язно дав згоду. Перший такий збірник наукових праць побачив світ вже у 2004 р., а його головним редактором та упорядником був проф. М. Носіч. Серед праць інших поважних вчених, були і мої праці про городища у селах Стільсько, Ілові, а також про камінь Диравець у с. Дуброва.

Важливою подією у 2001 році було включення Стільського городища до числа пам'яток археології національного значення. Документацію на включення Стільського городища до Державного реєстру нерухомих пам'яток України було підготовлено та подано мною. Це була важлива віха в історії досліджень та визнанні пам'ятки.

Але незважаючи на це, в наступні роки фінансування археологічних досліджень відчутно зменшилось. Тим часом, незначні за обсягом роботи пошукового характеру, на Стільському городищі та його довкіллі, продовжувались. Ці наукові дослідження були можливі завдяки підтримці та безпосередній участі волонтерів із Студентського Братства Львівської Політехніки, а також за моральної та матеріальної підтримки окремих меценатів та шанувальників давньої історії та культури.

У 2005 році, Верхньодністрянською археологічною експедицією (Орест Корчинський), спільно з дослідниками Львівського національного університету імені Івана Франка (Іван Ковальчук), Карпатського відділення Інституту геофізики ім. С. І. Субботіна НАН України (Валентин Максимчук), Державного природничого музею НАН України (Юрій Чорнобай), Інституту геології і геохімії горючих копалин НАН України (Ігор Куровець), було подано та здобуто грантовий проєкт Львівської ОДА «Розробка та впровадження заходів, спрямованих на збереження природно-історичного середовища комплексної пам'ятки природи місцевого значення «Стільська» включно з основним її компонентом – городищем IX–XI століть».

Головними метою й завданнями досліджень були: оцінка сучасного стану пам'ятки природи «Стільська» та городища IX–XI ст., розташованого в її межах; визначення ступеня ураження природно-історичного середовища небезпечними екзодинамічними процесами; встановлення причин, чинників та умов прояву руйнівних процесів; прогностична оцінка змін стану природно-історичного середовища; передпроектне обґрунтування системи заходів, спрямованих на оптимізацію стану пам'ятки, захист об'єктів історичного середовища від руйнівного впливу екзогенних процесів, раціональне використання природних та історико-культурних ресурсів (для розвитку туризму, краєзнавства, екологічного і патріотичного виховання тощо).

Результатом даного проекту, стало видання в 2010 році спільної монографії «Геоекоекологічне моделювання стану пам'яток природи та історії».

У 2009 р. городище в с. Стільське повторно було включено до Державного реєстру нерухомих пам'яток, як пам'ятка археології національного значення, постановою Кабінету Міністрів № 928 від 3 вересня 2009 р. Цього ж року провідними вченими та громадськими діячами, було написано лист-звернення до прем'єр міністра України Ю. Тимошенко з проханням про пришвидшення заходів щодо створення державного історико-культурного заповідника, котрий включав би територію Стільського городища – пам'ятки національного значення, та унікальних археологічних комплексів у його докільлі.

Незважаючи на позитивну відповідь та звернення заступника прем'єр-міністра О. Турчинова до керівництва Львівської ОДА, вирішення даного питання надовго затягнулось.

У 2014 р., силами громадських і культурних діячів, було створено громадську організацію «Інститут наукових досліджень Стільського городища та його докільля», котра відіграла важливу роль у створенні

історико-культурного заповідника «Стільське городище». Зазначу, що підтримку у цьому питанні надали Управління охорони культурної спадщини (А. Левик), а також заступник голови ЛОДА Ю. Підлісний.

І вже 15 вересня 2015 року, рішенням сесії Львівської обласної державної адміністрації №1450, було створено «Адміністрацію історико-культурного заповідника «Стільське городище», чим було реалізовано багатолітню мрію про створення заповідника.

Вже 23 листопада історико-культурний заповідник розпочав свою діяльність, як юридична особа, що стало гарним подарунком в день мого народження.

Сьогодні Стільське городище є історико-культурним заповідником, в якому реалізуються програми наукового, пам'ятко-охоронного та популяризаційного напрямків. Користуючись нагодою, автор спогадів висловлює велику подяку усім, хто долучився до дослідження городища VIII – X ст. у с. Стільське, а також одночасових пам'яток у його докільлі.

Одночасно прошу вибачити, якщо у спогадах не згадано осіб, що брали участь в археологічних дослідженнях чи в інший спосіб долучилися до популяризації згаданої пам'ятки.

Особлива подяка учням та педагогічному колективу середніх шкіл м. Львова № 30 та № 81, в особах їх директорів Мирослава Володимировича Шаха, Івана Миколайовича Лисака, а також вчителів вище згаданих шкіл: Петра Крупника, Олександри Цимбалістої, Юрія та Віри Чорнобай, Марії Чухрай, Роми Махомед, Анатолія Яремчишина, Ганни Рудницької, Дани Даниляк.

Велику вдячність висловлюю Юрію Гайдучку, Юрію Купецькому, Василю Коб'явці, Руслану Гарнавському, Наталії та Аскольду Титарям, а також іншим, хто долучився в різний час та у різний спосіб до наших досліджень.

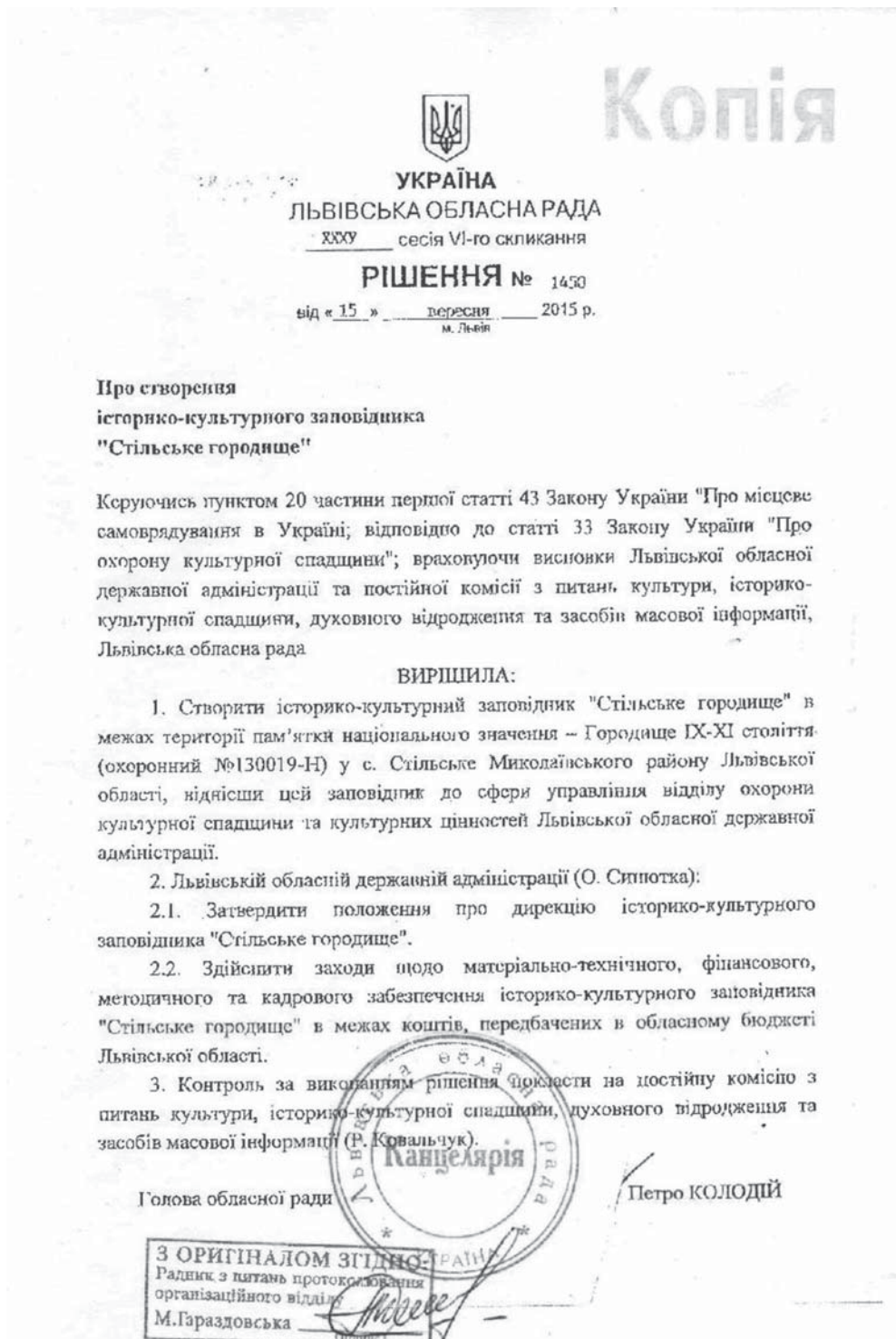

Рис. 1. Рішення Львівської обласної ради про створення історико-культурного заповідника «Стільське городище»

Fig. 1. Decision of Lviv regional council about establishing of Historical-cultural reserve «Stil'ske gorodyshe»

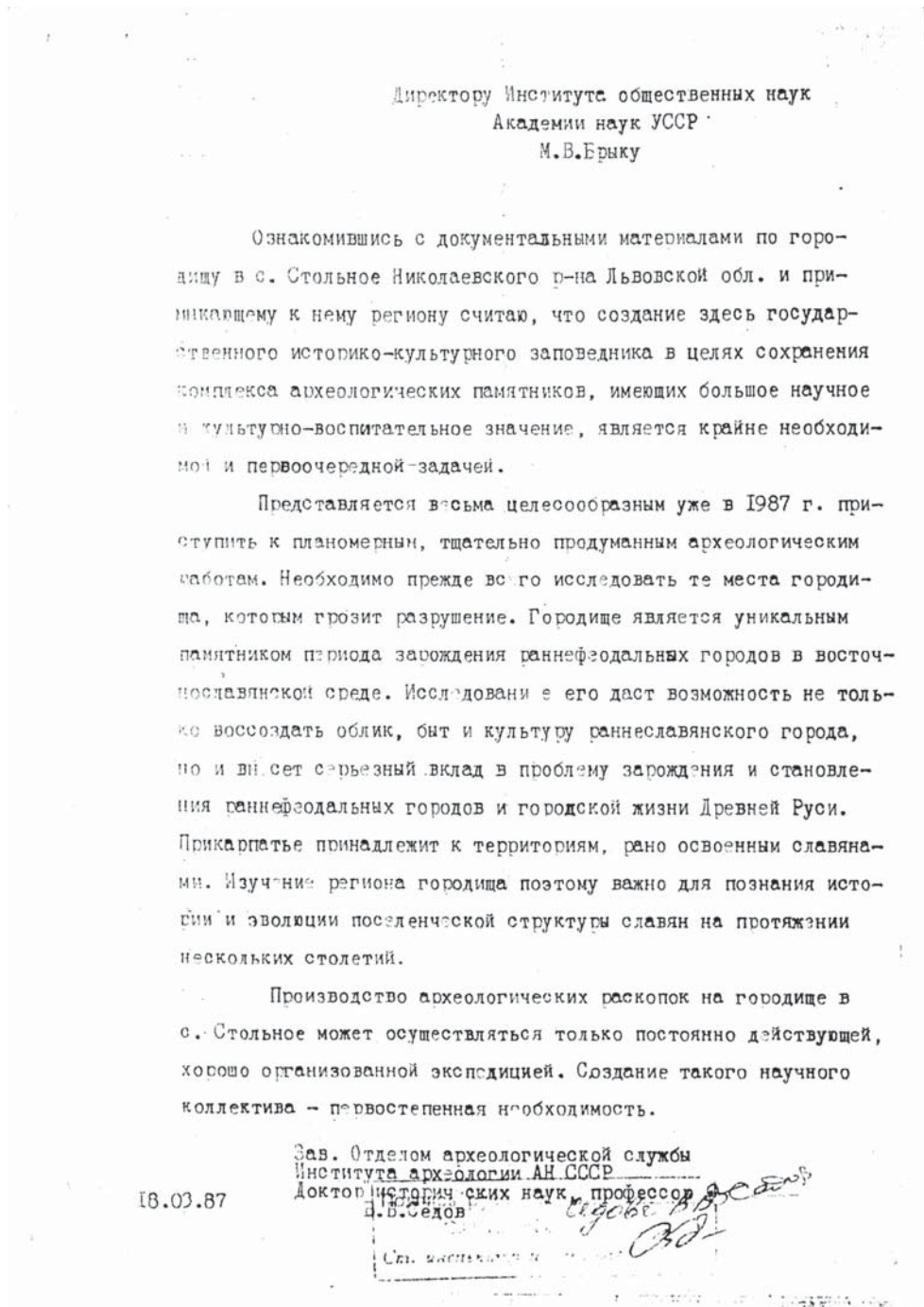

Рис. 2. Лист від В. Седова про доцільність створення постійнодіючої експедиції для дослідження Стільського городища
Fig. 2. Letter from V. Sedov about advisability of establishing of permanent expedition for researches of Stilske hill-fort

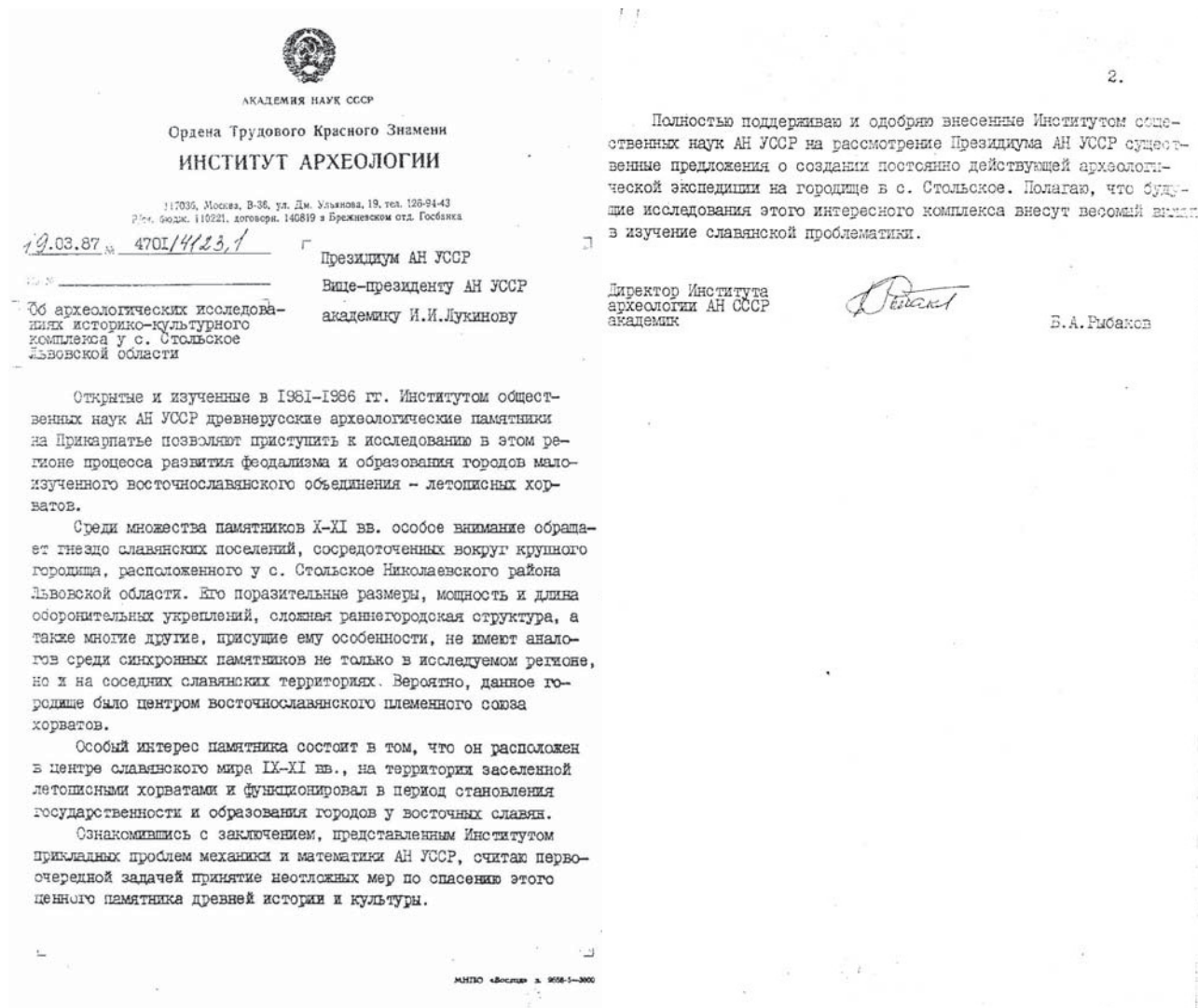

Рис. 3. Лист до віце-президента АН УРСР І. Лукінова про археологічні дослідження історико-культурного комплексу у с. Стільське
Fig. 3. Letter to vice-president of Academy of sciences of Ukrainian SSR about archaeological researches of Historical-cultural complex in Stilske

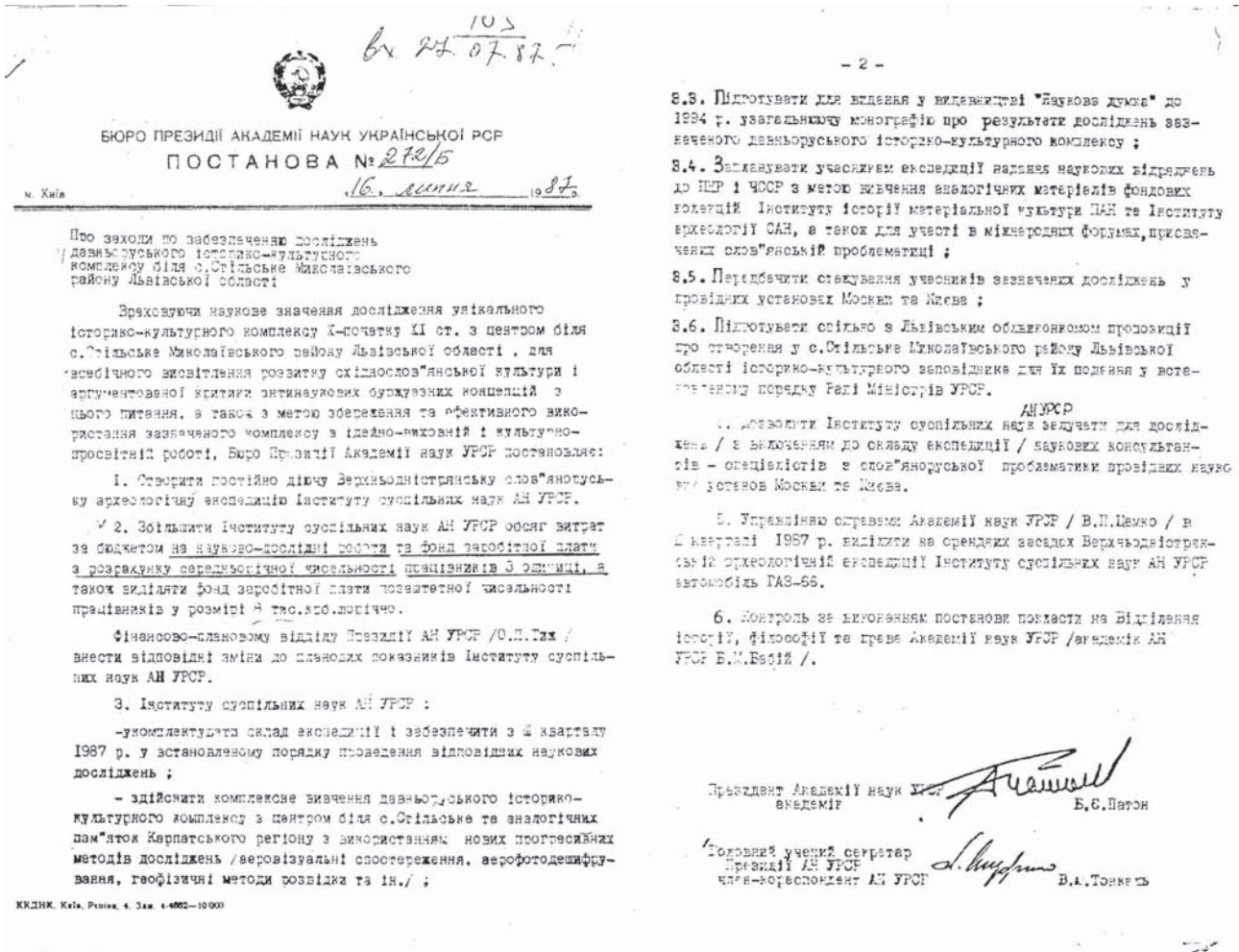

Рис. 4. Постанова бюро Президії АН УРСР про заходи про забезпечення досліджень давньоруського історико-культурного комплексу біля с. Стільське

Fig. 4. Decree of the Bureau of the Presidium of Academy of sciences of Ukrainian SSR about actions to provide researches of Medieval historical-cultural complex near Stilske

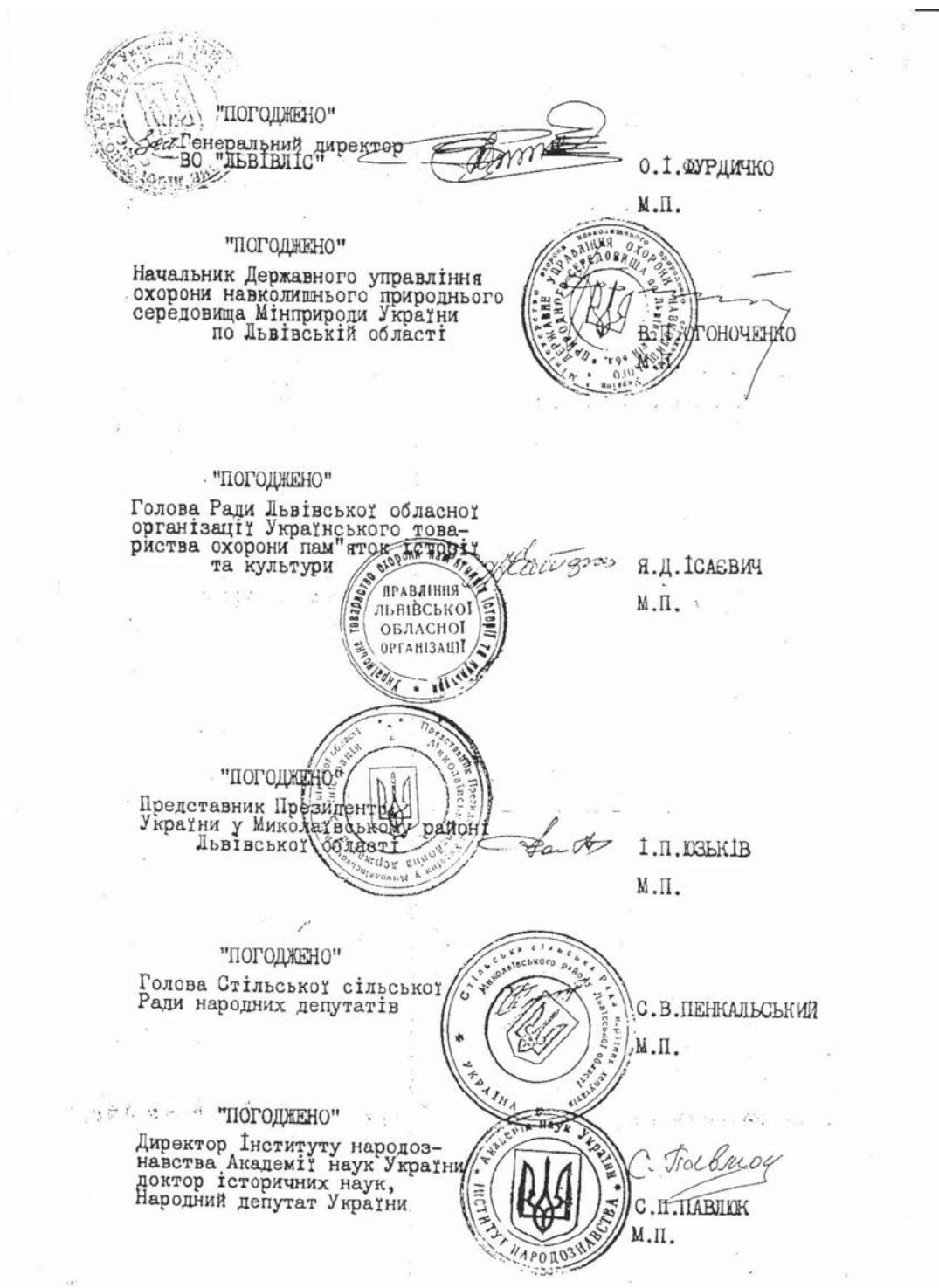

Рис. 5. Постанова Кабінету Міністрів України про створення
 Стільського історико-культурного заповідника АН України

Fig. 5. Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine about establishing of
 Stilske historical-cultural reserve of the Academy of sciences of Ukraine

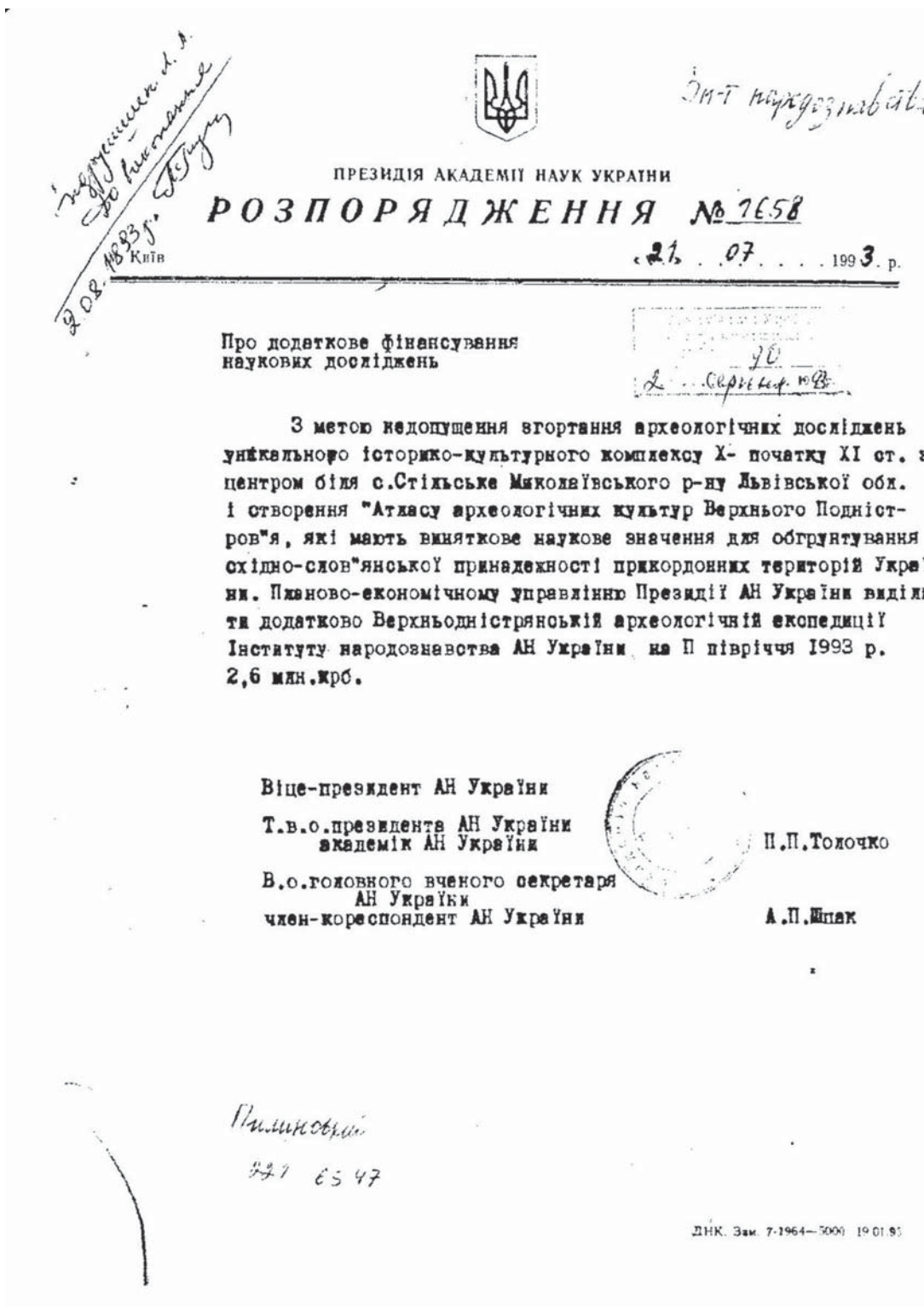

Рис. 6. Розпорядження Президії АН України про додаткове фінансування Верхньодністрянської археологічної експедиції Інституту етнології НАН України
 Fig. 6. Directive of the Presidium of Academy of sciences of Ukraine about additional funding of Verkhnyodnistrianska archaeological expedition of the Institute of ethnography of Academy of sciences of Ukraine

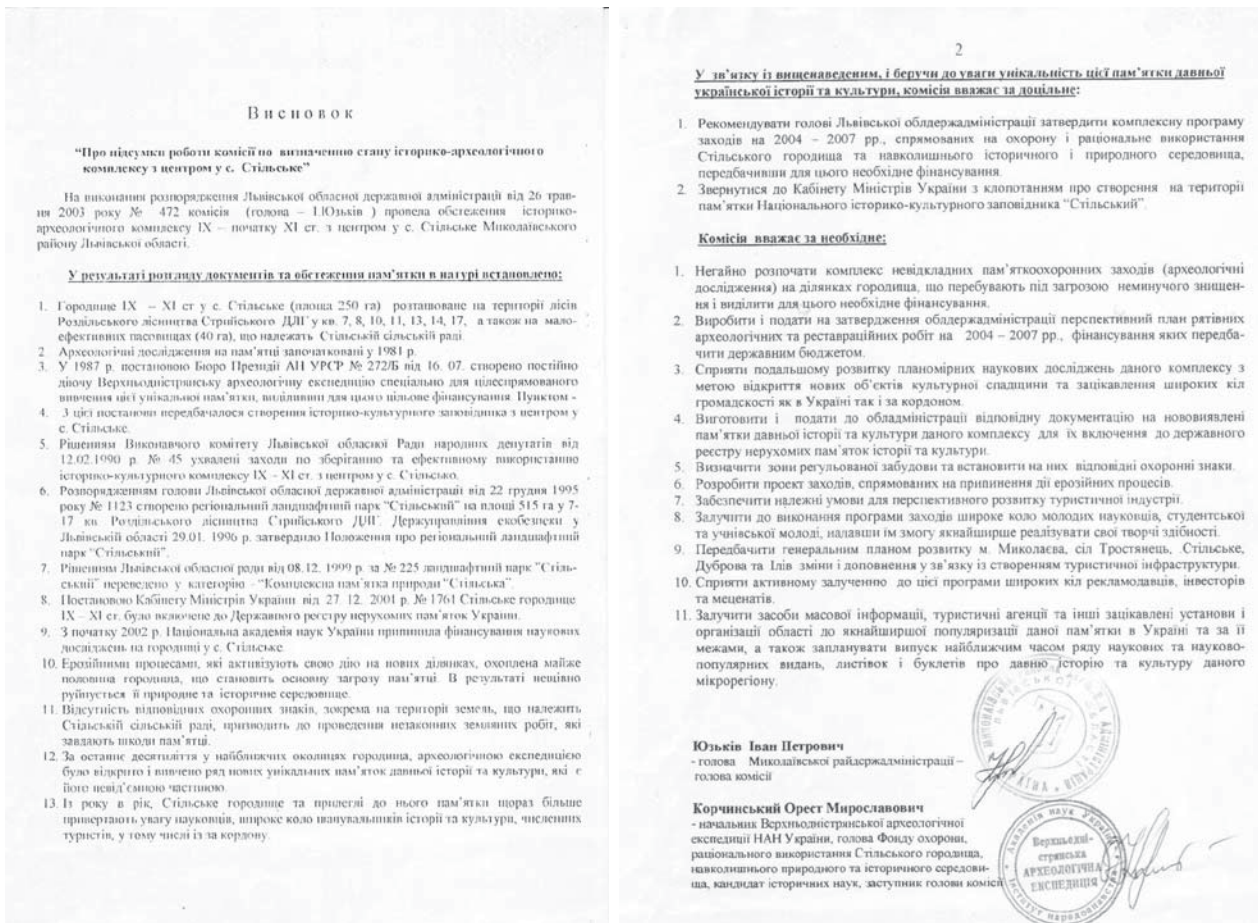

Рис. 7. Висновок комісії Львівської обласної державної адміністрації по визначенню стану історико-археологічного комплексу у с. Стільське

Fig. 7. Conclusion of the Commission of Lviv regional state administration about definition of the state of historical-archaeological complex in Stilske

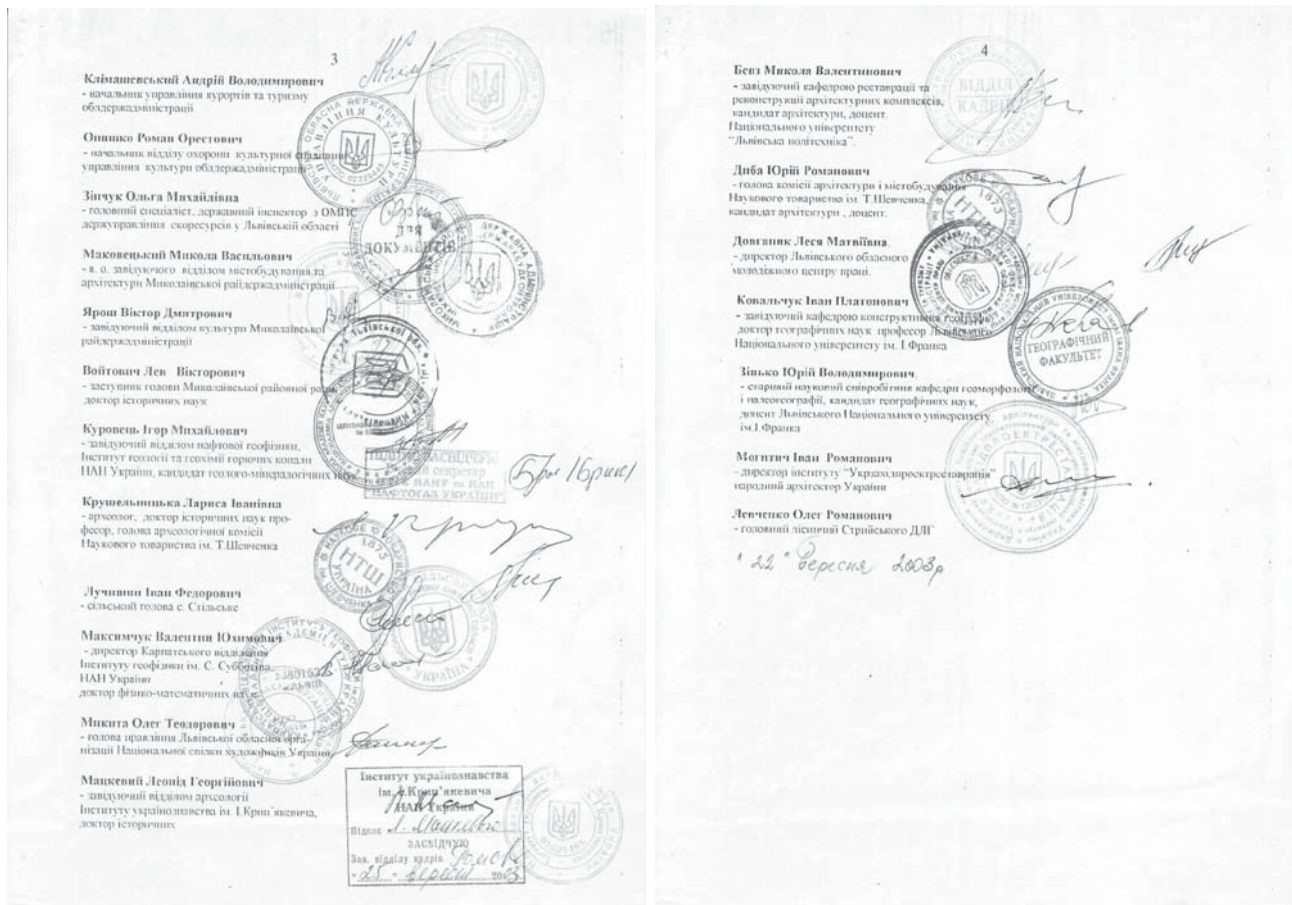

Рис. 7. Висновок комісії Львівської обласної державної адміністрації по визначенню стану історико-археологічного комплексу у с. Стільське
Fig. 7. Conclusion of the Commission of Lviv regional state administration about definition of the state of historical-archaeological complex in Stilske

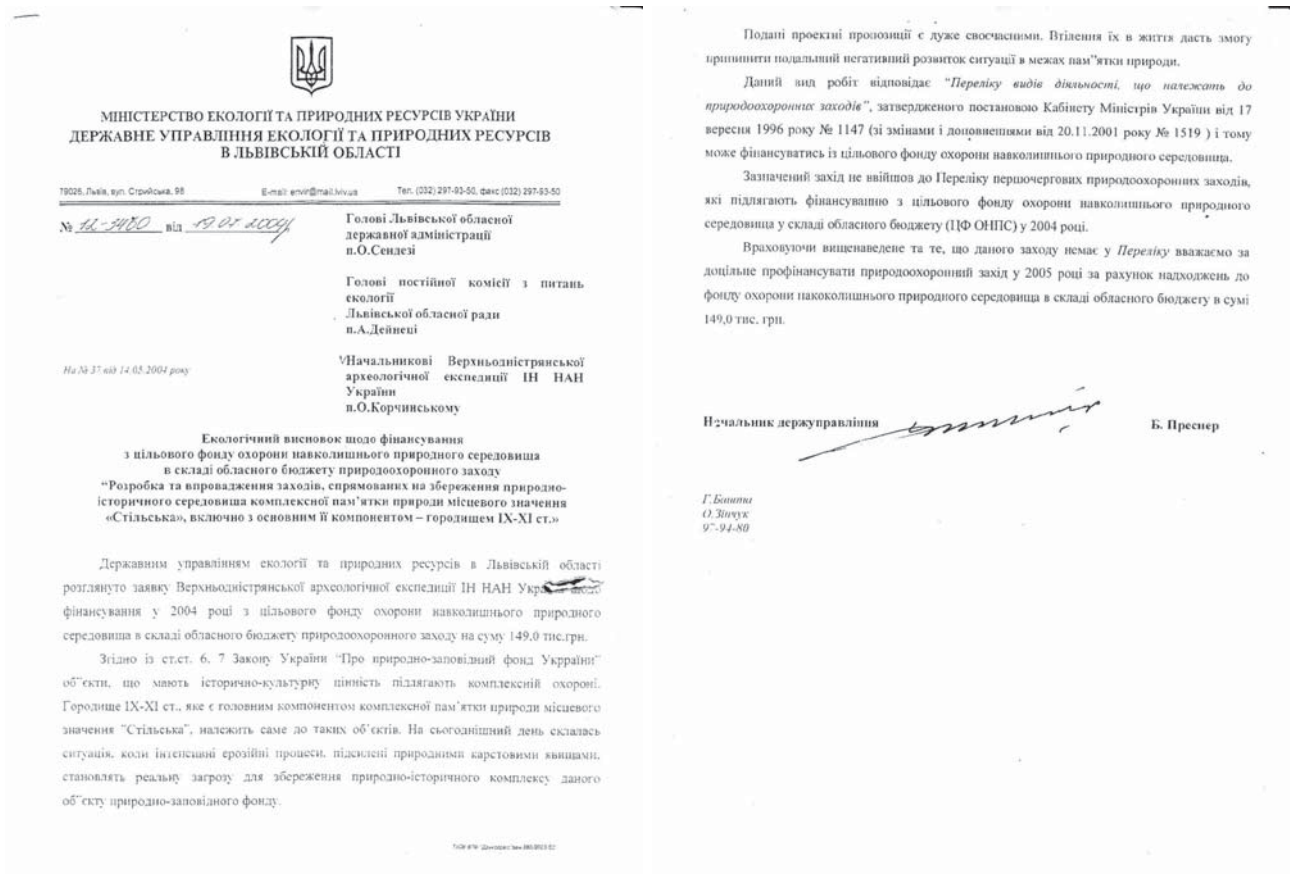

Рис. 8. Висновок Державного управління екології та природних ресурсів у Львівській області щодо фінансування заходів, спрямованих на збереження Стільського городища
Fig. 8. Conclusion of State agency of ecology and natural resources in Lviv region about funding of the actions aimed at preserving of Stilske hill-fort

*Копія
Ореста Корчинського
16.07.09
Ю.Т. (Корчинський)*

ЗВЕРНЕННЯ

**ПРЕМ'ЄР-МІНІСТРОВІ УКРАЇНИ
ТИМОШЕНКО Ю.В.**

Про забезпечення заходів, спрямованих на виконання
Постанови Верховної Ради України від 27.11.2003 р.
№1351-ІV, п. 3.21 та доручення Прем'єр-міністра
України від 23 грудня 2003 року № 79585, п. 17.

Вельмишановна пані Прем'єр-міністр України!

Ми – учені, педагоги, громадські та культурні діячі України, звертаємось до Вас із твердим переконанням у тому, що створення і розвиток міцної української держави немислимі без знання багатотисячолітньої історії та культури українського народу і без їхньої широкої популяризації серед нашої громадськості і міжнародної спільноти. Це, зокрема, стосується вивчення витоків української державності VIII–IX століть у давні часи Русі–України в її південно–західному регіоні, де наприкінці XII століття виникло й розвинулось Галицько–Волинське князівство – одне з наймогутніших та найбільш авторитетних державних утворень ранньосередньовічної Європи. На жаль, зарубіжна історіографія через неправильне тлумачення ключових питань української історії та культури, помилково розглядає карпатський регіон України як периферію, що відставала в економічному, політичному і культурному розвитку.

На противагу шим антинауковим твердженням Верхньодністрянська археологічна експедиція Національної академії наук України під керівництвом кандидата історичних наук Ореста Корчинського у 80–90-х роках минулого століття зробила вагомий внесок у вивчення питань появи перших інститутів державності у Верхньому Подністров'ї, відкривши раніше незвіданий пласт української історії та культури VIII–XI століть, що становив підвалини Галицького, а згодом Галицько–Волинського князівства. В основу відкриттів лягли розкопки численних городищ – решток давніх общинних центрів, міст, замків, фортець, осередків язичницької та християнської релігій. Домінантою цього державотворчого процесу є унікальний історико–культурний комплекс VIII–XI століть із центром – городищем у селі Стільське Миколаївського району Львівської області. Унаслідок багатолітніх досліджень встановлено, що городище та прилегле до нього історичне довкілля є рештками одного з найбільших міст ранньосередньовічної Європи. Цей комплекс уже скоро може стати важливим центром міжнародного туризму, а також потужним додатковим джерелом наповнення місцевого бюджету.

Сформована у процесі тривалих досліджень якісно нова джерельна база дала підстави для спростування антинаукових, помилкових концепцій російської, польської та вітчизняної історіографії. Стало очевидним те, що поява на політичній арені Європи Галицької, а відтак Галицько–Волинської держави є явищем не випадковим, а закономірним процесом, який ґрунтується на тривких підвалинах

*В. №41-К-027997/8311
16.07.2009.*

економічного, політичного й культурного розвитку, який сягає глибокої давнини.

Стільське городище є вагомим історичним і культурним надбанням нашого народу, яке ми не маємо права втратити, його необхідно ретельно оберігати та досліджувати.

Зважаючи на особливу наукову, історичну та культурну цінність, Стільське городище у 2001 р. було внесене до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. У 2003 р. Верховна Рада України прийняла постанову №1351-ІV від 27.11.2003 р. про вивчення питання щодо створення на території городища державного історико–культурного заповідника. Цього ж року Прем'єр-міністр України п. 17 своїм дорученням №79585 від 23.12.2003 р. зобов'язав відповідні міністерства та відомства й, зокрема, Львівську обласну державну адміністрацію підготувати до 01.04.2004 р. необхідну документацію й подати її на затвердження Кабінетом Міністрів України як рішення про створення державного історико–культурного заповідника.

На жаль, всупереч міжнародному визнанню унікальної пам'ятки давньоруської історії та культури через безвідповідальність окремих посадових осіб вимоги постанови Верховної Ради України та доручення Прем'єр-міністра України не були виконані, а наукові дослідження припинено. Через те унікальне природне й історичне середовище Стільського городища швидко руйнується під дією ерозійних процесів та варварського ставлення заїжджих туристів і місцевого населення. Охоронна зона пам'ятки національного значення досі не є визначеною, а на її території відсутні охоронні знаки.

Вельмишановна пані Прем'єр-міністр України!

Переконливо просимо Вас підтримати наше розпачливе звернення про якнайшвидше відновлення наукових досліджень Стільського городища та забезпечення його належною охороною і раціональним використанням, а також прискорити прийняття Кабінетом Міністрів України постанови про надання цій визначній пам'ятці статусу державного історико–культурного заповідника, як це визначено п. 3.21 Постанови Верховної Ради України № 1351-ІV від 27.11.2003 р. та п. 17 доручення Прем'єр-міністра України № 79585 від 23.12.2003 р.

Про прийняття Вами рішення сердечно просимо повідомити нас письмово за адресою: 79058 м. Львів, вул. Кошиця, 4 кв. 95, Корчинському О.М.

З повагою

Академік НАН України

Зіновій Назарчук

Директор Інституту українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України,
академік НАН України

Ярослав Ісаєвич

Рис. 9. Звернення до Прем'єр-міністра України Ю. Тимошенко про відновлення наукових досліджень Стільського городища
Fig. 9. Circulation to Premier minister of Ukraine Yu. Tymoshenko about renewal of scientific researches of Stilske hill-fort

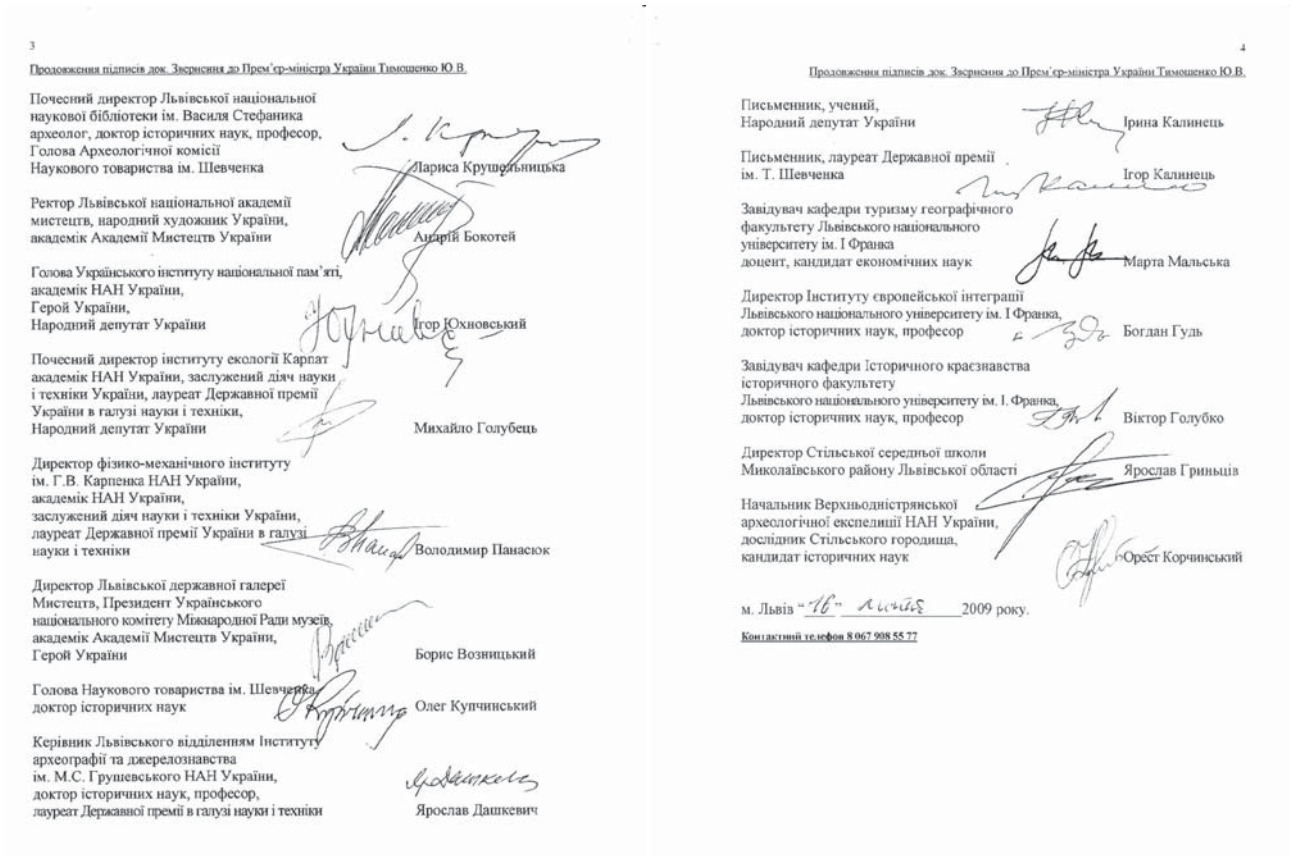

Рис. 9. Звернення до Прем'єр-міністра України Ю. Тимошенко про відновлення наукових досліджень Стільського городища
 Fig. 9. Circulation to Premier minister of Ukraine Yu. Tymoshenko about renewal of scientific researches of Stilske hill-fort

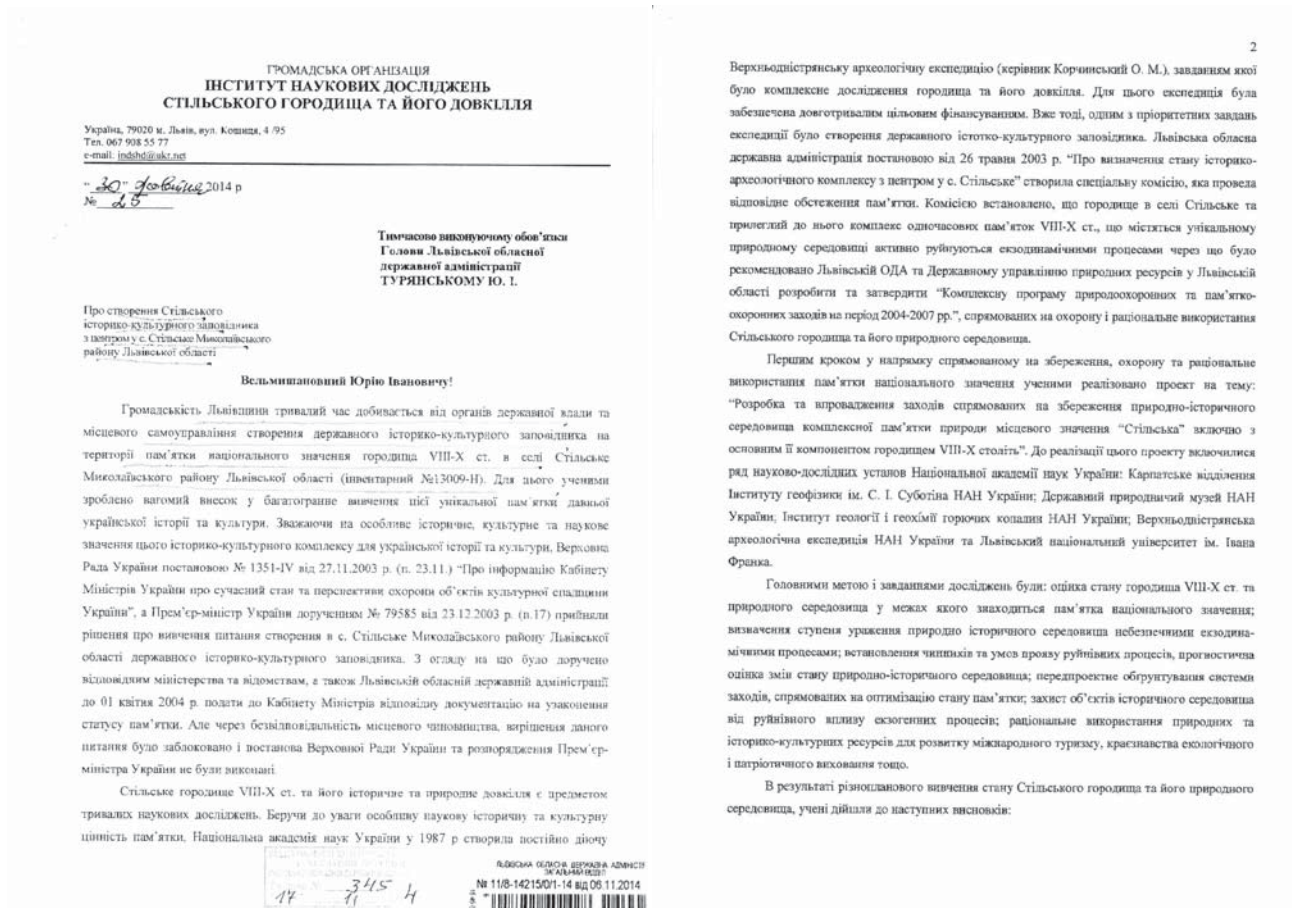

Рис. 10. Звернення до в.о. голови Львівської обласної державної адміністрації Ю. Туряньського про підтримку клопотання про створення державного Стільського історико-культурного заповідника
Fig. 10. Circulation to i.a. of the head of Lviv regional state administration Yu. Turyanskyi about support of petition about foundation of Stilske state historical-cultural reserve

3

1. Стільське городище VIII-X ст., його історичне, культурне та природне довілля міститься у південно-західній частині Подільської височини, на території Бібсько-Миколаївського Опілля, у межиріччі малих річок Колодинці й Суходілки, лівобережних допливів Дністра. Цей район характеризується платоподібним, сильно розчленованим балками та ярами рельєфом, строкатим ґрунтовим покривом, у складі якого переважають сірі і темно-сірі опідзолені ґрунти з буково-грабовими лісами. Він належить до давно освоєних й щільно заселених територій.

Важливою складовою цього історико-культурного комплексу є унікальне добре збережене городище VIII-X ст., що охоплює площу 250 га, має складну соціально-топографічну структуру (укріплені князівський дитинець та передмістя), а також приміські і сільські поселення, кургани та без кургані некрополі, об'єкти давньої релігії, представлені скельними храмами, святилищами та келіями монахів-святинців. Все ця інфраструктура пам'ятки міститься на території в радіусі 8-10 км довкола городища, з огляду на що цей історико-культурний комплекс є унікальним явищем та стаціональною пам'яткою на території європейського континенту.

Результати тривалих археологічних досліджень, що проводилися постійно діючою Верхньодністриської археологічною експедицією Національної академії наук України з 1981 до 2001 року засвідчили високу історичну та культурну цінність цієї пам'ятки та гостру необхідність у збереженні її для наступних поколінь і подальшого багатопланового поглибленого вивчення, як українськими так і зарубіжними ученими. У цьому контексті виникає нагальна потреба у формуванні відповідної інфраструктури та залучення її потенціалу до системи національно-патріотичного, естетичного і екологічного виховання, розвитку краєзнавства та міжнародного туризму.

2. Разом з тим, на тлі достатньо доброї збереженості природного та історичного середовища пам'ятки існує низка проблемних ситуацій, спричинених: активізацією сучасних морфодинамічних процесів під впливом природних (активні сучасні рухи земної кори, велика кількість та інтенсивність опадів); господарських чинників (лісогосподарська та інші види діяльності людини); сезонного неорганізованого туризму, що призводить до руйнувань печерних храмів, келій (викорбування на стінах різних написів та рисунків); руйнівних, грабіжницької дії скарбощувачів. Нову, незвідану нагору невідворотної шкоди унікальному комплексу завдають пошукові роботи покладів славянского газу та безпосереднє проведення його видобутку. Це безумовно приведе до непередбачуваних згроз для пам'ятки та його історичного довілля, оскільки під городищем та прилеглою до нього територією зафіксовані значні пустоти, як карстового походження так і рухотворного, через що допустити таких робіт у жодному випадку не можна.

4

Також встановлено, що природно-географічні та геолого-тектонічні особливості унікальної пам'ятки зумовили тісний її зв'язок з будовою рельєфу, поширенням та активністю певних наборів процесів – їхніх паразетичних комплексів. У складі цих комплексів панують процеси лінійної ерозії, які активізують зсувні та обвальні-осипні, а також карсто-суфозійні явища, які глибоко впливають на стан збереження культурного шару городища та інших локальних пам'яток, що входять до складу давнього історико-культурного комплексу.

Найбільш ураженими цими процесами є лінійні розташовані у верхів'ях долин "Затінок", "Химина Долнина", а також поверхні схилів приурочені до передмість давнього городища між першою і другою лініями оборонних валів.

Суттєві руйнування культурного шару пам'ятки завдають яркова ерозія та зсувні карсто-суфозійні процеси. В процесі польового картографування виявлено аж 97 форм поверхневого карсту, з яких 44 перебувають в активній стадії розвитку. В результаті проведених досліджень закартографовано понад 30 активних зсувних вогнищ, відетежено активний прояв яркової ерозії у 60-ти точках росту ярів, як у верхів'ях струмків так і на схилітих поверхнях, вздовж стежок та доріг. Встановлено, що чинником активізації яркової ерозії є, як природні чинники (високий ерозійний потенціал рельєфу, значна кількість опадів (до 770 мм/рік) і висока інтенсивність (до 2,7 мм/кв.), так і нерациональна господарська діяльність людини, у тому числі від часу спорудження укріплень городища у VIII ст.).

3. Активний розвиток охарактеризованих процесів створює та вже привів до руйнування численних об'єктів історичного середовища, насамперед втрати культурного шару на великих площах, руйнування земляних валів, ровів, давніх жител та доріг. Оскільки потенціал росту ярів становить від 152 до 300 м, то ризик руйнування об'єктів історичного середовища, як лінійною ерозією, так і зсувами та карстом, є надзвичайно високим.

4. Під впливом ерозійних та зсувних процесів руйнуються не лише об'єкти історичного середовища, а й абіотичні компоненти ландшафту: активізуються вивітрянальні явища, які призводять до посилення площинної ерозії та карсто-суфозійних процесів та є причиною ураження насаджень шкідливими та хворобами, що знижує естетичну цінність та погіршує екологічний стан пам'ятки.

5. Крім того на окремих пам'ятках, розміщених у скельних комплексах - в урочищах Ліса (Чорна) Гора в м. Миколаєві (райцентр Львівської області), Диравець в с. Дуброва, Печера в с. Ліва зафіксована руйнівна діяльність місцевих жителів за заблуджаних неорганізованих туристів, які безжалісно руйнують унікальні скельні храми, келії монахів та святилища, вироблюючи свої імена та відтворюючи "автопортрети". Все це призводить до неоправданих

Рис. 10. Звернення до в.о. голови Львівської обласної державної адміністрації Ю. Турянського про підтримку клопотання про створення державного Стільського історико-культурного заповідника
 Fig. 10. Circulation to i.a. of the head of Lviv regional state administration Yu. Turyanskyi about support of petition about foundation of Stilske state historical-cultural reserve

5

руйнувань унікального історико-культурного комплексу, аналогам якому немає на європейському континенті.

Отже з огляду на вищевикладене, унікальний історико-культурний комплекс VIII-X ст. з центром городищем у селі Стільське вимагає невідкладного захисту – створення державного історико-культурного заповідника на території городища та прилеглих до нього одночасових пам'яток.

Через те, дирекція Громадської організація Інститут наукових досліджень Стільського городища та його довкілля звертається до Вас, з переконливим проханням підтримати наше клопотання та ~~запровадити~~ перед Кабінетом Міністрів України створення Стільського державного історико-культурного заповідника.

З повагою,
директор інституту
археолог, кандидат історичних наук

Орест Корчинський

Рис. 10. Звернення до в.о. голови Львівської обласної державної адміністрації Ю. Турянського про підтримку клопотання про створення державного Стільського історико-культурного заповідника
Fig. 10. Circulation to i.a. of the head of Lviv regional state administration Yu. Turyanskyi about support of petition about foundation of Stilske state historical-cultural reserve

Фото 1. Вчені-археологи (В. Ауліх та Л. Крушельницька) та голова Стільської сільської ради (Я. Кулачковський) на кургані під час першого знайомства зі Стільським городищем в 1981 р.
Photo 1. Archaeologists researchers (V. Aulikh, L. Krushelnytska) and chairman of the Stilsko village council (Ja. Kulachkovskiy) on a barrow during the first visit to Stilsko hill-fort in 1981

Фото 2. Під час знайомства зі Стільським городищем (зліва направо: І. Кудін, Я. Ісаєвич, Я. Кулачковський та Б. Ковальський) в 1984 р.
Photo 2. During the visit to Stilsko hill-fort (from left to the right: I. Kudin, Ja. Isaevych, Ja. Kulachkovskiy, B. Kovalskyi) in 1984

Фото 3. Школярі СШ № 30 м. Львова під час зачистки розкопу. 1984 р.

Photo 3. Pupils of Lviv Secondary school № 30 during the clearing of the excavation area. 1984

Фото 4. Професор Б. Грالیук і хорватський журналіст та актор А. Туніч напередодні поїздки до Стільська. 1985 р.

Photo 4. Professor B. Graliuk and Croatian journalist and actor A. Tunić before the visit to Stilsko. 1985

*Фото 5. Б. Тимощук і П. Толочко в Стільську. Червень 1986 р.
Photo 5. B. Tymoschuk and P. Tolochko in Stilsko. June, 1986*

*Фото 6. Школярі СШ № 81 на розкопі «Білої Дороги». 1987 р.
Photo 6. Pupils of Secondary school № 81 «White Road». 1987*

Фото 7. Розповідь на розкопі (заст. директора Ін-ту сусп. наук Ф. Стеблій, вчитель історії СШ № 81 А. Яремчишин і археолог М. Филипчук) 1987 р.

Photo 7. Lession on the excavation area (deputy director of the Institute of social sciences F. Stebliy, history teacher of the Secondary school № 81 A. Jaremchyshyn and M. Phylpchuk) 1987

Фото 8. Учні СШ № 81 із своєю наставницею Д. Даниляк (посередині) слухають розповідь археолога В. Шышака
Photo 8. Pupils of Secondary school № 81 with their teacher D. Danyliak (in the middle) listen to the story of archeologist V. Shyshak

Фото 9. Після завершення робочого дня (зліва направо:
В. Шишак, М. Застріжна, М. Филипчук і О. Корчинський) 1988 р.

Photo 9. After the end of the working day (from left to the right
V. Shyshak, M. Zastrizhna, M. Phylpchuk, and O. Korchynskyi). 1988

Фото 10. Під час зйомок фільму хорватським телебаченням у с. Стільсько (режисер Крежимір Чоколіч та проф. хорватистики Львівського Університету Л. Васильєва) 1992 р.

Photo 10. During filming by Croatian television in Stilsko (director Krešimir Čokolić and Prof. of Croatian Studies of Lviv University L. Vasilieva) 1992

Фото 11. Перша зустріч з Надзвичайним і Повноважним послом Республіки Хорватія в Україні Джуро Відмаровичем. (зліва направо: Я. Пилинський, Д. Відмарович та О. Корчинський) 1995 р.
 Photo 11. First meeting with Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of the Republic of Croatia to Ukraine Đ. Vidmarović (from left to the right: Ja. Pylynskyi, Đ. Vidmarović, O. Korchynskyi). 1995

Фото 12. Джуро Відмарович в гостях у школі с. Стільсько.
 Photo 12. Đ. Vidmarović as a guest in secondary school in Stilsko

*Фото 13. Фото на пам'ять з проф. Є. Круппе на факультеті археології Варшавського Університету 1997 р.
Photo 13. Souvenir photo with Prof. J. Kruppe on the Faculty of the Archaeology of the University of Warsaw. 1997*

*Фото 14. Перед початком пленарного засідання археологічної конференції у м. Штрігова, Республіка Хорватія (проф. Т. Вінчак, акад. Р. Катічіч та О. Корчинський). Вересень 2012 р.
Photo 14. Before the plenary session of the archeological conference in Štrigova, Republic of Croatia (Prof. T. Vinšćak, academician R. Katičić, and O. Korchynski). September, 2012*

*Фото 15. Інтерв'ю хорватському телебаченню перед початком конференції у м. Штрігова
(О. Корчинський та Б. Гралюк)*

Photo 15. Interview for Croatian television before the conference in Štrigova (O. Korchynskiy and B. Gralyuk)

УДК 94+008+2](292.452:452:497.5):904(477.83-22)

Biserka GOLEŠ GLASNOVIĆ

STILJSKI GRAD (8. – 10. ST.) U SURJEČJU POVIJESTI, KULTURE I VJERE KARPATSKIH HRVATA

(ASPEKT JEDNE POSVEĆENOSTI UKRAJINSKO-HRVATSKOJ KULTUROLOŠKOJ POVEZANOSTI)

SUSRET U STILJSKOM

Prije puta u Ukrajinu vjerovala sam da ću posjetiti Stiljsko, no zatrpana knjigama, rukopisima i mnogim dužnostima, odlučila sam putovati «na svoju ruku», ne stigavši pripremiti ponuđene kontakte dragocjene kao putokaze. Među ponuđenim bio je i susret s arheologom profesorom Orestom Korčinskim, istraživačem ranosrednjovjekovnih gradova, posebice grada u Stiljskom. I tada sam se kao putopisinja i zaljubljenica u Ukrajinu zaplela u povijesne, arheološke i etnološke – i jezične teme. Susret s prof. Korčinskim *in situ* u Stiljskom, nedogovoren i sasvim slučajan (a u slučaj ne vjerujem) dogodio se jedne ljetnje nedjelje 2017. Tada sam začuđena, zadivljena, začarana – vidjela kako u Stiljskom postoji službeno obilježen arheološki park posvećen gradu Bijelih Hrvata (8. – 10. st.) i pomislila koliko je taj podatak i to istraživanje nedovoljno poznato u Hrvatskoj te nastojala potaknuti ideju o dolasku prof. Korčinskog u Zagreb. Nakon tri nagrađena ukrajinska putopisa *Hlibivka, Karpatski listići i Putovati u Lavov i vratiti se iz Lviva* (Nagrada «Stjepan Kranjčić» 2017., 2018. i 2019.) prisjećam se dijelova iz neobjavljenoga putopisa o našem susretu u Stiljskom.

U selu je veselo, na kolima s konjskom zapregom voze se seljani, na brdašcu je zabava. Nasuprot ograđenog kipa tužne Majke Božje, prekrasna je zelena barica zaštićena visokim, uspravnim i oštrim listovima šaša i bambusa. Na jednom kolima voze se, poput raščupanog, raznolikog livadskog buketa cvijeća, skupljena seoska djeca. Nestrpljiva sam i zbunjena pa pitam jednog dječaka gdje je *gorodište*. U *dubrovi*, kaže dječak. Znam što to znači i zabrinem se

kako će reagirati Antun, moj suprug i suputnik na ukrajinskom putovanju, ako treba tražiti još i nekakvu šumu. Za to su vrijeme Antun i Lvivljanin Edward, naš taksist i prijatelj, ušli u zgradu, nekad socijalističkog zadružnog doma, s natpisom *Muzej*. Dok sam i dalje stajala na putu gledajući lijepu baricu, ugledah Antuna kako izletava iz Muzeja vičući: *Profesor Korčinski je ovdje, sad će održati predavanje!*

Odjurila sam na brežuljak, profesor je silazio s pozornice gdje mu je dodijeljeno priznanje. Upravo je završavao Festival ukrajinske pjesme. Kad sam mu se obratila i predstavila, bio je zapanjen. *Horvatka!* To zaista nije bilo moguće da ćemo se sresti, bez prethodnog dogovora ovdje u Stiljskom, *Bogu iza nogu*, kako sam rekla Edwardu. Krenuli smo za profesorom u veliku dvoranu u kojoj je održao predavanje. Dvorana je bila puna i šarolika: djeca, bračni parovi, babice s maramama, novinari. Profesor nas je predstavio, zapljeskali su nam srdačno i pozvali na domjenak kod *predsidnika mista*. Na druženje smo pozvali i Edwarda koji je bio odlično raspoložen, nenametljiv i aktivan i vrlo zainteresiran za povijest Bijelih Hrvata. Profesor Korčinski se raduje i uz otmjeni rukoljub predstavlja nam gospođu predsjednikovicu koju naziva svojom sestrom jer ga ugošćuje već godinama dok on i njegovi suradnici „kopaju» po gori. Ona je pak ljupka, iako krupna, svečano obučena u ružičastu čipkastu haljinu s velikom satenskom ružom. I dok me razdragana grli, pozivajući nas da ostanemo kod njih koliko želimo, osjećam toplinu i mekoću njezina bića, plemenitu i prostodušnu. Na stolu su ponuđeni različiti *vareniki* punjeni krumpirom i zeljem,

neoguljeni slatki krastavčići, raženi kruščići sa *salom* ukrašeni malom perjanicom od kopra, bujne makovnjače čiji se nadjev prelijeva poput prekomjernih ženskih oblina. Razgovaramo na divnoj mješavini ukrajinskog i hrvatskih narječja. Kada nam je profesor ispričao kako se u početcima istraživanja čudio zašto se jedan dio gore naziva Šum, riječ koja je nepoznata u suvremenom ukrajinskom jeziku i našao rješenje u hrvatskom, Edward je izazvao smijeh svojom logičnom igrom riječi, zaključivši: *U nas je dubrova, a u vas je šumova!*

Ispred zgrade bilo je sve veselije, počelo se *tancati* i *pivati*, a muzikaši postali sve *gromkiji*. I dalje smo zbunjeno sretni zbog (ne)mogućeg susreta. Profesor Korčinski se zahvaljuje, njegovi se brkovi smješaju, a svijetle oči zagledaju u nebo i šumovitu goru ispred nas. Pokrio je glavu dlanovima i izgovorio: *Providnost!*

Nedogovoreni sastanak s profesorom Korčinskim u Stiljskom zaista mogu zahvaliti *Providnosti*, kako je zaključio profesor – logičko objašnjenje ne nalazim. Zahvaljujući njegovu dugogodišnjem radu, upornosti i posvećenosti na temelju arheoloških dokaza, danas je moguće sastaviti jedan od najvećih ranosrednjovjekovnih gradova-utvrda koja se nalazila na brijegu iznad današnjeg Stiljskog. *Mistečko* Stoljsko spominje se tek u 14. stoljeću na grčkom jeziku u Vatikanskom arhivu kao središte Galicijske metropolije. Mještani su sačuvali predaju kako je nekad na gori postojao veliki grad koji je stradao u požaru, a preživjeli su se nastanili u novom mjestu ispod gore. No, u starom nazivu mjesta sačuvalo se korijen riječi stol vrlo plodan i u hrvatskom jeziku: prije-stol-je, prije-stol-nica, stol-nica, a nastavak –sko i u nekim hrvatskim ojkonimima, primjerice u arhaičnom nazivu Saborsko ikavske Like.

Smislene podudarnosti kao usporedna stvarnost dogodile su se i u Lvivu u kojem sam sreća gospodina Leonida prijepodne kada nam je strpljivo i sa velikom simpatijom pokazivao put prema Operi i navečer dok sam u sumrak tražila izlaz s Visokoga zamka. Tada je bio u društvu svoje lijepe supruge Valentine kojoj je s ushićenjem objašnjavao naš susret i *horvatske*

veze. Putovala sam i u Ivano-frankivsk ne znajući tada, putovima Gige Baričeve, nadahnuta tragičnom sudbinom svoga pretka Marka Rebe koji se nije nikad vratio iz Prvog svjetskog rata i čiji ostatci počivaju negdje na Karpatskom gorju. Krležinim uvjerljivim, gotovo dokumentarnim, dehumaniziranim i tragičnim domobranima, željela sam dodati komplementarnu sličicu iz davne Hrvatske, iz Begovičeva prikaza u kojem su se na galicijskom ratištu našli različiti ljudi. Njihove cipele kao svojevrsni *pars pro toto* opisan je vrlo slikovito: *A obuća najjadnija. I čizme i bakandže i lakovane štiflete, i žuti ševroi i crni bokskalfi, i cipelice s visokim petama, s kopčama i pucetima, jedva mjestimice odaju svoj tip i značaj, jer ih je blato izjednačilo i unakazilo.* Kada smo stigli u Ivano-frankivsk (nekadašnje Stanislavo) saznali smo kako je prošlo točno stotinu godina otkad se ovdje našla moja literarna suputnica Margareta pl. Remetinec, kći banskog savjetnika iz Zagreba, ne bi li se vjenčala s Markom Baričem, ranjenim na galicijskom ratištu.

PROFESOR KORČINSKI U ZAGREBU

Profesor Orest Miroslavovič Korčinski posvećen je istraživanju ranosrednjovjekovnih gradova na području gornjeg Podnestrovlja koji mnogi znanstvenici i istraživači smatraju zemljom ljetopisnih, istočnih ili Bijelih Hrvata. Zavirimo li u geografsku kartu toga područja, mnogi će nas ojkonimi podsjetiti na negdašnje mnoštvo gradišta ili *gorodišta*: Gorodisko, Gorodok, Zvenigorod, Gradivka, Gorodiše uz rijeku Dnister i Gorodište nedaleko Stiljskoga. Zanimljivi su i nazivi mjesta Posada Novomiska i Spas. U taj poetski zemljopis mogla bih zapisati brojno nazivlje mjesta, sela i rijeka pored kojih smo prolazili, a koja, ne brbljajući i ne namećući se poput službenih povijesti, govore o našoj davnoj povezanosti: Sinji Potoki, Tuhalj, Zolota Lipa, Verhnje Sinovidne, Višnja, Lonija, Stare Selo, Komarevci, Seredine, Grebeniv...

Nakon dvije godine nakon našeg susreta u Stiljskom uspjeli smo dogovoriti dolazak prof. Korčinskog u Zagreb i njegovo predavanje o istraživanju srednjovjekovnog grada Stiljsko

kao prijestolnice Bijelih Hrvata i jednog od najvećih europskih srednjoevropskih gradova. Razlog mojem silnom zanimanju za njegovo istraživanje nije bila samo nedovoljna poznatost teme u Hrvatskoj, već upornost, uvjerljivost, istinoljubovost i posvećenost koja je emanirala iz njegove osobnosti. Kada sam ponudila prof. Korčinskom boravak u našoj kući (ne bi li mu skratila muke oko potrebnih novčanih sredstava), moj suprug Antun i ja uvjerali smo se koliko je Orest Korčinski vrijedan pozornosti, ne samo kao istraživač, već i kao čovjek izuzetne osobnosti. On se kod nas osjećao kako kod kuće, a mi smo dragog gosta prihvatili kao člana naše obitelji. Kad bi se pokušao ispričati da nas previše „davim«, odgovorila bih mu kako i ja tako „davim« ljude po cijelom svijetu jer putujući stanujem u kućama dobrih ljudi, a ne u hotelima. Njegov hrvatski postajao je sve bolji, neke je riječi izgovarao gotovo savršeno kad bi ih prvi put čuo. Bavi se i glazbom, svira klavir. Ja sam učila ukrajinski i proučavala mnoge riječi kao daleke zajedničke rođake. U Zagreb je stigao u ponedjeljak 21. listopada 2019. vrlo iscrpljen nakon dvadesetak sati putovanja vlakom pa mi je nakon nekog vremena na našem ukrajinsko-hrvatskom jeziku rekao: *Vi ste mi energiju koju ste ubrali na Vašim putovanjima svijetom, vratili!*

Prof. dr. sc. Orest Korčinski (Орест Корчинський) ukrajinski je povjesničar i arheolog. Rođen je u Lvivu 1952 godine. Na Povijesnom fakultetu Sveučilišta „Ivan Franko« u rodnom gradu diplomirao je 1977., a 1996. obranio doktorsku disertaciju *Gradine Gornjeg Podnistrovlja od 9. do početka 14. stoljeća*. Od 1977. do 1980. radio je kao znanstvenik na Odjelu arheologije u Lvivskome Povijesnom muzeju, a od 1980. do 1986. na Odjelu arheologije

Prikarpatja i Volinskog područja Instituta za društvene znanosti Ukrajinske akademije znanosti. Ravnatelj je gornjodnistrjanske arheološke ekspedicije Ukrajinske nacionalne akademije znanosti od 1987. Tridesetak godina istražuje arheološku, etnološku, materijalnu i duhovnu kulturu karpatskih Hrvata. Autor je više od stotinjak znanstvenih radova i sudionik dvadesetak znanstvenih konferencija u Ukrajini

i inozemstvu. Predavao je arheologiju srednjeg vijeka na sveučilištima u Poljskoj. Od 2001. predsjednik je Organizacije za očuvanje nacionalnog spomenika kulture Stiljski grad (8. – 10. st.), a od 2015. ravnatelj povijesno-kulturnog parka Stiljski grad. Glavni je urednik časopisa *Stiljski grad* koji je pokrenut 2017.

U Matici hrvatskoj u Zagrebu prof. Korčinski održao je 23. listopada 2019. predavanje *Stiljsko gradište od 8. do 10. st. u kontekstu povijesti i kulture Velike (Bijele) Hrvatske o srednjovjekovnom gradu Bijelih Hrvata* koji je bio smješten u mjestu Stiljsko, nedaleko Lviva, u zapadnoukrajinskoj Mikolaivskoj oblasti. Predavanje su organizirali Hrvatsko-ukrajinsko društvo i Odjel za arheologiju i etnologiju Matice hrvatske, a osim ukrajinskog predavača sudjelovali su predsjednik Društva prof. Đuro Vidmarović i pročelnica Odjela dr. sc. Lidija Bajuk, poznata hrvatska kantautorica etno glazbe te ja kao putnica i književnica. U glazbenom djelu programa gitaristice Viktorija

Viktorivna Kulykovska i njezina kći Jana Katruca odsvirale su ukrajinsku božićnu koljadu i podsjetile nas, kako je naglasila moderatorica programa Lidija Bajuk, na hrvatsku i ukrajinsku sličnu glazbenu baštinu te mogućnost njihova zajedničkog podrijetla. Predavanje je prevodio, odličan poznavatelj ukrajinskog i hrvatskog jezika i arheologije kao znanosti – odmjereno i dinamično – zagrebački arheolog Boris Graljuk.

U punoj dvorani Matice hrvatske našli su se veleposlanici (Drago Štambuk stigao je na predavanje izravno iz Teherana), književnici, stručnjaci, znatiželjnici, suradnici prof. Korčinskog iz Lviva koji su publici ponudili knjižicu u kojoj je otisnuto njegovo predavanje na ukrajinskom i hrvatskom jeziku. Jedini novinari bili su učenici OŠ Tituša Brezovačkog koji su željeli izvijestiti o ovom zanimljivom događaju. Najviše ih se dojmio dio predavanja o gradnji brane za regulaciju protoka vode obližnje rijeke Kolodnice i sustava za prenošenje čamaca uzvodno pomoću konopa.

Osobita vrijednost predavanja odnosi se na vjerske sadržaje starih Slavena, na hramove i žrtvenike. Upravo je navedeno u svome

predavanju, održanom u Zagrebu, naglasio prof. Korčinski: *Važna u životu stanovništva ovog kraja bila je duhovna kultura. Spomenici duhovne kulture uključuju nekropole, ostatke drevnih svetišta i hramove u stijenama.*

Korčinski je otkrio i istražio drevne nekropole koje se kao humci različitih veličina uzdižu u bregovitoj okolici Stiljskoga iznad rijeke Kolodnice. U posljednja tri desetljeća u blizini Stiljskoga grada pronađeno je mnoštvo spomenika koje treba istražiti i zaštititi. *Neki od njih toliko su jedinstveni da nemaju inačice na europskom kontinentu*, zapisao je Korčinski u knjižici koja je poslije predavanja bila dostupna slušateljima. Primjerice grad-svetište (8. – 10. st.) nedaleko sela Iliv iznad rijeke Ilovec na kojem se ističe prijestolje na kojem su nekad bila postavljena božanstva. Pored udubljenja na kojem je stajala skulptura pojedinog božanstva, pronađen je vrlo lijepi cvjetoliki brončani prsten, a u njegovu podnožju ostatci životinjskih kostiju i ulomci glinenog posuđa. Površina mu je bila prekrivena drvenim ugljenom i čađom, a na pojedinim mjestima zabilježeni su tragovi obredne vatre. Nedaleko je i veličanstvena špilja koja u neravnoj polukružnoj liniji izvire iz šumskoga tla, po sredini rastvorena uskim duguljastim otvorom. Korčinski pretpostavlja kako su se u toj tajanstvenoj prirodnoj tvorbi, koja simbolizira božicu plodnosti, ženu i majku, održavali vjerski obredi.

Jedinstveno svetište također je *Diravec* ili *Stolni kamen* u selu Dubrova nekoliko kilometara udaljenog od Stiljskoga. Njegova pučka imena spomen su na neobičan izgled toga ogromnoga monolita: veliki otvor koji prolazi kroz njegovo središte i ravnu horizontalnu površinu nalik velikom stolu. U njegovu okomitom zidu tri su udubljene brazde zašiljenih krajeva. U podnožju *Diravca* nalazi se ovalni umjetni kamen, ispod kojeg su pronađeni slojevi ugljena i pepela, ostatci životinjskih kostiju i obrednih glinenih posuda. Prema mišljenju Korčinskoga, taj monolitni kompleks ima kozmogonijsko značenje. Ovalni kamen simbolizira kuglu zemaljsku, tri brazde počela su svijeta: vatra, voda i zrak. Trima elementima posvećene su i tri

žrtvene jame. *Diravec*, kako mještani nazivaju neobičan, visoki kamen, drukčiji je od okolnih stijena s vidljivim nišama četverokutnih ulaza. Ističe se u krajoliku svjedočeći o vjerovanjima *davnoga svita.*

Klanjane dubu zadržalo se sve do 18. stoljeća kada prosvjetitelji zabranjuju pogansko pjevanje ne bi li narod odvratili od stare vjere. U malom stiljskom muzeju na simpatičnom plakatu *Diravec* je prikazan, na dječjem radu, kao kameno čudovište. I zaista, došavši u Dubrovi do padine iznad koje se nadvio njegov lik koji je izazivao strahopoštovanje, učinio mi se okaminom koja je u sebi još čuvala živa sjećanja na gužvu bogova i ljudi u kojoj su okrutna hijerarhija i žrtvovanje bili uobičajeni dio života. Četverokutne udubine, male pećine u stijenama ispod, pripadale su monasima asketima koji su ih nastanili nakon prihvaćanja kršćanstva u 14. st. prije mongolsko-tatarskih napada.

Krajem osamdesetih prošlog stoljeća Korčinski je otkrio i djelomice istražio kompleks stijena na periferiji grada Mikolajiv, 8 km od Stiljskog. U njima su isklesane dvorane nalik nadsvođenim tunelima. Na različitim mjestima u zidovima otvoreni prolazi spajaju te dvorane u jedan objekt. U svaku dvoranu vodio je dvorišni ulaz s vratima što dokazuju sačuvani utori. Korčinski smatra da su to ostatci drevnih kulturnih građevina, hramova božanstva Sunca okrenutih prema jugu. Kada je stanovništvo pokršteno, hramove su koristili redovnici asketi, o čemu svjedoče pravilna udubljenja za oltare i relikvije. O postojanju slavenskog hrama uklesanog u stijenama na visokoj gori pišu i arapsko-perzijski izvori (al-Musudi) navodi Korčinski dodajući svojim arheološkim istraživanjima i povijesne argumente.

U razgovoru s Orestom Korčinskim, rođenim Lvivovljanom, spomenula sam Zbručanski idol koji sam zapazila u Muzeju povijesti religija u Lvivu do velike Dominikanske crkve koja je u vrijeme Sovjeta bila pretvorena u Muzej ateizma. Tada sam pomislila kako je izložak dovoljno privlačan i zagonetan da me ponovno vrati u Stiljsko i moguću rekonstruiranu povijesnu zbilju. Prof. Korčinski mi je potvrdio kako je idol pronađen u termopilskom području koje on označava prostorom stare slavenske zemlje.

Zbručanski idol vitka je četverokutna skulptura s četverostranom glavom (svako od njegova četiri lica okrenuto je prema jednoj strani svijeta), pokrivenom okruglom kapom. Skulptura u obliku stupa podijeljena je na tri dijela: nebo, zemlju i podzemni svijet. Prema tumačenjima pojedinih arheologa likovi u nebeskoj razini su Mokoš, boginja plodnosti s rogom obilja, Lada, boginja rasta i pokroviteljica svadbi s prstenom u ruci, Perun, bog s mačem i konjem. Na zemaljskoj razini dva su muškarca i dvije žene koji plešu na granama. Na najnižoj podzemnoj razini je Veles, troglav, koji zemlju pridržava s tri strane. Idol je pronađen na planini Bogit na raščišćenoj kamenoj podlozi s osam koritastih udubina gdje su otkrivene lubanje dvaju muškaraca i dviju žena – vjerojatno žrtava prinesenih starim bogovima.

Predavanje u Zagrebu prof. Korčinski završio je, pomalo umoran, ali i dalje emanirajući energijom zanesena znanstvenika i ozbiljnog zanesenjaka, s vjerom vrsnoga stručnjaka i argumentima koji prema njegovim stavovima svjedoče o postojanju grada Stiljsko u razdoblju od 8. do 10. st. u središnjem dijelu slavenskoga svijeta, naseljenog Slavenima – karpatskim Hrvatima. Izuzetno velika površina ovog srednjovjekovnog grada (250 hektara) i njegova složena sociološka i topografska struktura svjedoči o jednom od najvažnijih spomenika kulture ranog srednjovjekovlja kako u slavenskom svijetu tako i u europskom surječju.

Orest Korčinski osobito je zanimljiv i duhovit u neslužbenim druženjima. Pričao mi je o svome susretu na stiljskom brijegu s jednim starcem s palicom u ruci koji je tvrdio kako je

Stiljsko spalio knez Vladimir. Korčinski se potrudio da mu navede povijesne izvore koji zapisuju samo kako je Vladimir 992. krenuo na Hrvate, ali ishod njegova vojnog poduhvata nije poznat...No, starac je u nevjerici mahnuo rukom, čvrsto ostavši pri svome uvjerenju. Uvjerljiva mi je profesorova teza kako se knez

Vladimir morao odvratiti od Hrvata kako bi spasio svoju Kijevsku kneževinu. A kako je grad izgorio i posve se ugasio život u njemu, ostaje tajna. Priznavala sam i podržavala njegov rad,

kao što sam vjerovala njegovu iskrenom smijehu koji bi se proširio cijelim prostorom kad se «požalio» kako u Lvivu on i supruga Irena žive u malom dvosobnom stanu, a ovdje kod nas (ili kako on lijepo kaže *u nas*) ima cijeli kat i kad ga moj suprug «tješi» kako zauzvrat raspolaže povijesnim gradom Stiljsko koji obuhvaća 250 hektara. Tako je energija domaćinskih, a tako tajanstvenih Karpata ušla u naš dom.

STILJSKI GRAD (8. – 10. st.)

Grad Stiljsko ističe se svojom veličinom, ostatcima snažnih obrambenih građevina, nekropola, poganskih i kršćanskih naselja, terasa, rovova i kanala. Grad se sastojao od tri dijela: citadele, utvrđenog predgrađa s ostatcima obrtničkih radionica i tržnicom te prigradskih naselja. Središnji trg *ditinec* u obliku je nepravilnoga pravokutnika i podijeljen je u dva dijela. Prolaz-otvor u južnom dijelu zemljanih utvrda naziva se *Zolotna vorota* što su potvrdili i otkriveni ostatci nadvratne građevine. Na području gradišta postoje mjesta koja se nazivaju *Kula* – što također potvrđuju i arheološki nalazi. Tragovi ognjišta, krhotine posuđa i hrane svjedoče o nazočnosti stražara u kulama. Ime lokalitet *Bila doroga* upućuje na razvijen cestovni promet. Na području grada pronađeni su i vrlo zanimljivi predmeti: vrhovi željeznih strijela, fragment stremena i nakovanj s križnim urezom i osmerokutnom zvijezdom. Čak i te, iako malobrojne, ali vrlo vrijedne, krhotine pokazuju kako je riječ o narodu koji je poznao i ratničke i obrtničke vještine.

Na gradini su pronađeni i tragovi talionica željeza, jama za pripremu drvenog uglja, spremnika za razmuljenu rudaču i *peći-kamenki*. Najviše je ostataka djelatnosti na lončarskom kolu. Vrlo je malo predmeta od željeza zbog skupocjenosti toga materijala i zbog kiselosti tla, tumači profesor Korčinski. No, jedan je vrlo vrijedan i cjelovit: prekrasan prsten s ovalnim cvjetolikim ukrasom, rad ne samo umješnog majstora, već i darovitog umjetnika. Oblici lonaca i ostalog posuđa razlikuju se od sličnog posuđa pronađenog u ostalim gradištima. Stiljska keramika vrlo je jednostavna, bez

ukrasa, s izuzetkom nekoliko primjeraka koji su ukrašeni jednostavnim linijama i simbolom koji je nazvan češljem. Zavedena ljepotom karpatskih pokošenih livada na kojima se grabljalo sijeno i ljepotom tradicijskih pisanica u čijoj se ornamentici sačuvao takav oblik, predkršćanski motiv koji simbolizira prvotno jedinstvo gornjih i donjih voda što spajahu nebo i zemlju – razmišljam i o slobodnijoj interpretaciji. Je li riječ o malom češlju za uređivanje kose ili velikom za češljanje pokošenih livada, pitanje je koje nas nadahnjuje na nova pitanja i podršku nastavku istraživanja zagonetnog grada u kojem je pokriveno još mnogo toga lijepog, zanimljivog – i ne tako mračnoga kako je službena povijest označila razdoblje srednjega vijeka.

Zahvaljujući gradnji vodovoda od sela Dubrova do grada Novi Rozdil pronađeni su i istraženi ostatci nekoliko zemljanih brana na rijeci Kolodnici i njezinim pritocima. Moguće je zaključiti, piše profesor Korčinski, kako je veliki slavenski grad (prema znanstvenoj rekonstrukciji tada jedan od najvećih u istočnoj Europi) bio povezan i vodenim putom s Dnjistrom i Crnim morem. Arheološka istraživanja također dokazuju da je u razdoblju od 8. do 10. stoljeća na tom području živjelo mnogobrojno slavensko stanovništvo zbog obilja šuma i vode, i posebice smještaja u središtu putova koji su povezivali istok i zapadnu Europu te sjevernu Europu i Sredozemlje. Razmišljajući o srednovjekovlju, sklonija sam vjerovati da je tadašnja Europa bila povezanija, no što službena povijest (pri)kazuje, zaslijepljena «svijetlim» vremenima koja su slijedila i različitim etničkim preuzetnostima. Ana Kijevska vjenčala se s Henrikom Prvim u Reimsu 1051. i postala francuska kraljica, a Svjatoslav Hrabri svoj je vladarski položaj naslijedio od majke Oljhe iz nordijske dinastije Rjurik.

Taj, na temelju tridesetogodišnjeg istraživanja i proučavanja, veliki grad, profesor Korčinski naziva megapolisom koji je prema mišljenju i drugih istraživača pripadao Bijelim Hrvatima koji se spominju u pisanim izvorima 9. i 10. stoljeća. U znanstveno-popularnom časopisu *Nаша spadšina* (Lviv, 2016.) Korčinski temeljito navodi povijesne izvore. Najviše zapisa o

Slavenima potječe s muslimanskoga istoka: iz pera perzijskih i arapskih geografa koji već u 7. stoljeću putuju Europom kako bi izradili kartu svijeta. Dio njihovih radova preveden je na neke europske jezike početkom 19. stoljeća, a tijekom 20. stoljeća prevedeni su i u sovjetskoj Rusiji.

Zapisi istočnih autora u mnogočemu korespondiraju ili nadopunjuju istraživanja profesora Korčinskog i njegovih suradnika. U opisu slavenske granice ističe se važan podatak: udaljenost zemlje Slavena od zemlje Pečenga jest 10 dana puta, a od Turaka (Mađara) 2 dana puta. Stoga se može zaključuje da se zemlja Slavena nalazi na sjeveru Karpata (od današnje Bukovine do izvora Dnjistra). U opisu zemlje i dvaju najvećih gradova navodi se kako je mnogoljudna s velikim brojem tvrđava i dvama velikim gradovima: Džarvab (Džarvat) i Hordab (Hordat). U gradu stoluje car u skupocjenom odijelu i s krunom na glavi. On posjeduje konje. Godine 885. Ibn Hurdadbeğ zapisuje kako se grad nalazi u podnožju brda odakle se vide Karpati i kako se tri dana mjesečno u njemu održavaju sajmovi. U prepisivanju i izgovaranju izvornih imena zasigurno je došlo do različitih izmjena, stoga Korčinski citira sovjetskog znanstvenika A. Novoseljceva: *Znanstvenici su se davno složili da je ime grada inačica imena Horvat. Sve načine pisanja u sačuvanim tekstovima daju mogućnost zaključiti da pisani izvori govore o slavenskom plemenu Horvata koje se spominje i u ruskim pisanim dokumentima.*

Korčinski također navodi tekst iz 31. poglavlja knjige *De administrando imperio* bizantinskog cara Konstantina Porfirogeneta koji govori o Horvatima koji žive u Dalmaciji, a potječu od nekrštenih Horvata koji se nazivaju Bijeli, a žive na strani Turkije, blizu Frangije i drugih Slavena. Porfirogenet je zabilježio kako etnonim Horvat na slavenskom znači vladar velike zemlje. Vrlo je zanimljivo da zapisuje kako je ta velika Horvatija i dalje nekrštena i kako ima manje pješadije i konjanika od krštene Horvatije, stoga je privlačnija za napade Franaka, Pečeniga i Mađara. Također nema velikih, niti trgovačkih brodova – jer je 30 dana udaljena od Crnog mora.

U najstarijem istočnoslavenskom pisanom

tekstu *Povijest minulih godina*, upozorava nas profesor Korčinski, možemo pročitati kako žive u miru Poljani, Derevljani, Sjeverani, Radimiči, Vjetiči i Horvati. I kako 907. sudjeluju u napadu na Carigrad u vojsci kneza Oleha. I kako ih 992. napada knez Volodimir Svjatoslavovič. Iz ljetopisa ne znamo kako je taj napad završio, no arheološka istraživanja grada iznad mjesta Stiljsko pokazuju da se dogodio veliki požar u kojem je nestao veliki grad – čija neizvjesna sudbina i (ne)poznato ime nadahnjuju na nova istraživanja i nova razmišljanja.

Putujući Karpatima zadivljena sam nazivima sela i mjesta, bajkovita su i odzvanjaju životom iz nekoga davnoga *vrimenta*. Nakon što mi je profesor Korčinski poslao obilje svojih tekstova na hrvatskom, engleskom i ukrajinskom, čitajući ih, ponovno sam se vraćala na Karpate u neki sjetno radosni san. Kao kad smo duboko spavali u lijepom motelu na Karpatima, pri povratku u Zagreb, utonuli u šum stabala, reski miris rijeke Latorice i bjelinu dugovratih margareta koje su cvjetale u parku motela uz drvene sjenice. Zaista se može mirno spavati ako se jedna padina toga gorja zove Dragobrat, a sela Dobrogostiv i Dobrostan.

Nakon uzbudljivog predavanja, druženja i učenja sljedećeg sam se dana u društvu Drage Štambuka, hrvatskog književnika i veleposlanika u Iranu i Oresta Korčinskog počela zanimati za iranske jezike i uvidjela koliko je Zlatna formula hrvatskog jezika ča – kaj – što univerzalna i jedinstvena, a arheologija znanost u mogućem znaku puža (slimak, ukr.) koji sporo napreduje, ali za sobom ostavlja čvrstu kućicu. To je posvjedočio i francuski književnik Fransijs Ponge: *On tako dobro prijanja prirodi, on u njoj tako uživa, tako savršeno, tako izbliza, on je prijatelj tla koje cjeliva svojim tijelom, i neba prema kojem tako ponosno diže glavu*. A mi postupno otkrivamo vjerodostojne tragove koji ne ovise o

svjetonazorima i ideologijama, već o postojanju. Pišući esej *Postojanje kao umjetničko djelo u suodnosima Pongeove i Mrkonjićeve poetike*, razmišljam o tome kako Riječima treba vratiti svježinu, kako Riječ i njezino značenje trebaju biti bliske, gotovo jednake. Proniknuti u prirodu stvari i u svakoj pojedinačnoj otkrivati postanak svijeta, zadatak je i dobrog književnika i dobrog arheologa, i dobrog jezikoslovca...Zanimljivo, ukrajinski pojam *rič* ne označava riječ, već stvar. Zbog toga me se snažno dojmilo upravo podudaranje *poetike (s)tvari* u radu dobroga arheologa. A to također potvrđuje istovjetnost stiljskih mikrotoponima i obilježja (s)tvari kao rezultata istraživanja: Bijeli put, Zlatna vrata, Knežev zdenac, Himina dolina, Veža (Kula), Brana, Komorište i Podkomorište.

Dakle najvažnije nije – da je riječ o gradu i zemlji Bijelih Hrvata (iako može biti važno) – već o istraživanju koje se ustrajno nadopunjuje i dovodi nas u otvoreni prostor za razgovor nudeći nam jedno novo putovanje u prošlost. S radošću sam se odazvala ovim putovanjima, svom stvarnom putovanju u Ukrajinu 2017., usporednom putovanju svojih literarnih suputnika i zajedničkom putovanju u daleku prošlost, u slavenski svijet i sudjelovala u ovim zanimljivim događajima. Vjerujem da putovanja i istraživanja ne smiju nikada prestati. Vjerujem u znanost, ali i u smislene podudarnosti bez kojih svijet ne bi bio tako zanimljiv. I u Providnost i višak stvarnosti u kojima se susrećemo kako bismo svjedočili o prijateljstvu i razumijevanju i povezujemo stvari i riječi, upravo sada kad je znanost u objašnjenju (s)tvarnoga svijeta došla do svojih krajnjih granica. Treba se oduprijeti zaboravu koji nam je nametnuo upravo taj znanošću previše objašnjen svijet tehnikom koja nam je stalno pri ruci – kako bismo ga iznova doživjeli u njegovoj prirodnoj cjelovitosti i neposrednosti.

УДК 94+902/904](=161.2)(497.521.2)«19/20»(092)

Biserka GOLEŠ GLASNOVIĆ

UKRAJINSKI POVJESNIČAR I ARHEOLOG PROF. DR. SC. KORČINSKI U ZAGREBU

Profesor Orest Miroslovovič Korčinski posvećen je istraživanju ranosrednjovjekovnih gradova na području gornjeg Podnestrovlja koji mnogi znanstvenici i istraživači smatraju zemljom ljetopisnih, istočnih ili Bijelih Hrvata. Zavirimo li u geografsku kartu toga područja, mnogi će nas ojkonomi podsjetiti na negdašnje mnoštvo gradišta ili *gorodišta*: Gorodisko, Gorodok, Zvenigorod, Gradivka, Gorodiše uz rijeku Dnister i Gorodište nedaleko Stiljskoga. Zanimljivi su i nazivi mjesta Posada Novomiska i Spas. U taj poetski zemljopis mogla bih zapisati brojno nazivlje mjesta, sela i rijeka pored kojih smo prolazili, a koja, ne brbljajući i ne namećući se poput službenih povijesti, govore o našoj davnoj povezanosti: Sinji Potoki, Tuhalj, Zolota Lipa, Verhnje Sinovidne, Višnja, Lonija, Stare Selo, Komarevci, Seredine, Grebeniv.

Nakon dvije godine nakon našeg susreta u Stiljskom uspjeli smo dogovoriti dolazak prof. Korčinskog u Zagreb i njegovo predavanje o istraživanju srednjovjekovnog grada Stiljsko kao prijestolnice Bijelih Hrvata i jednog od najvećih europskih srednjoevropskih gradova. Razlog mojem silnom zanimanju za njegovo istraživanje nije bila samo nedovoljna poznatost teme u Hrvatskoj, već upornost, uvjerljivost, istinoljubovost i posvećenost koja je emanirala iz njegove osobnosti. Kada sam ponudila prof. Korčinskom boravak u našoj kući (ne bi li mu skratila muke oko potrebnih novčanih sredstava), moj suprug Antun i ja uvjerali smo se koliko je Orest Korčinski vrijedan pozornosti, ne samo kao istraživač, već i kao čovjek izuzetne osobnosti. On se kod nas osjećao kako kod kuće, a mi smo dragog gosta prihvatili kao člana naše obitelji. Kad bi se pokušao ispričati da nas previše «davi», odgovorila bih mu kako i ja tako «davim» ljude po cijelom svijetu jer putujući

stanujem u kućama dobrih ljudi, a ne u hotelima. Njegov hrvatski postajao je sve bolji, neke je riječi izgovarao gotovo savršeno kad bi ih prvi put čuo. Bavi se i glazbom, svira klavir. Ja sam učila ukrajinski i proučavala mnoge riječi kao daleke zajedničke rođake. U Zagreb je stigao u ponedjeljak 21. listopada 2019. vrlo iscrpljen nakon dvadesetak sati putovanja vlakom pa mi je nakon nekog vremena na našem ukrajinsko-hrvatskom jeziku rekao: *Vi ste mi energiju koju ste ubrali na Vašim putovanjima svijetom, vratili!*

Prof. dr. sc. Orest Korčinski (Орест Корчинський) ukrajinski je povjesničar i arheolog. Rođen je u Lvivu 1952 godine. Na Povijesnom fakultetu Sveučilišta «Ivan Franko» u rodnom gradu diplomirao je 1977., a 1996. obranio doktorsku disertaciju *Gradine Gornjeg Podnistrovlja od 9. do početka 14. stoljeća*. Od 1977. do 1980. radio je kao znanstvenik na Odjelu arheologije u Lvivskome Povijesnom muzeju, a od 1980. do 1986. na Odjelu arheologije Prikarpatja i Volinskog područja Instituta za društvene znanosti Ukrajinske akademije znanosti. Ravnatelj je gornjodnistrjanske arheološke ekspedicije Ukrajinske nacionalne akademije znanosti od 1987. Tridesetak godina istražuje arheološku, etnološku, materijalnu i duhovnu kulturu karpatskih Hrvata. Autor je više od stotinjak znanstvenih radova i sudionik dvadesetak znanstvenih konferencija u Ukrajini i inozemstvu. Predavao je arheologiju srednjeg vijeka na sveučilištima u Poljskoj. Od 2001. predsjednik je Organizacije za očuvanje nacionalnog spomenika kulture Stiljski grad (8. – 10. st.), a od 2015. ravnatelj povijesno-kulturnog parka Stiljski grad. Glavni je urednik časopisa *Stiljski grad* koji je pokrenut 2017.

U Matici hrvatskoj u Zagrebu prof. Korčinski održao je 23. listopada 2019. predavanje

Stiljsko gradište od 8. do 10. st. u kontekstu povijesti i kulture Velike (Bijele) Hrvatske o srednjovjekovnom gradu Bijelih Hrvata koji je bio smješten u mjestu Stiljsko, nedaleko Lviva, u zapadnoukrajinskoj Mikolaivskoj oblasti. Predavanje su organizirali Hrvatsko-ukrajinsko društvo i Odjel za arheologiju i etnologiju Matice hrvatske, a osim ukrajinskog predavača sudjelovali su predsjednik Društva prof. Đuro Vidmarović i pročelnica Odjela dr. sc. Lidija Bajuk, poznata hrvatska kantautorica etno glazbe te ja kao putnica i književnica. U glazbenom djelu programa gitaristice Viktorija

Viktorivna Kulykovska i njezina kći Jana Katruca odsvirale su ukrajinsku božićnu koljadu i podsjetile nas, kako je naglasila moderatorica programa Lidija Bajuk, na hrvatsku i ukrajinsku sličnu glazbenu baštinu te mogućnost njihova zajedničkog podrijetla. Predavanje je prevodio, odličan poznavatelj ukrajinskog i hrvatskog jezika i arheologije kao znanosti – odmjereno i dinamično – zagrebački arheolog Boris Graljuk.

U punoj dvorani Matice hrvatske našli su se veleposlanici (Drago Štambuk stigao je na predavanje izravno iz Teherana), književnici, stručnjaci, znatiželjnici, suradnici prof. Korčinskog iz Lviva koji su publici ponudili knjižicu u kojoj je otisnuto njegovo predavanje na ukrajinskom i hrvatskom jeziku. Jedini novinari bili su učenici OŠ Tituša Brezovačkog koji su željeli izvijestiti o ovom zanimljivom događaju. Najviše ih se dojmio dio predavanja o gradnji brane za regulaciju protoka vode obližnje rijeke Kolodnice i sustava za prenošenje čamaca uzvodno pomoću konopa.

Osobita vrijednost predavanja odnosi se na vjerske sadržaje starih Slavena, na hramove i žrtvenike. Upravo je navedeno u svome predavanju, održanom u Zagrebu, naglasio prof. Korčinski: Važna u životu stanovništva ovog kraja bila je duhovna kultura. Spomenici duhovne kulture uključuju nekropole, ostatke drevnih svetišta i hramove u stijenama.

Korčinski je otkrio i istražio drevne nekropole koje se kao humci različitih veličina uzdižu u bregovitoj okolici Stiljskoga iznad rijeke Kolodnice. U posljednja tri desetljeća u

blizini Stiljskoga grada pronađeno je mnoštvo spomenika koje treba istražiti i zaštititi. Neki od njih toliko su jedinstveni da nemaju inačice na europskom kontinentu, zapisao je Korčinski u knjižici koja je poslije predavanja bila dostupna slušateljima. Primjerice grad-svetište (8. – 10. st.) nedaleko sela Iliv iznad rijeke Ilovec na kojem se ističe prijestolje na kojem su nekad bila postavljena božanstva. Pored udubljenja na kojem je stajala skulptura pojedinog božanstva, pronađen je vrlo lijepi cvjetoliki brončani prsten, a u njegovu podnožju ostatci životinjskih kostiju i ulomci glinenog posuđa. Površina mu je bila prekrivena drvenim ugljenom i čađom, a na pojedinim mjestima zabilježeni su tragovi obredne vatre. Nedaleko je i veličanstvena špilja koja u neravnoj polukružnoj liniji izvire iz šumskoga tla, po sredini rastvorena uskim duguljastim otvorom. Korčinski pretpostavlja kako su se u toj tajanstvenoj prirodnoj tvorbi, koja simbolizira božicu plodnosti, ženu i majku, održavali vjerski obredi.

Jedinstveno svetište također je Diravec ili Stolni kamen u selu Dubrova nekoliko kilometara udaljenog od Stiljskoga. Njegova pučka imena spomen su na neobičan izgled toga ogromnoga monolita: veliki otvor koji prolazi kroz njegovo središte i ravnu horizontalnu površinu nalik velikom stolu. U njegovu okomitom zidu tri su udubljene brazde zašiljenih krajeva. U podnožju Diravca nalazi se ovalni umjetni kamen, ispod kojeg su pronađeni slojevi ugljena i pepela, ostatci životinjskih kostiju i obrednih glinenih posuda. Prema mišljenju Korčinskoga, taj monolitni kompleks ima kozmogonijsko značenje. Ovalni kamen simbolizira kuglu zemaljsku, tri brazde počela su svijeta: vatra, voda i zrak. Trima elementima posvećene su i tri žrtvene jame. Diravec, kako mještani nazivaju neobičan, visoki kamen, drukčiji je od okolnih stijena s vidljivim nišama četverokutnih ulaza. Ističe se u krajoliku svjedočeći o vjerovanjima davnoga svita.

Klanjane dubu zadržalo se sve do 18. stoljeća kada prosvjetitelji zabranjuju pogansko pjevanje ne bi li narod odvratili od stare vjere. U malom stiljskom muzeju na simpatičnom plakatu *Diravec*

je prikazan, na dječjem radu, kao kameno čudovište. I zaista, došavši u Dubrovi do padine iznad koje se nadvio njegov lik koji je izazivao strahopoštovanje, učinio mi se okaminom koja je u sebi još čuvala živa sjećanja na gužvu bogova i ljudi u kojoj su okrutna hijerarhija i žrtvovanje bili uobičajeni dio života. Četverokutne udubine, male pećine u stijenama ispod, pripadale su monasima asketima koji su ih nastanili nakon prihvaćanja kršćanstva u 14. st. prije mongolsko-tatarskih napada.

Krajem osamdesetih prošlog stoljeća Korčinski je otkrio i djelomice istražio kompleks stijena na periferiji grada Mokolajiv, 8 km od Stiljskog. Unjima su isklesane dvorane nalik nadsvođenim tunelima. Na različitim mjestima u zidovima otvoreni prolazi spajaju te dvorane u jedan objekt. U svaku dvoranu vodio je dvorišni ulaz s vratima što dokazuju sačuvani utori. Korčinski smatra da su to ostatci drevnih kulturnih građevina, hramova božanstva Sunca okrenutih prema jugu. Kada je stanovništvo pokršteno, hramove su koristili redovnici asketi, o čemu svjedoče pravilna udubljenja za oltare i relikvije. O postojanju slavenskog hrama uklesanog u stijenama na visokoj gori pišu i arapsko-perzijski izvori (al-Musudi) navodi Korčinski dodajući svojim arheološkim istraživanjima i povijesne argumente.

U razgovoru s Orestom Korčinskim, rođenim Lvivovljanom, spomenula sam Zbručanski idol koji sam zapazila u Muzeju povijesti religija u Lvivu do velike Dominikanske crkve koja je u vrijeme Sovjeta bila pretvorena u Muzej ateizma. Tada sam pomislila kako je izložak dovoljno privlačan i zagonetan da me ponovno vrati u Stiljsko i moguću rekonstruiranu povijesnu zbilju. Prof. Korčinski mi je potvrdio kako je idol pronađen u termopilskom području koje on označava prostorom stare slavenske zemlje.

Zbručanski idol vitka je četverokutna skulptura s četverostranom glavom (svako od njegova četiri lica okrenuto je prema jednoj strani svijeta), pokrivenom okruglom kapom. Skulptura u obliku stupa podijeljena je na tri dijela: nebo, zemlju i podzemni svijet. Prema tumačenjima pojedinih arheologa likovi u nebeskoj razini su Mokoš, boginja plodnosti s rogom obilja, Lada, boginja rasta i pokroviteljica

svadbi s prstenom u ruci, Perun, bog s mačem i konjem. Na zemaljskoj razini dva su muškarca i dvije žene koji plešu na granama. Na najnižoj podzemnoj razini je Veles, troglav, koji zemlju pridržava s tri strane. Idol je pronađen na planini Bogit na raščišćenoj kamenoj podlozi s osam koritastih udubina gdje su otkrivene lubanje dvaju muškaraca i dviju žena – vjerojatno žrtava prinesenih starim bogovima.

Predavanje u Zagrebu prof. Korčinski završio je, pomalo umoran, ali i dalje emanirajući energijom zanesena znanstvenika i ozbiljnog zanesenjaka, s vjerom vrsnoga stručnjaka i argumentima koji prema njegovim stavovima svjedoče o postojanju grada Stiljsko u razdoblju od 8. do 10. st. u središnjem dijelu slavenskoga svijeta, naseljenog Slavenima – karpatskim Hrvatima. Izuzetno velika površina ovog srednjovjekovnog grada (250 hektara) i njegova složena sociološka i topografska struktura svjedoči o jednom od najvažnijih spomenika kulture ranog srednjovjekovlja kako u slavenskom svijetu tako i u europskom surječju.

Orest Korčinski osobito je zanimljiv i duhovit u neslužbenim druženjima. Pričao mi je o svome susretu na stiljskom brijegu s jednim starcem s palicom u ruci koji je tvrdio kako je Stiljsko spalio knez Vladimir. Korčinski se potrudio da mu navede povijesne izvore koji zapisuju samo kako je Vladimir 992. krenuo na Hrvate, ali ishod njegova vojnog poduhvata nije poznat...No, starac je u nevjerici mahnuo rukom, čvrsto ostavši pri svome uvjerenju... Uvjerljiva mi je profesorova teza kako se knez

Vladimir morao odvratiti od Hrvata kako bi spasio svoju Kijevsku kneževinu. A kako je grad izgorio i posve se ugasio život u njemu, ostaje tajna. Priznavala sam i podržavala njegov rad, kao što sam vjerovala njegovu iskrenom smijehu koji bi se proširio cijelim prostorom kad se «požalio» kako u Lvivu on i supruga Irena žive u malom dvosobnom stanu, a ovdje kod nas (ili kako on lijepo kaže *u nas*) ima cijeli kat i kad ga moj suprug «tješi» kako zauzvat raspolaze povijesnim gradom Stiljsko koji obuhvaća 250 hektara. Tako je energija domaćinskih, a tako tajanstvenih Karpata ušla u naš dom.

СТІЛЬСЬКО ЗА ЧАСІВ ГАЛЛІВ – БАСТАРНІВ

Кожний народ хоче знати про своє походження та минуле, про походження назв урочищ, гір і рік, сіл і міст рідного краю, в якому він народився. Не один галичанин хоч раз в житті задумується, звідки походить його ім'я, прізвище та назви усього, що його оточує. Читає фоліанти мудрих книг. Слухає по радіо про походження слів його рідної мови та попри все інколи у нього закрадається сумнів, що тут щось не так.

Про галлів нині пишуть одиниці. Дехто вважає, що цей народ колись був, але загубився на задвірках історії і зник. Часто галлів розселяють на теренах нинішньої Франції та її околицях. Факт, що нинішні галичани є прямими нащадками галлів, вважається крамолою.

Та є достатньо свідчень давніх істориків, що у IV - II ст. до н.е. на землі нинішньої Галичини прибували галли. Вони тут застали фракійські племена даків, які ще у VII ст. до н.е. тікали сюди з околиць Греції від свавілля рабовласників дорійців. Даки разом з галлами - у II ст. до н.е. на землях верхнього Подністров'я, Буковини, у Карпатах і на Закарпатті утворили могутню Дакійську державу, якої боявся навіть Рим.

Землі від Збруча до верхньої Вісли і від Карпат до Волині називаються Галичина. Західні сусіди у всі віки називали її Галіція. Насправді, обидві назви є правдивими і походять від назви численного і високоосвіченого народу, який ще на зламі старої і нової ер мав власну латинізовану мову. Цей народ називали кельтами. Оскільки кельти були неперевершеними майстрами добувати чисту кристалічну сіль із складних, часто гіркуватих, розсолів, то римляни на межі старої і нової ер назвали їх галлами.

Галли були неоднорідні. Серед них були металурги, солевари, гончарі, рибалки, ско-

тарі та землероби. Галли були добрими воїнами. Різні їх племена населяли побережжя Адриатики, долину річки По, частково землі сучасних Франції, Словенії, Австрії, Чехії, Словаччини, Угорщини та Західного Прикарпаття. Вони охоче мандрували і колонізували сусідні землі. З IV ст. до н.е. їх мандрівники і купці проникають у Східне Прикарпаття і Західне Поділля. Галли якийсь час з римлянами жили мирно. Та потім між ними почалися військові сутички, а в IV ст. до н.е. галли напали на Рим і пограбували його. Коли Рим зміцнів, то підкорював сусідні народи, поповнював їхніми молодими чоловіками власне військо, а інших перетворював в рабів і тисячами продав на невільницьких ринках. Галли були сміливі та войовничі, але через розбрат не могли протистояти добре організованим із залізною дисципліною легіонам римлян. Галли тікали туди, куди не досягала грізна рука Риму. Вони в останні століття перед Р.Х. переходили Дунай, Карпати і розселялися на Прикарпатті і Поділлі серед галлів, які прибували сюди за кілька століть до них.

За видом діяльності, галли ділилися на босняків та хорватів. Босняки були металургами, солеварами та гончарями. Їх столицею був Войнілов. Тут перебував їх король. Хорвати були землеробами, скотарями та рибалками. Їх король сидів у граді Століско (нині с. Стільсько на Львівщині). На межі старої та нової ер обидві столиці, навіть по мірках сьогодення, були мегаполісами і займали площі понад 4 тисячі гектарів. У граді Войнілов віддаль між східними та західними воротами сягала 12 км. Це місто вистояло віки, але грабівницькі набіги татар і турків змели його з лиця землі. Після останнього погрому і спалення у 1594 році, адміністративна влада міста перейшла до містечка Прокопів, який відтоді і до нині називається Вой-

нилів. На місці давнього града залишилися його присілки с. Перекуси (горішня частина Помнеркі), с. Протеси, с. Діброва та Каміне (північна околиця с. Томашівців), яку здавна і донині називають Босні. Оскільки металурги-босняки свої поселення закладали по горбах поблизу залізоплавильних домниць та гут, то їх називали БОСНІ. Походить назва від БОС (BOSSe) – ГОРБ та НІД (NId) – ЖИТЛО.

Назви топонімів Галичини свідчать, що залежності від рельєфу місцевості, особливості клімату та нахилу населення до певних видів діяльності, на різних теренах держави галлів-бастарнів був пріоритетним якийсь один вид діяльності. В гірській місцевості Карпат випасали овець, з молока яких та виготовляли сир, а шерсть та шкіри використовували для виробництва кожухів. Звідси у низини Закарпаття та Прикарпаття доставляли сплавом колоди дерев.

На Покутті вирощували льон, коноплі. З них виготовляли волокно та виготовляли тканини. З насіння добували олію.

Опілля забезпечувало державу бастарнів зерном та рибою. Тут перегороджували греблями русла річок і утворювали каскади ставів.

В околицях древнього Жидачева, який в ту пору називався Зудеч, вичиняли шкіри тварин та шили різноманітне взуття для знаті, війська та продажу на ринках. На теренах всього краю, а особливо на території між Дністром, Лімницею та Свічею на прирічкових долинах галли - босняки у численних копанках - прірвах добували болотну залізну руду. У домницях, які закладали у верхів'ях довжелезних ярів, виплавляли крицю. Проковуючи крицю у кузнях, з неї виготовляли зброю, засоби праці та побутові речі, які мали шалений попит на ринках сусідніх народів.

По обидва боки Карпат тягнувся пояс родовищ солі. Володіючи умінням добувати з гірких розсолів придатну для вживання кристалічну сіль, галли освоювали ці родовища і багатіли на продажі солі.

Там де нафта виступала на поверхню, галли добували мазут, яким змащували осі коліс

возів та днища човнів. З колод берез вони добували дьоготь.

Майже на всій території Дакійської держави гончарі за допомогою гончарного круга виготовляли різноманітну кераміку.

Переважна кількість назв власних імен людей, тварин, рослин, гір, долин, сіл та міст мають давньогалльське походження.

Уся влада у державі галлів-бастарнів належала королю та жерцям, яких називали друїдами. До друїдів належали священики, маги, лікарі, вчителі, письменники, композитори, музиканти та співаки.

ДАКИ

У 7 ст. до н.е. на північних околицях Греції проживали дорійці. Вони на своїх землях запровадили деспотичне рабство і поневолювали сусідні фракійські племена даків і гетів. Не витримавши свавілля дорійців, даки і гети тікали світ за очі і оселилися на землях нинішньої Румунії, Закарпаття, Карпат, Прикарпаття та Західного Поділля. Якщо на південь від Карпат селилися переважно дуже войовничі гети, то на Прикарпатті і Поділлі осідали даки. Тут вони протягом кількох століть жили невеликими племенами серед відсталих автохтонів. На чолі даків стояв цар. Селилися царі на високих, захищених глибокими ярами та урвищами горбах. Письмом не володіли, а їх житла навіть не мали стелі. Вели полігамне життя. Їх знаряддя праці та зброя були із бронзи, кісток та кременю. Займалися даки переважно рільництвом та плеканням тварин.

ГАЛЛИ – БАСТАРНИ

Все почало змінюватися, коли у IV - II ст. до н.е. на Прикарпаття та Закарпаття прибувають кельти, яких у Європі за вміння добувати з гірких розсолів кухонну сіль називали галлами. Галли стояли на вищому щаблі розвитку від даків, бо володіли секретом металургії заліза, а з численних соляних джерел з гіркою ропою добувати кухонну сіль. Для виробництва посуду з глини застосовували гончарний круг. Їх сім'ї були моногамними. Галли були відмінними торговцями та ман-

дрівниками. Пересувалися на великі відстані плоскодонними човнами руслами численних річок та сухими вододілами великих рік. У криті брезентом вози запрягали коней. Волів використовували у сільському господарстві та при перетягування човнів з верхів'їв однієї річки у іншу. Для цього на осі човнів, які кріпилися впоперек на носі і кормі човна, надівали великі колеса. На виступаючі за борти човнів осі кріпили стійки з парусом у горі. Зміною положення цих бокових вітрил галли маневрували човнами підчас походів. На закріпленій у центрі човна високій щоглі кріпили великий парус і з його допомогою пересувалися руслами великих річок, озер та морів. Оснащений таким способом човен спереду повторював контури нинішнього герба України - тризуба. І цілком ймовірно, що погаллізовані у перших століттях нашої ери руси та українці для свого символу запозичили обриси давньогалльського човна. Запозичили українці у галлів і кольори прапора. Але, якщо нині він у них синьо-жовтий, і за твердженням знавців символізує синє небо і жовте колосся, то прапор галлів був жовто-голубий, бо символізував жовте сонце, навколо якого перебував їх верховний Бог - Перецілі, що в перекладі з давньогалльського означає Отець Небесний, та голубизну всіх священних вод.

Галли були високоосвіченим народом. На чолі їх держави стояв вибраний жерцями король. До касти жерців, яких галли називали друїдами, належали священики, вчителі, лікарі, маги, музиканти та поети. На межі старої і нової ери письмом у Європі володіли лише греки, римляни та галли. Письмо останніх було сильно латинізоване. Воно не збереглося, бо усі знання галльські вчителі передавали у школах лише усно. Тому школи знаходилися або у безлюдних нетрях лісів або у печерах. Вчилися у школах діти галлів 12 років, а на друїдів учили 20 років. У суспільстві галлів існувало рабство, але воно не було деспотичним, бо якщо римляни та скіфи використовували працю раба до смерті, то раб галлів працював на господаря якийсь ви-

значений наперед термін і за сумлінну працю звільнявся достроково. Рабів галли в школах не учили і за своїм обрядом не хоронили.

Тих галлів, які в давнину населяли землі Закарпаття та Прикарпаття, давні історики називали бастарнами. Та назва і донині «будоражить уми» деяких істориків, бо дехто з них твердить, що бастарни не були галлами. Насправді давні предки галичан дістали таку назву через архітектуру своїх жител. Довга і вузька хата галла складалася з двох кімнат з наскрізними сіннями посередині. Багатий галл жив у двох кімнатах, а бідний - другу кімнату використовував як стайню для худоби, коней, свиней та птиці. Кімнати та стайні мали стелі. У сіннях стелі не було, бо сюди через отвір у стіні з печі, яка була у кімнаті виходив дим. Він струменів на горище і через солом'яну покрівлю просочувався зовні. А щоб від гарячого диму не загорілася дерев'яна стіна, то отвір обмазували глиною. Називався цей димохід КАГЛА, тобто ТУТ ГЛИНА, бо на мові галлів КА – ТУТ, а ГЛА - ГЛИНА. Нині словом БАС називають лежачий на горищі димохід, але давно так називали низьку стелю у кімнаті. Оскільки все низьке галли називали БАС (BAS), а три приміщення (дві кімнати і сіни) називали ТАРНЕ (TARNE), то і все їх житло називалося БАСТАРНЕ, а галлів, які селилися у цих продовгуватих і вузьких будинках, називали БАСТАРНАМИ. Такий спосіб будівництва жител галичани застосовували навіть у ХХ ст., бо подекуди у всіх регіонах Галичини збереглися донині продовгуваті дерев'яні хати з двох кімнат та наскрізними сіннями між ними. Особливо багато їх є у селах навколо Калуша та сучасного Войнилова. Але нині ці хати та й усі простори приміщення тут називають баштарнями.

Яскравим підтвердженням архітектури жител галлів-бастарнів давнього града Століска (нині с. Стільське), є праця відомого у світі археолога Ореста Корчинського, яка іменується «Стільське городище VIII-X ст. в контексті історії та культури Великої (Білої) Хорватії». Тут, на с. 14 подано кількість знайдених жител та їх розміри :

«Житлово-господарський комплекс на передмісті представлений рештками жител наземного та заглибленого типу. Всього відкрито і розкопано 30 жител. Житла наземного типу представлені рештками трьох згорілих будівель зрубної конструкції. Будівлі мали ширину від 2,5 до 2,8 м та довжину від 19 до 15 м. У процесі розкопок встановлено, що кожна будівля була розділена поперечними стінами на кілька приміщень, в яких містилися житло і різні господарські приміщення».

Отже, висловлена у книзі «Світ східних галлів» гіпотеза про архітектуру жител давніх галлів-бастарнів була науково підтверджена знахідкою Ореста Корчинського.

ТОПОНІМИ СТІЛЬСЬКА

Назва топонімів Стільська та його околиць красномовно пояснюють події, які відбувалися у цій місцевості.

У Малій Волі є Середній Горб. Його назва пояснює, що тут ще з 7 ст. до н.е. перебував із челяддю та охороною фракійський цар даків. Галли, які прибули в околиці нинішнього Стільська через кілька століть, зустрівши на своєму шляху місто, назвали його СЕРЕГНЕ, тобто ЦЕ ЦАРСЬКЕ, бо на мові галлів РЕГНЕ (REGNE) – ЦАРСЬКЕ. Сидів дакійський цар також на оточеній урвищами горі Середне, яка височіє над однойменним селом біля Войнилова, та на живописній горі Середня, яка стримить над Дністром поблизу села Цвітова. Оскільки даки проживали невеликими племенами з царями на чолі, то у Галичині та Закарпатті є ще кілька топонімів з назвою Середне, Середня та Середній. Галли з даками не тільки не ворогували, але й неподалік від їх столиць засновували свої гради.

Можливо, що галли-бастарни свої перші гради заснували на горбах поблизу нинішніх сіл Велика і Мала Воля. Первісною столицею галлів був, мабуть, град Велика Воля (первісна назва Велика Воля), бо походить назва ВИЛИКА від ВИЛЕ (VILLE) – МІСТО та КА- ТУТ. Слово ВОЛЯ (VOLLE) означає СУСПІЛЬНЕ ПОЛОЖЕННЯ, РАНГ. Отже, у цьому граді проживав хтось з високим

суспільним положенням. Мешканці Малої Воля мали менший статус, бо слово МАЛА складається зі слів МАЛ (MAL) – ПОГАНІЙ, КЕПСЬКИЙ та ЛА (LA) – ТУТ. Та все ж мешканці малої та Великої Волі сповідували одну релігію, бо у північно-східній околиці Малої Волі є топонім Лиса Гора, на якій друїди на капищі приносили жертви. Є тут і Березина, де забавлялася молодь міст.

У Малій Волі є топонім Червинець. Тут тимчасово проживали та харчувалися приїжджі до міста мандрівники та торговці. Походить назва від ЧЕР (CHERE) – ЇЖА, слова ВІ(VIE) – ЖИТТЯ, ПРОЖИВАТИ та ВЕЦЬ-ПОСЕЛЕННЯ. У Північній околиці Малої Волі збереглися топоніми Ковалівка та Поляниці. У Ковалівці торцівці підковували та лікували після виснажливих тривалих мандрівок коней. А в Поляниці стояли млини, камені яких перемелювали зерна злаків на борошно, тому назва ПОЛЯНИЦІ і походить від слів ПОЛЕН (POLLEN) – борошняний ПИЛ (борошно) та НИЦІ – ПОСЕЛЕННЯ мельників. Та найцікавішим є те, що при в'їзді в село зі сторони Стільська проживає родина, яка носить збережене протягом віків в чистоті галльське прізвище ДРУШПАН. Назва його походить від ДРУ(DRU) – СИЛЬНИЙ, ВЕСЕЛИЙ, слова СЕ –ЦЕ та ПАН (PAON) – ПАВЛІН, бо так називали яскраво і багато одягнених вельмож, які подібно птахові павліну надувалися від своєї величі.

В час, коли галлам – бастарнам стали надокучати вороги, виявилось, що гради Велика та Мала Воля не є досить захищеними від проникнення у них ворожих зайд. Король бастарнів вирішив закласти нову столицю на горбі, який із заходу, сходу та півдня був оточений річкою Колодницею та глибокими ярами. Дитинець града стояв на горі, яка нині носить назву ШТОЙКОВА ГОРА. Назва пояснює, що ворог штурмом це місто взяти не зміг, бо походить назва гори від СТОЇК, ШКОЇК (STOIQUE) – НЕПОХИТНА, слова КОВ – ГОЛОВНА та ГОРА.

Головне місто, у якому сидів король, галли називали СТОЛІСКО. Походить назва від ла-

тинського СТО (СТО) – СТОЇТЬ, або галльського СТИЛ, МІСЦЕПЕРЕБУВАННЯ, слова ЛИС (LIS) – ЛІЛІА – символ королівської влади та КОВ – ГОЛОВНИЙ.

Галли володіли секретом добувати заліза із залізвмісної болотної руди. Її викопували із прірв в околицях сіл Рудківці, Руда, Рудки. Руду промивали, сушили, обпалювали від рослинних решток, возили у верхів'я довже-лезних ярів. Тут, у гутах, на відрогах верхів'їв ярів, де завжди була тяга повітря, закладали домниці і виплавляли у них крицю. Оскільки криця була нещільна і містила домішки золи та вапна, яке додавали у домницю для твердості заліза, то її звозили у місцевість Каміне. Тут у численних кузнях крицю нагрівали у горнах і наступним проковуванням з неї витискали домішки та ущільнювали. І лише таке залізо було придатне для виробництва засобів праці, предметів побуту, деталей возів, млинів, різного інструменту та зброї. Багато криці, яку звезли в околицю Століска для проковування у кузнях та виробництва залізних виробів, відкопав археолог Орест Корчинський.

У своїй праці «Стільське городище VIII-X ст. в контексті історії та культури Великої (Білої) Хорватії» на с.14 написано:

«У кількох місцях на долівці споруди виявлено фрагменти відпрацьованих залізних предметів, ймовірно призначених для повторного їх переплавлення. В заповненні горну зібрано понад 40 кг злитків низькоякісного заліза. За межами залізоплавильної майстерні відкрито яму для прямокутної форми для накопичення та очищення залізної руди».

Північніше Штойкової гори поряд височить гора Шум. Тут молодь міської знаті у певні дні забавлялася та знайомилася. Походить назва ШУМ від від галльських слів ШУ МА (SHOU MA), що перекладається як ДУШЕНЬКА, СЕРДЕНЬКО. У нищеній віками різними зайдами Галичині свято Шума пропало, але у сучасній Хорватії його продовжують відзначати і досі. Молодь нижчого суспільного положення розважалася у місцевостях Березина. Такий топонім є і в околиці

Стільського. Походить назва БЕРЕЗИНА від БЕРЕ (BEARE) – веселитися і ЗАЙН (SAIN) – ГРУДИ, ПАЗУХА, а це означає, що поведінка давніх предків галичан нічим не відрізнялася від сучасних хлопців, які при забавках з дівчатами намагалися хапати дівчат за груди або проникнути у пазуху сорочки.

Північніше гори Шум є місцевість з промовистою назвою Затінок. Тут відбувалися весілля, під час яких гості, як і в новітні часи, досита споживали різні смачні наїдки, бо походить назва ЗАТІНОК від слів ЗАТІ (SATIEete) – СИТІСТЬ та НОК (NOC) - ВЕСІЛЛЯ, ШЛЮБ, БЕНКЕТ. Слово НОЧЬ збереглося у російській мові, і означає частину доби. Та давно цим словом називали ВЕСІЛЛЯ. Предки давніх галлів-бастарнів віками зберігали звичай проводити весілля вночі. У Галичині, по деяких села і у наші дні весілля розпочинають, коли надворі темніє. На Покутті донедавна весілля розпочинали лише з настанням темряви і провадили його цілу ніч до світанку.

Південніше дитинця, праворуч дороги, яка веде з Стільська до Ілова, гора називається Плеската Гора. Тут, на площі, знаходився приміський ринок. Походить назва від ПЛИ (PLI) –СКЛАДАТИ (товари), слова СК, СЕК (SEC) – СУХИЙ, СУШИТИ та ТА – ТУТ. Отже на приміському ринку не лише торгували, але й сушили промоклі у дорозі товари та зберігали їх під охороною у коморах, які знаходилися у місцевості Коморище та Підкоморище.

Град Століско добре охоронявся від чужинців та розбійників гайдуками, які не лише охороняли місто, але й супроводжували торгівців у далеких подорожах на ринки сусідніх народів та племен. Проживали гайдуки у підніжжі града на правому березі річки Колодниці у місцевості Гайдучина. До гайдуків король набирав молодих, міцних та веселих хлопців. Тому і походить назва ГАЙДУК від галльських слів ГАЙ (GAIE) – ВЕСЕЛИЙ, ЖВАВИЙ і ДУКС (DUX) – ПРОВІДНИК. Через те, що в Україні гайдуки перебували на службі поміщиків та багатіїв, про

них серед селян-кріпаків ходила лиха слава. Та у сучасній Хорватії гайдук донині є взірцем доблесті та героїства. Народ ними пишається і співає про гайдуків багато пісень.

Перед виїздом з торгового шляху на ринок Століска, торговці сплачували мито. Знаходився давній митний пост на річці КОЛОДНИЦІ, бо назва цього гідроніму походить від галльського КОЛО (COLUOIR) –ПРОХІД, слова ДЕНІ (DENI) - ГРОШІ (мити) та НІЦЕ – МІСЦЕВІСТЬ. На ніч митний прохід зачинявся на замок, який галичани донині називають КОЛОДКА.

Давні галли понад усе любили страви з свинини. Тому неподалік нинішнього Миколаєва знаходимо топонім Кошарки, а в західній околиці града Войнилова за селом Протеси є топонім Кошерки. І саме тут вирощували свиней, бо назва КОШЕРКИ походить від слів КОШЕ (COCNE) – СВИНЯ і РІЖЕ (RICNE) – БАГАТО, БАГАТИЙ. Якщо нині хтось скаже, що РІЖЕ СВИНІ, то давній галл вважав би, що мова йде про багато свиней.

Для харчування населення града Століска у його околицях вирощували також качки, бо назва топоніму КАНЕЧІ походить від галльських слів КАНЕ (CANE) - КАЧКА та ЧІ (CI) – ТУТ. Поселення птахівників знаходилося північніше дитинця Століска на пологому схилі у верхів'ї Колодниць. Оскільки качка є птицею водоплавною і для вигулу потребує водойм, то струмки, які утворювали Колодницю, перегороджували і утворювали ставки для вигулу птиці. На горі Канечі археолог Орест Корчинський виявив сліди будинків, які, можливо, були житлами людей та пташників, у яких качки зимували, неслися, висиджували потомство. Тут стояли комори для зберігання кормів для птиці.

Дуже часто мандрівники та торговці в околицях давньогалльських міст затримувалися надовго. Мандрувати далі їм могли заважати, надмірна холоднеча і заметілі взимку або затяжні дощі та повені – влітку. Оскільки гості міста платили мито і поповнювали казну держави, то волею короля чи володарів градів банів і ковбанів для них неподалік закладали поселення, де чу-

жинці та гості короля могли переночувати, харчуватися, підлікуватися, підкувати коней та відремонтувати вози і сани.

На відміну від своїх сусідів, галли-бастарни та їх нащадки - хорвати та босняки - вели високоморальне моногамне життя. Та чужоземні мандрівники таких чеснот не сповідували і при кожній нагоді шукали для насолоди жінок. Для їх забаганок у поселеннях – готелях влада дозволяла перебування жінок, які задовольняли потреби мандрівників і торговців. У Галичині донині топоніми давніх стратегічних градів носять назву Любша, Ласкавець, Пуятинці, Розпутнів та інші. Південніше Століска, у живописній місцевості, є топонім з промовистою назвою ЛАСКИ. Тому і походить слово ЛАСКИ від однойменного галльського ЛАСКИ (LASCI) - ХТИВИЙ. А нинішній вираз «Вона (чи він) хоче ЛАСКИ», по суті мало чим відрізняється від прадавнього і зрозумілий нині усім.

Не витримавши періодичних надоїдливих походів даків та бастарнів на околиці Римської імперії, імператор Траян у 106 році направив у Дакійську державу свої легіони і заповнив ними землі по обидва боки Карпат. Одним із свідчень того є топонім у горах за Осмолодою, який до нині називається перевал Легіонів. Тоді войовничих даків римляни вловили і переселили під нагляд Риму на землі сучасної Румунії. Легіони повернулися до Риму, але біля кожного града галлів-бастарнів були закладені хорони для римських намісників, які до 274 року контролювали життя у Дакійській державі. Та коли Рим під тиском варварів послабився, то імператор Авреліан наказав римлянам покинути терени Дакійської держави. Але, оскільки римляни в ті часи були відомими у Європі розпусниками, то, можливо, що їх намісник та його охорона у Століску, якщо не проживали у Ласках, то були тут найчастішими гостями.

ІСТОРИЧНІ ПРИЗВИЩА МЕШКАНЦІВ СТІЛЬСЬКА

Минули віки. Землі нащадків білих хорватів галичан плюндрували варяги, угри, татари-монголи, турки і татари, венеци-поляки, гіт-

лерівці та москалі, але у Стільську збереглися прізвища, які багато чого розказують шукачеві.

Лінгвісти впевнені, що мова кожного великого народу за 1000 років змінюється лише на 18 %. Це означає, що галичани в своїй мові ще донедавна вживали переважну більшість слів, якими розмовляли їх далекі предки. Багато топонімів, гідронімів і прізвищ у сучасній Галичині звучать так, як і в перші століття нової ери. У Стільську нині проживає ШОЛОПА, який забавляв танцями королівську родину, бо його прізвище походить від галльського ШАЛОПЕ (CHALOUPE) - ТАНЕЦЬ давніх галлів. І нині веселуна та забавного чоловіка в називають ШАЛОПАЙ. Його односельчани КОРДА і КОРДОВА сукали з повісма конопель і льону шнурки або натягали на луки тятиви. Слово КОРДА походить від галльського КОРД (CORDE) - ШНУРОК, КАНАТ, ТЯТИВА лука. Предок жителя Стільського на прізвище КУНДИК вирощував на загаченій греблею Колодниці норок і бобрів. Його прізвище походить від слів КУН (CUNICU) – ХУТРОВИЙ ЗВІР і ДИК (DIQUE) - ГРЕБЛЯ, ДАМБА. Його односельчанин ТАНЧАК у бочках дубив шкіри, бо ТАН (TAN) - ДУБИЛЬНА КОРА, а ЧАК (CHAQUE) - БОЧЕЧКА (напевно, для вичинки шкірок дрібних звірів).

Багато учнів сучасної Стільської школи і донині носять прізвища своїх далеких пращурів. Серед них є Бобоцько. Його далекий предок був жерцем і головним давнім предтечею педіатрів. Він лікував різні дитячі болячки, бо БОБОЦЬКО походить від гальських слів БОБО (BOVO) – біль, болячка (на дитячій мові), ЦЕ (CE) і КО (COU) – головний.

Давній Савка був відомим кухарем, бо його прізвище походить від галльського САВКЕ (SAUCE) – соус, приправа, підлива. Заневич був племінником якоїсь знатної особи, бо СА (SA) – його, свій, НЕВИ (NEVEU) - племінник, а Ч походить від галльського ЦЕ, тобто ЦЕ ЙОГО ПЛЕМІННИК. Давній Попович проживав серед жерців, бо його прізвище походить від ПОПО (POPE) – помічник жерця, волхва, а ВІЦЕ - місцевість.

На кладовищі сучасного Стільська на могильному хресті викарбувано, що тут захоронений ЯЖ. Його предок, мабуть, був землеробом, бо слово ЯЖ походить від галльського ЯШ, ЯЧ (JASHER) - поле, пар. На іншому хресті є напис ЦИНДРА, що дослівно перекладається з давньогалльської як ПОПІЛ (CENDRE). Може предок цієї людини, спалюючи у лісі хмиз, діставав попіл, з якого галли добували поташ і використовували його при воронуванні залізних виробів і пранні білизни. Коли в процесі випалювання попелу враз піднімався сильний вітер, який розвіював попіл по лісі, то праця ЦИНДРИ пропадала і про нього казали, що він ПРОЦИНДРИВ плід своєї довготривалої праці, бо попіл не припилював і прогайнував. Нині у Галичині про людину, яка нізащо розпустила свій маєток, кажуть, що вона його ПРОЦИНДРИЛА або пустила з вітром.

Учень з прізвищем Бінас також може пишатися ним, бо його предок був вправним ковалем, який робив сапи. Слово БІНАС походить від БІН (VINE) – сапа і АС (AS) - майстер своєї справи.

ІЛІВ – ДУХОВНА СТОЛИЦЯ ГАЛЛІВ

Галли були високодуховним народом, які вірили, що усе на світі створили боги і всім управляють. Найвищого Бога вони називали кількома іменами. Найпоширенішими були назви ДИВ, ЕЛЕВЕ і ПЕРЕЦІЛІ, де ДИВ (DIEU)- БОГ, ЕЛЕВЕ (ELEVE)- НАЙВИЩИЙ, НАЙВЕЛИЧНИШИЙ, а ПЕРЕЦІЛІ – ОТЕЦЬ НЕБЕСНИЙ, бо на їх мові ПЕРЕ (PERE) - БАТЬКО, а ЦІЛІ (CIEL) – НЕБО. Крім головного бога, галли вірили у багатьох богів нижчих рангом. Їх називали ДЕЙТЕ.

За кілька кілометрів на схід від Століска знаходилася святиня бастарнів ЄЛЕВЕ або ЄЛЕВ. Нині ця місцевість називається Ілів і таку назву носить маленьке село, яке розкинулося по берега потоку Іловець. Та в давнину ця місцевість входила у межі града Століско, бо свідченням цьому є топонім Воротищі, який знаходиться у східній околиці Ілова. Назву Ілів придумали у пізніші віки,

бо у 2004 році довгожителька Стільська Анна Шумська на запитання «Якою дорогою їхати до Ілова?», спокійно відповіла, що «До ЄЛОВА є дорога на схід, яка починається неподалік між горбами». А кілька років пізніше мешканка Нового Роздолу на запитання, яка дорога веде до Ілова, показала рукою напрям на північ і сказала, що саме ця дорога веде до ЄЛОВА. Отже, народ ще пам'ятає, що нинішнє село Ілів називалося ЄЛЕВ або ЄЛОВ.

Топоніми Ілова переконують, що саме в цій місцевості давні жителі града Століска і його околиць на Лисій Горі, яка знаходиться за потічком ліворуч дороги на дачі, протягом року кілька разів на капищі приносили жертви Богам, споживали запечене м'ясо принесеної в жертву тварини, пили вино та веселилися. Тому і походить назва ЛИСА від однойменного галльського слова ЛИСА (LIESSE) – ВСЕНАРОДНІ ВЕСЕЛОЩІ. Знаходиться ця гора ліворуч дороги на дачі. Напроти Лисої Гори, південніше, через дорогу, стримить живописна гора. Селянин, перша хата якого стоїть за потічком під цією горою, впевнений, що проживає під горою Перецілі. Тут, мабуть, перебувало святилище Верховного Бога усіх галлів – ПЕРЕЦІЛІ, тобто ОТЦЯ НЕБЕСНОГО. Згадаймо, що у всіх Євангеліях нащадок галлів, галієянин Ісус Христос, Бога називає ОТЕЦЬ НЕБЕСНИЙ. Можливо, що Ісус у неописаному Євангеліями періоді життя від 12 до 30 років мандрував землями однокровних з ним галичан. Можливо, що він тут спілкувався з місцевими священиками друїдами та побував на горі Перецілі.

У день літнього сонцестояння галли сходилися до храму, який стояв на закруті рік, віддавали жертви богам і всенародно до ночі тут святкували. Неподалік Ілівської церкви, на правому березі потічка Іловця, є топонім Лука. І саме тут стояв огорожений від проникнення народу прирічковий храм Луку, в середині якого було капище, на якому приносилися жертва богам у виді крові принесеної в жертву тварини та бузинового вина – елю. Походить назва Луку від галльського ЛУКУ(LUCU) - ГАЙОК ПРИСВЯЧЕНИЙ

БОЖЕСТВУ. Десь тут мусів бути топонім Користова чи Користи, де стояла статуя Богині Нового врожаю, якій поклонялися у серпні, але автор такої місцевості не знайшов.

ХОРВАТІЯ І ХОРВАТИ

Археолог Орест Корчинський подає свідчення давніх мандрівників і їх враження про країну хорватів.

Мандрівники зі Сходу писали, що у країні слов'ян є два великі міста. Одне на сході і називається Вантіт або Вабніт, а друге, яке розташоване у центрі країни, називається Джарват, Джарват, Хордаб чи Хорват. Хорвати – володарі великої країни (Багрянородний) і їх столиця знаходиться у передгір'ї, звідки видно Карпати.

При подорожах по землях сусідніх народів, чужоземні мандрівники намагалися вивчати ази мови народів країн, через які вони проходили, і тому часто давали на тих мовах назви побаченому, виходячи з власних вражень. Прибувши у Століско, чужинці переконалися, що тут можна безпечно перебувати і зберігати товари. Можна тут на якийсь час у місцевих коморах залишити частину товару, а з рештою йти на ринки сусідніх градів. Тому Століско вони назвали ДЖАРВАТ. Тут ДЖАР (GARd) –ЗБЕРІГАТИ, СТЕРЕГТИ, ЗБЕРІГАТИ У СЕБЕ, а ВАТ (Va-t 'en) – ВОЯКА (гайдук). Ще чужинці повідомили у своїх записках, що знаходиться Джарват у центрі країни. І вони мали рацію, бо землі Білої Хорватії простягалися від Лаби на заході та до Серету на сході, а Століско і справді знаходилося майже у центрі країни.

Друге величезне місто, яке було на віддалі 65 км на південний схід від Століска і здивувало арабських мандрівників, була столиця галлів – босняків Войнілов. Вони були вражені чисельністю купецьких фургонів, які знаходилися на ринку міста або валкою рухалися торговим шляхом, який 12 км тягнувся градом від східних до західних воротищ. Той шлях пізніше назвуть Угорським, бо він тягнувся з Галича у країну Угрів. Велетенську за розміром столицю ме-

талургів та солеварів Войнілов вони назвуть ВАНТІТ. Склали вони цю назву з галльських слів ВАН (VAN) – ФУРГОН та ТІТан (TITan) – ВЕЛЕТЕНЬ. Якщо з околиць Століска Карпати виднілися лише з найвищої гори, то з Войнілова їх було видно як на долоні.

ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ ХОРВАТИ

До VIII ст. письмових відомостей про хорватів майже не було. Вони стали відомими світові як народ, коли на початку IX ст. від непомірного тиску гунів, а пізніше аварів, ослабли і від безвиході у 813 році опинилися під протекторатом Моравії.

До того їх називали склавенами і словенами. Ще раніше вони були бастарнами, які ділилися за родом діяльності на малочисельніших промисловців босняків – металургів та солеварів і на велику спільноту селян – хорватів, які були землеробами та тваринниками. У Дакійській державі, яка існувала на межі старої та нової ери і в перші століття першого тисячоліття, землеробів називали КРОАТ. Походить назва КРОАТ від сімбіозу давногалльських слів КРОІТ (CROIT) – ПРИПЛІД ХУДОБИ та КРОЙТ (CROITre) – РОСТИ, ЗБІЛЬШУВАТИСЯ і КРОТ (CROTTe) – ГНІЙ, ПОСЛІД, ВИМАЗАНІЙ гноєм. Усі ці слова характеризують людину, яка вирощує тварин і має справу з гноєм. Тих хорватів, які після розпаду Римської імперії у середині VI ст. переселилися на Балкани, від тоді і до нині в Європі називають КРОАТ. Балканські хорвати і нині називають себе ХРВАТ. Тих кроатів, які з різних причин не бажали переселитися і залишилися на землях, де їх предки сиділи ще від IV ст. до н.е., у Європі називали склавенами та словенами. Назва ХОРВАТИ і ХОРВАТІЯ виникла в кінці VIII та початку IX ст., коли ослаблені аварами нащадки бастарнів опиняються під протекторатом Моравії.

Галли-бастарни були знані як прекрасні співаки. Назва ХОРВАТИ могла виникнути від того, що галли-бастарни своє життя супроводжували співами і хороводами. Перед боєм вони пританцювували та голосно співали героїчні пісні і цим спантеличували во-

рога, який, не вступаючи в битву, часто тікав з поля бою. Слово ХОРВАТИ, мабуть, утворилося від латинського слова ХОР (CHORe) – ХОРЕОГРАФІЯ (танці) і ВАТЕ (VA-TEn) – СОЛДАТИ. Отже, ХОРВАТИ – СПІВАЮЧІ і ТАНЦЮЮЧІ СОЛДАТИ. За надмірну войовничість хорватів, які сиділи по обидва боки Карпат, у Європі називали БЕЛЛО, бо на латині BELLO означає ВОЮВАТИ, ВЕСТИ ВІЙНУ. Белорусами називали також і тих русів, які сиділи північніше білих хорватів і відрізнялися від подніпровських полохливих русів сміливістю та войовничістю. Минуть віки і дуже мудрі лінгвісти назвуть белохорватів білими хорватами.

БІЛІ ХОРВАТИ СТАЮТЬ РУСИНАМИ

Щоб мати захист від агресивних сусідів, білі хорвати у 813 року йдуть під протекторат Моравії. У 875 року моравський князь Святополк розпочав хрещення населення Прикарпаття. Цю місію виконував архієпископ Великої Моравії брат Мефодія Кирило. Та минуло кілька століть і галичан переконають, що їх хрестив поневолювач білих хорватів – князь Володимир.

На початку X ст. у Карпатах та Закарпатті закріпилися приходні – угри. Після того, як білохорватський князь одружився з угорською князівною, Біла Хорватія дістала незалежність, але вже під угорським протекторатом.

В ті часи на землях русів та українців господарюють скандинави - вікінги.

У 907 році їх князь Олег закликав білих хорватів іти завойовувати землі Візантії. А у 981 році васал хозарів – князь варяг Володимир – нападає на поляків та білих хорватів і захоплює білохорватські червенські гради. Того разу агресор на цих землях не закріпився і у 992-993 роках знову нападає на білих хорватів і остаточно підкорює їх.

За довгих майже 300 років окупації, варязькі князі на завойованих землях латиницю витісняють кирилицею, їх попи насаджують релігію східного обряду, а білих хорватів починають називати русами. Пригноблені білі хорвати опиралися і кричали РУСИ НИ, тоб-

то МИ НЕ РУСИ. Русами білі хорвати не стали, але ім'я РУСИНИ вони носили до початку XX ст., коли їх українізували прихильники «Руської трійці», серед яких більшість були відвертими москвофілами. Можливо, що білих хорватів називали русинами ще і тому, що їх воїни йшли у походи та у бій лише верхи на конях. А на давньогалльській мові РУСИН (ROUSSIN) – БОЙОВИЙ КІНЬ.

Минули віки. Ім'я славного народу, який жив та дивував навколишній світ у центрі Європи, пропало. Та залишилися руїни їх городищ, назви топонімів, гідронімів та мова народу, предками якого були галли-бастарни та їх нащадки босняки та білі хорвати. І нині справжній героїзм проявляють ті представники галицької еліти, які, в умовах одурманювання, тотальної брехні та переслідувань, знаходять мужність шукати справжні коріння свого народу, його мови та культури. І Орест Корчинський – один з тих відчайдухів.

Великий патріот Індії Джавахарлал Неру колись сказав золоті слова:

«Найбільшим ворогом народу є його, вихована окупантом, інтелігенція». Оскільки окупантів Галичина пережила багато, то в ній і мусить бути велика армія тих, кого вони виховали. Та філософи впевнені, що все у світі змінюється, і тому є надія, що колись засвітить сонце правди і над Галичиною.

«ЗОЛОТА КОЛИСКА» – ЛЕГЕНДА ЧИ ПРАВДА?

Від часу, як у 992 році білі хорвати були завойовані та підкорені варягом Володимиром і, здається, назавжди втратили незалежність, у Стільську віками з уст в уста передавалась легенда про «Золоту колиску». Про неї на початку XXI ст. розповідали 95-річна Анна Шумська та вчителі місцевої школи. Використавши всі розповіді та історичні факти, подаю свою версію про реліквію білих хорватів.

Предки білих хорватів галли-бастарни з великою пошаною ставилися до виробів із золота. Вони бачили в ньому (золоті) щось містичне. У місцях їхнього компактного проживання

археологи Шотландії, Ірландії та європейських країн знаходили у похованнях і на городищах дивовижні золоті речі. Білі хорвати, як прямі нащадки галлів-бастарнів, також шанували золоті вироби, а тому, ймовірно, колисали дітей свого короля у золотій колисці. Ця реліквія ретельно оберігалась і віками передавалась від однієї королівської родини до іншої.

У легенді йдеться про те, що напередодні нападу на Століско (Стільсько) київського князя Володимира, королевою білих хорватів була жінка. Це ще раз красномовно підтверджує, що в суспільстві галлів жінки мали рівні права з чоловіками. Завоювавши та пограбувавши Століско, князь прихопив до Києва і золоту колиску. Слід реліквії на довгі віки пропав. Але у 2019 році на одному з телеканалів була коротка інформація, що в сучасній Туреччині є золота колиска. Там її дуже шанують та оберігають. Отже, легенда про «Золоту колиску» білих хорватів може перетворитись на правду. Історія зафіксувала не один напад татар на Київську Русь, і цілком вірогідно, що вони у русичів золоту колиску викрали або взяли як викуп і згодом передали або продали її своїм грізним одноплемінникам туркам.

Ще одна легенда переконує, що білі хорвати знову дістануть свою державу і незалежність тоді, якщо їхні нащадки віднайдуть і повернуть у Стільсько символ державності народу – золоту колиску. Коли це станеться і хто має шукати священну реліквію, ніхто не знає, але все може бути, бо ще у 70-х роках мудреці-друїди напрозорчили, що пройде певний час – і відновиться галицька держава.

Оскільки нині Україна неспроможна силою забрати у турків золоту колиску, вона може просити президента Ердогана змилюстивитись і повернути нам золоту колиску. Її можна передати на зберігання до міста Львова – в історичний музей або ще кудись, де вона буде ретельно охоронятися.

Автор висловлює щире подяку археологу Оресту Корчинському за представлені документи по археології Стільська та його околиць.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

СТІЛЬСЬКИЙ ГРАД

Випуск 3

Підписано до друку 06.12.2021 р.
Формат 60×84/8. Папір офсетний. Друк цифровий.
Умовн. друк. арк. 26,04. Обл.-вид. арк. 17,63.
Наклад 150 пр. Зам. № 180/2021

Видавець і виготовлювач: ТОВ «Растр-7»
79005, м. Львів, вул. Кн. Романа, 9/1
тел./факс: (032) 235 72 13
e-mail: rastr.sim@gmail.com www.rastr-7.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ЛВ № 22 від 19.11.2002 р.